

Een kloppend Groene Hart,
een krachtig Groene Hart!

oktober 2012

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Voorwoord.....	4
Inleiding.....	5
Algemeen.....	5
Vraagstelling en gebiedsbepaling.....	5
Leeswijzer	6
Visie en strategische agenda	8
Sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen (SWOT).....	8
Visie	10
Strategische agenda	9
Onderbouwing en uitwerking van de agenda	11
Dit is het Groene Hart - Creëer eigen identiteit en status	11
Samenwerken betekent ook keuzes maken - Bepaal een duidelijke koers	12
Bied de agrariërs perspectief - Zonder hen versteent het Groene Hart	13
MKB is bepalend voor vitaliteit - Stimuleer groei en innovatie	14
De Tuin van de Randstad - Maak verbinding met de grote steden.....	15
Samenvatting van de onderzoeksresultaten	17
Algemeen.....	17
Agrarisch.....	19
Kleine steden en dorpen	19
Toerisme en recreatie	21
1. Het Groene Hart	23
1.1 Positie Groene Hart in Nederland.....	23
1.2 Positie Groene Hart in relatie tot de Randstad (vier grote steden).....	31
1.3 Samenvattende SWOT-analyse.....	35
2. Vitaliteit van steden en dorpen.....	37
2.1 Inleiding.....	37
2.2 Beleidskaders	38
2.3 Begrippen en bevolkingsverdeling.....	40
2.4 Demografie	42
2.5 Woningmarkt	48
2.6 Voorzieningen	51
2.7 Werkgelegenheid.....	54

2.8	Leefbaarheid	56
2.9	Samenvattende SWOT-analyse.....	58
3.	Agrarische sector	60
3.1	Inleiding.....	60
3.2	Agrarische sector in provinciaal beleid	60
3.3	Het agrocluster in het Groene Hart	63
3.4	Het belang van de agrarische sector in het Groene Hart	65
3.5	Trends en ontwikkelingen in de agrarische sector	75
3.6	Samenvattende SWOT-analyse.....	79
4.	Toerisme en recreatie	81
4.1	Inleiding.....	81
4.2	Vrijtijdsbesteding, toerisme en vakantie: begrippen en omvang.....	81
4.3	Trends en ontwikkelingen.....	83
4.4	Aanbodanalyse.....	86
4.5	Werkgelegenheid en economie.....	89
4.6	Consument.....	93
4.7	Merk en marketing Groene Hart	98
4.8	Toerisme als beleidsthema in het Groene Hart	101
4.9	Samenvattende SWOT-analyse.....	105
	Bijlage I: Verbrede landbouw	107
	Bijlage II: Rabobank Koopstromenmonitor.....	109
	Bijlage III: Steden en dorpen.....	110
	Bijlage IV: Geraadpleegde bronnen.....	112
	Colofon	115

Voorwoord

Klopt ons Groene Hart nog wel? Is de economie voldoende vitaal voor een gezonde toekomst van het Groene Hart? Maar ook: klopt het gebied nog, zoals dat ooit bedoeld is? En heeft dat gebied een herkenbare identiteit die klopt bij het beeld van bewoners, ondernemers, bestuurders en belangenorganisaties?

Het Groene Hart is met haar open landschap en unieke ligging tussen de grote steden in de Randstad een prachtig gebied om te wonen, werken en recreëren. Mede door het landschap en de ligging heeft het gebied unieke kansen. Helaas worden de kansen lang niet altijd benut. Want in het beleid heeft het behoud van het Groene Hart lange tijd centraal gestaan, ten koste van de ontwikkeling van het gebied. En stilstand leidt tot achteruitgang.

Als coöperatieve bank voelt de Rabobank zich maatschappelijk betrokken bij de ontwikkelingen in deze streek, net als de Groene Hart gemeenten en de Kamer van Koophandel. Daarom zijn we gezamenlijk dit onderzoek gestart, want door samen te werken bereiken we meer dan alleen. We hebben zoveel mogelijk betrokkenen – inwoners, ondernemers, bestuurders, belangenorganisaties – uitgenodigd om met ons mee te werken en mee te denken. Met elkaar zijn wij op zoek gegaan naar de deelbelangen, die we hebben doorvertaald naar gedeelde belangen.

De resultaten van alle interviews, workshops en de uitvoerige data analyse hebben we gebundeld in een gedegen rapport dat voor u ligt. Er is ook een samenvattende brochure beschikbaar met onze toekomstvisie en de strategische agenda.¹ Hiermee willen wij inwoners, ondernemers, bestuurders en overige stakeholders enthousiasmeren om samen in actie te komen en te werken aan een krachtig Groene Hart.

Wij willen de kans pakken en bijdragen aan de vitaliteit van het Groene Hart. U ook? Denk mee, doe mee en werk mee. Want een vitaal, kloppend Groene Hart, is een krachtig Groene Hart dat een wezenlijke bijdrage kan leveren aan de levenskwaliteit van miljoenen Nederlanders!

Rabobank, Groene Hart gemeenten en Kamer van Koophandel ²

1 oktober 2012

---

¹ Zie www.krachtvanhetgroenehart.nl voor alle uitingen en meer informatie

² De Rabobanken Gouwestreek, Groene Hart Noord, Rijn en Veenstromen en Rijnstreek
De gemeenten Alphen aan den Rijn, Bodegraven Reeuwijk, Boskoop, De Ronde Venen, Gouda, Kaag en Braassem, Nieuwkoop, Rijnwoude, Waddinxveen, Woerden en Zuidplas.
De Kamers van Koophandel Haaglanden, Rotterdam en Utrecht

Inleiding

Algemeen

Het Groene Hart is een prachtig gevarieerd en open gebied midden in de volle Randstad en de delta van Noordwest-Europa. Het is ecologisch en economisch van grote betekenis en vervult verschillende, soms onderling conflicterende functies. Beleidsmatig heeft het gebied steeds veel aandacht gekregen, maar door het niet meer beschikbaar stellen van Rijksmiddelen en het wegvallen van beleidsmatige prioriteit zijn de omstandigheden aan het veranderen. De initiatiefnemers van dit onderzoek³ voelen zich zeer betrokken bij het Groene Hart en willen daarom juist nu bijdragen aan een gebied dat ook in de toekomst sterk en vitaal is.

Daarom hebben zij Rabobank Regionaal Onderzoek gevraagd om kennis, visie en aanbevelingen te leveren. Het onderzoek is in de periode mei – augustus 2012 uitgevoerd met behulp van literatuurstudie, data-analyse, diverse regionaal-economische modellen en niet in de laatste plaats interviews en intensieve workshops met ondernemers, beleidsmakers, burgers, overheid en vele organisaties. In het onderzoek is gekeken naar het Groene Hart in regionaal-economisch perspectief en drie specifieke **thema's, te weten de vitaliteit van steden en dorpen, de agrarische sector en toerisme en recreatie. De keuze voor deze drie thema's is ingegeven door het feit dat ze ieder op hun eigen manier van invloed zijn op de vitaliteit, relaties hebben met de onderscheidende ruimtelijke kwaliteiten van het gebied en vaak worden geplaatst tegen de achtergrond van de kansen van het gebied.** Dit rapport is daarvan het resultaat, maar zeker niet het einde van het initiatief. Maar er waren ook meer pragmatische motieven om de insteek van het onderzoek niet te breed te maken. Als gevolg daarvan zijn bijvoorbeeld de regionale woningmarkt en de zorgsector grotendeels buiten beschouwing gebleven.

Het belangrijkste resultaat van dit onderzoek is een gezamenlijke visie en strategische agenda. Daarmee is dit onderzoek een eerste stap en is de basis gelegd om als betrokkenen gezamenlijk actie te ondernemen en te werken aan een krachtig Groene Hart.

Vraagstelling en gebiedsbepaling

Het doel van het onderzoek is inhoudelijke elementen, argumenten, aanbevelingen en een visie aan te leveren, waarmee de initiatiefnemers zichzelf en partners inspireren om gezamenlijk het Groene Hart te versterken.

Lever onderbouwde en gedragen elementen en aanbevelingen die de initiatiefnemers kunnen inzetten om samen met hun partners te werken aan versterking van het Groene Hart.

Het onderzoek heeft in principe betrekking op het gebied dat door de overheid en diverse

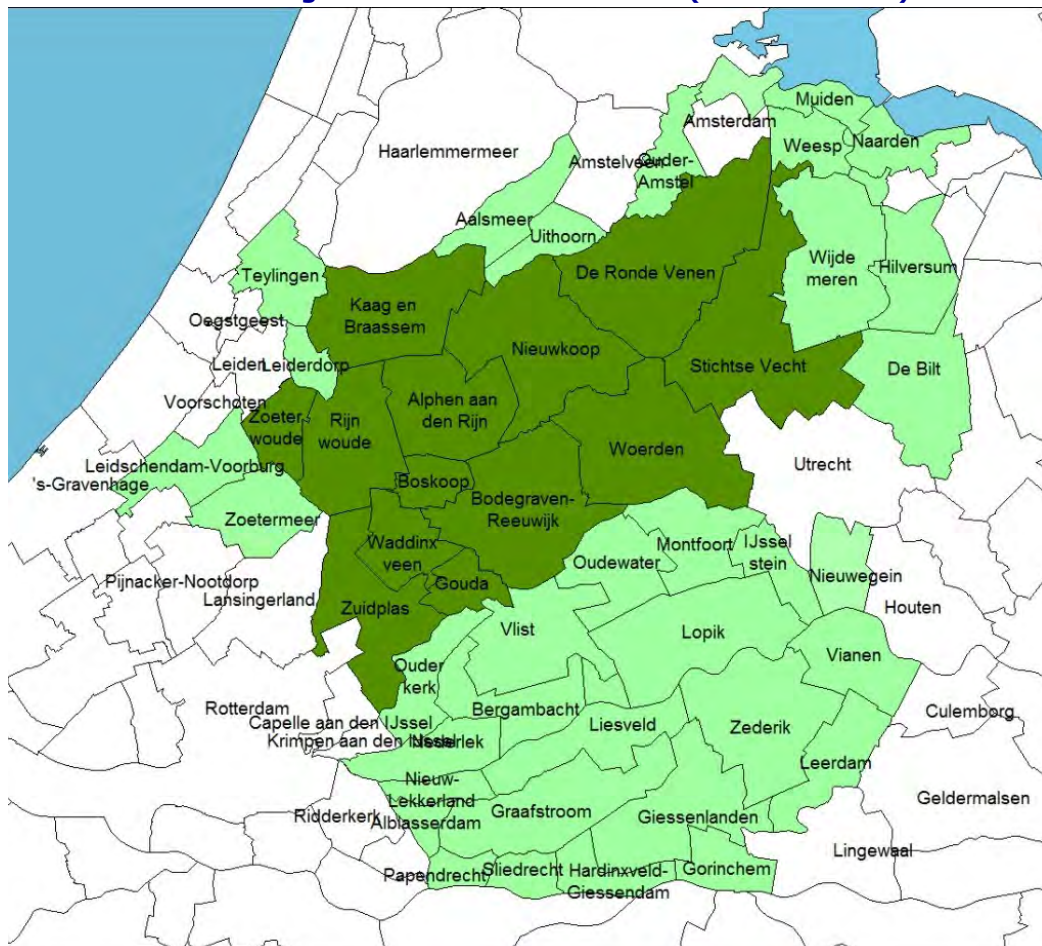
³ De Rabobanken Gouwestreek, Groene Hart Noord, Rijn en Veenstroom en Rijnstreek, de Kamer van Koophandel, en de gemeenten Alphen aan den Rijn, Bodegraven Reeuwijk, Boskoop, De Ronde Venen, Gouda, Kaag en Braassem, Nieuwkoop, Rijnwoude, Waddinxveen, Woerden en Zuidplas.

Groene Hart-organisaties is gedefinieerd als het Groene Hart, een gebied dat ligt op het grondgebied – geheel of gedeeltelijk – van 52 gemeenten in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht.

Ruimtelijk gezien is het Groene Hart op de eerste plaats een van onze belangrijkste Nationale Landschappen. Vanuit die definitie en kwaliteit is het gebied door duidelijke contouren begrensd. Aan de randen gaan deze grenzen dwars door het grondgebied van veel gemeenten. Veel statistisch basismateriaal kent gemeenten als laagste beschikbare niveau. Daarom hebben we bij de kwantitatieve analyses moeten kiezen waar de grenzen van het Groene Hart voor dit onderzoek liggen. Vanwege hun omvang en ligging is besloten om de gemeenten Haarlemmermeer en Utrecht buiten de kwantitatieve analyses te houden. We spreken dan uiteindelijk van de GH50. De gemeenten die geheel of gedeeltelijk in het werkgebied van de vier Rabobanken liggen, noemen we de GH13. Waar mogelijk en relevant fungeert geheel Nederland als benchmark.

Kaart 1: Groene Hart-gemeenten in dit onderzoek (GH50 en GH13)

Leeswijzer

In deze rapportage doen we verslag van de onderzoeken en bevindingen. Het is een omvangrijk rapport geworden, dat recht doet aan de omvang en thematiek van het Groene Hart. Voer voor kenners en ingewijden, maar er is ook een samenvatting in brochurevorm beschikbaar.

In de rapportage volgen we het model van de omgekeerde trechter: van smal naar steeds breder.

- Als eerste presenteren wij onze **visie** op wat het Groene Hart in 2025 zou kunnen zijn. Deze baseren we op actuele sterkten en zwakten en toekomstige kansen en bedreigingen. Die visie is de stip aan de horizon, het wenkend perspectief dat uitdaagt om er te komen.
- In de **strategische agenda** zetten we vijf hoofdlijnen uit die naar de stip aan de horizon zullen leiden. Dat is het eindresultaat van dit initiatief, maar tegelijkertijd het begin van vervolgacties, op diverse onderdelen en met verschillende partijen om daadwerkelijk de route naar een sterk en vitaal Groene Hart in 2025 in te slaan.
- Aansluitend vindt u een **onderbouwing en uitwerking** van de strategische agenda. Hierin staan een nadere toelichting en onderbouwing van de strategische agenda, samen met een eerste uitwerking die we vooral in de workshops hebben verzameld. De meer diepgaande uitwerking zal op een later moment en met de inzet van velen gemaakt moeten worden. Daarbij kunnen de hier genoemde praktische ideeën ter inspiratie dienen. Ze tonen ook aan dat als de goede mensen met het groene hart op de goede plaats en met de goede doelstelling bij elkaar zitten, het vergaren van creatieve en concrete actiepunten geen enkel probleem is.
- De kern van het onderzoek bestaat uit drie thematische verdiepingen. Dat is het vraagstuk van kleine steden en dorpen, de agrarische sector en toerisme en recreatie, vanwege hun relevantie voor het Groene Hart, Deze bundelen we eerst in een **samenvatting van de onderzoeksresultaten**, waarbij voor elk van de drie genoemde thema's een aparte samenvatting beschikbaar is.
- De daarop volgende inhoudelijke hoofdstukken 1 tot en met 4 bevatten de **onderzoeksverslagen**.
- In de **bijlagen** staat achterliggende informatie.

Voor het onderzoek analyseren we op basis van literatuur, data, regionaal-economische modellen, vele interviews en niet op de laatste plaats de kennis en creativiteit van tientallen personen die hebben meegewerkt aan de workshops, de verschillende vraagstukken en beantwoorden we uiteindelijk de centrale vraagstelling. We hebben geprobeerd om met een gevarieerde rapportagevorm (tekst, grafiekjes, kaarten, tekstboxen met interessante aanvullende informatie) het voor alle lezers interessant en toegankelijk te houden.

Ieder inhoudelijk hoofdstuk sluit af met een SWOT-analyse (sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen). De kansen omschrijven we bewust met een werkwoordsvorm om het doe-gehalte te accentueren: de kansen zijn de inspiratie en motivatie om met elkaar verder te gaan en allianties te vormen. Daarmee worden ook concrete actiepunten genoemd, maar we zijn terughoudend geweest met de gedetailleerde uitwerking daarvan, omdat deze uiteindelijk in het veld – soms per situatie verschillend en in afstemming met betrokkenen moeten worden ingevuld. De ideeënoogst is zeer omvangrijk en uitdagend.

Visie en strategische agenda

Vanuit de onderzoeksresultaten, conclusies, vele gesprekken en workshops kan een toekomstvisie voor de lange termijn worden geformuleerd. Hier kiezen we een tijdshorizon tot 2025. Deze visie vertalen we naar een strategische agenda. Kort gezegd zijn dat de hoofdlijnen die leiden tot de stip aan de horizon: de visie. Een nadere onderbouwing en gedeeltelijke uitwerking van de agenda volgt daarop. Dit is met nadruk slechts een gedeeltelijke uitwerking, omdat de concrete uitwerking moet geschieden in overleg met en met bijdragen van betrokkenen in het veld, die als geen ander weten welke stappen moeten worden gezet.

Sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen (SWOT)

De toekomstvisie is gebaseerd op het heden (bestaande sterkten en zwakten) en ontwikkelingen (kansen en bedreigingen) die zich in de toekomst kunnen voordoen en waarop geanticipeerd kan worden. Daarom beginnen we met deze factoren, de zogenoemde SWOT (sterkten, zwakten, kansen, bedreigingen), om aansluitend de toekomstvisie te formuleren.

De kern van de **sterke punten** ligt op het vlak van de ruimtelijke kwaliteiten (het unieke open landschap met volop groen en water), te midden van grote steden die grote aantrekkingskracht hebben (wonen, werken, internationale topvoorzieningen) en de aansluiting op internationale vervoersknooppunten (Schiphol, Rotterdam). De regio telt veel vitale bedrijven (waaronder een sterk agrocluster), en niet op de laatste plaats een grote betrokkenheid van bewoners, ondernemers en bestuurders bij het gebied.

De **zwakten** van het gebied etaleren zich in versnippering van onder andere bestuur, identiteit en aanbod van de recreatieve sector, veroudering van bedrijventerreinen en een gebrekkige in- en externe ontsluiting. Het gebied zat in de afgelopen jaren planologisch nagenoeg op slot en had daardoor weinig ontwikkelingsperspectief. Mede hierdoor is de economische groei achtergebleven bij die van geheel Nederland.

Het Groene Hart heeft **kansen** omdat het met haar producten en diensten (waaronder ook 'groen' en 'blauw') heel dicht bij menselijke kernwaarden zit. Aanknopingspunten zijn o.a. gezonde, dichtbij geproduceerde en herkenbare voeding (local for local), vitaliteit tot op hoge leeftijd en goede zorg. Duurzaamheid als rode draad in beleid, ondernemerschap en menselijk handelen zijn relevant en bieden kansen. Ook fysiek is sprake van nabijheid: een miljoenenmarkt van Nederlanders die de complementariteit van het Groene Hart als onderdeel van de Randstad zullen weten te waarderen. Bestuurlijk en politiek is bovendien sprake van een – voorzichtige - omslag. Enerzijds omdat centralistisch denken simpelweg niet meer van deze tijd is, anderzijds vanwege snel opdrogende publieke fondsen. Daardoor ontstaat ruimte voor initiatieven uit de markt, niet alleen bij ondernemingen, maar ook bij burgers en ondernemers die begrijpen wat de doe-democratie in de praktijk betekent. Zij zullen graag mentaal eigenaar zijn van het Groene Hart en vanuit de praktijk bijdragen aan realistische en haalbare oplossingen.

Bedreigingen kunnen manifest worden als geen goede compensatie wordt gevonden voor de bezuinigingen bij de overheid en de geringe investeringsruimte bij het bedrijfsleven. Bij het water is de scheidslijn tussen kans en bedreiging dun. Enerzijds kan het Groene Hart als toonaangevende watersportbestemming op de kaart worden gezet, aan de andere kant bedreigen grondwaterstijging en verzilting de vestigingsvoorwaarden voor de agrarische sector. We worden steeds mobieler en dat legt een grote druk op de infrastructuur als deze niet meegroeit of geen andere mobiliteitsconcepten beschikbaar komen. Het Groene Hart kan nog zoveel kwaliteiten hebben, maar als deze niet bereikbaar zijn, levert het weinig op. Als we kijken naar de demografische ontwikkelingen, dan spelen vergrijzing, ontgroening en demografische krimp een rol. Door die ontwikkelingen neemt de druk op voorzieningen en daarmee de leefbaarheid van delen van het Groene Hart toe.

Visie

Het huidige Groene Hart heeft kracht en kwaliteiten, maar deze worden bedreigd. Het hart klopt nog, maar is niet meer in de beste conditie. Het beeld van het Groene Hart klopt ook niet meer. Het is niet wat het lijkt te zijn, maar het is onduidelijk wat het wel precies is. Het is bovendien de vraag of het concept nog klopt. Oorspronkelijk een planologisch begrip, dat gericht was op conservering binnen de grenzen van het Nationale Landschap, maar waar de uitwerking – gelukkig - anders is geweest. Juist door dynamiek en ontwikkeling mogelijk te maken, blijven de unieke waarden van het Groene Hart ook voor toekomstige generaties gewaarborgd. Door nu kansen te grijpen en bedreigingen te neutraliseren ontstaat het volgende wenkende toekomstperspectief.

In 2025 is het Groene Hart een gekende en gewaardeerde streek als Tuin van de Randstad, die een wezenlijke bijdrage levert aan de levenskwaliteit van miljoenen Nederlanders - inclusief de eigen bevolking - op het vlak van wonen, werken, recreëren, voeding en gezondheid.

Strategische agenda

Als we dit uitdagende toekomstperspectief willen bereiken, rekening houdend met de kansen, bedreigingen, sterkten en zwakten die we hiervoor geschetst hebben, dan hebben we belangrijke stappen te zetten langs de volgende vijf lijnen.

1. Dit is het Groene Hart - Creër eigen identiteit en status

Maak een onderscheidende en herkenbare identiteit die de toekomstvisie van 2025 ondersteunt. Zet daarin de kwaliteit van leven centraal: beleef het Groene Hart. Zorg ervoor dat de contouren van het gebied duidelijk zijn en welke status het Groene Hart heeft. Maak bewoners, ondernemers en bestuurders ambassadeur en communiceer aansprekende voorbeelden die de identiteit ondersteunen. Denk aan waterrecreatie, streekproducten, zorgboerderijen en typische Hollandse waarden zoals molens en landgoederen.

2. Samenwerken betekent ook keuzes maken - Bepaal een duidelijke koers

Nodig partners uit en maak allianties. Maak een (door)start met een betrokken kerngroep die mentaal eigenaarschap toont, echt wil aanpakken en buiten bestaande kaders denkt. Durf het Groene Hart te herdefiniëren en in ruimtelijke zin te verkleinen zodat meer samenhang en een krachtiger samenspel ontstaat.

3. Bied de agrariërs perspectief - Zonder hen versteent het Groene Hart.

De agrarische sector is beeldbepalend voor het Groene Hart. Geef agrarische ondernemers de ruimte om te verbreden en te innoveren, zodat zij toekomstperspectief hebben en het gebied blijven vormgeven en beheren. Werk samen aan oplossingen voor de bodem- en waterproblematiek en stimuleer duurzame vernieuwing.

4. Het MKB is bepalend voor vitaliteit - Stimuleer groei en innovatie

Zonder economische vitaliteit heeft het Groene Hart geen toekomst. Het MKB is de motor voor die economische vitaliteit. Daag het stevig lokaal verankerde MKB uit om slim te groeien door innovatie en creativiteit. Creëer fysieke en virtuele (broed)plaatsen waar we verbindingen binnen en tussen sectoren kunnen leggen en waar innovatie centraal staat. Stimuleer nieuwe activiteiten die helpen de toekomstvisie te realiseren en ontwikkel nieuwe verdienmodellen. Het is nu of nooit voor de toeristisch-recreatieve sector. Geef de sector een forse kwaliteitsimpuls, waardoor recreanten, toeristen en de eigen bevolking de kwaliteit die het Groene Hart te bieden heeft - zoals groen en water - volledig kunnen beleven.

5. De Tuin van de Randstad - Maak verbinding met de grote steden

Verbind het Groene Hart met de omliggende steden en versterk de verbinding met de grotere steden in het Groene Hart zoals Alphen aan den Rijn, Gouda en Woerden. Fysiek, door de ontsluiting, bereikbaarheid en infrastructuur te verbeteren. Economisch, door bedrijven, toeleveranciers, afnemers, organisaties en bestuurders bij elkaar te brengen. **Sociaal en mentaal, door elkaar te kennen, te waarderen en 'open minded' te benaderen. Speel in op thema's die er echt toe doen, zoals wonen, werken, recreatie, voeding en gezondheid.** Bijvoorbeeld door 'local for local' voeding, toeristische overstapunt (TOP) en logies bij de boer. Verbrede agrarische activiteiten spelen hierbij een sleutelrol. Verbind mensen, in steden en dorpen en onderling, ook binnen het Groene Hart. Zij vormen het cement dat gemeenschappen bijeen houdt en zorgen voor eigen dynamiek en vitaliteit. Vergroot de betrokkenheid van ondernemers bij het verenigingsleven, activeer de jeugd, organiseer burendagen en benut de kansen van nieuwe/social media (zoals de Groene Hart app).

Onderbouwing en uitwerking van de agenda

De voorgaande strategische agenda bevat de hoofdlijnen die leiden tot een sterk, vitaal en kloppend Groene Hart in 2025. Uit het onderzoek en de workshops zijn veel suggesties en nuttige ideeën gekomen, die een eerste concrete uitwerking kunnen zijn van de agendapunten. Natuurlijk is dit niet de complete uitwerking. Die moet immers komen uit inspanningen, creativiteit en oplossend vermogen van degenen die met de agendapunten daadwerkelijk aan de slag gaan.

Dit is het Groene Hart - Creëer eigen identiteit en status

Het Groene Hart is *niet* wat het lijkt, en *wel* wat vaak niet bekend is. Daarmee ontbeert het gebied een duidelijke en eenduidige identiteit.

Visueel domineert het ruimtelijke, open karakter met de agrarische sector als belangrijkste vormgever. Dit is mede te danken aan de landschappelijke kwaliteiten en de scherpe grenzen tussen bebouwd en niet bebouwd gebied. Mede dankzij de verkoopinspanningen en profilering zal ook het toeristisch-recreatieve aspect bekend zijn, hoewel minder dan het agrarische. Tegelijkertijd zien we dat de bijdragen van deze sectoren in termen van economie en werkgelegenheid relatief (ook vergeleken met de nationale cijfers) gering zijn.

De identiteits-communicatie zou om te beginnen gericht moeten zijn op het goed en objectief benoemen van de intrinsieke kwaliteiten van het Groene Hart. Deze krijgen extra waarde als ze niet op zichzelf staan, maar verbonden worden aan zaken die raken aan mensen en hun wezenlijke behoeften (functies): voeding/ gezondheid, wonen, werken, ontspannen, leren en ontmoeten. Deels zijn deze abstract van aard (en moet je ze zo tastbaar mogelijk maken om ze te kunnen communiceren), deels zijn ze al heel tastbaar in het gebied aanwezig. Denk daarbij aan de onderscheidende streekproducten zoals kaas, bier, bomen, cultuurhistorie, veen, de symbiose met het water, het landschap van de Hollandse Meesters, die ook op wereldschaal aansprekende voorbeelden vormen. De bezoeker zal verbaasd zijn, de eigen burger op een aantal punten waarschijnlijk ook.

Door haar breedheid en rijkdom is het 'product' Groene Hart in wezen onge-differentieerd. Het verdient aanbeveling om de kernkwaliteiten van het Groene Hart meer naar specifieke doelgroepen te richten. Dit raakt meerdere functies en kwaliteiten. Wonen, de mens gedurende diverse levensfasen. Maar ook werken, rust, ruimte en goede bereikbaarheid in een volle Randstad zouden specifieke groepen werkenden, zoals creatievelingen, kunnen aantrekken. Activiteiten zoals toerisme en recreatie (zie later in deze rapportage). Maar ook kleinschalige, relatief goedkope vormen van zorg in samenwerking met grote zorginstellingen die vaak in de grootstedelijke gebieden zijn gevestigd. Misschien is de grootste winst, het laaghangend fruit, juist dichtbij te vinden, **bij de eigen bewoners, ondernemers en bestuurders. Dat is voor veel 'markten' een** aantrekkelijke en omvangrijke doelgroep, die niet alleen als klant, maar aanvullend ook als ambassadeur kan fungeren.

Tot slot is het belangrijk dat het Groene Hart de status van Nationaal Landschap behoudt, wat ondersteunend is voor de unieke nationale en internationale profilering en het gemakkelijker maakt om fondsen ter uitvoering van de visie te genereren.

Samenwerken betekent ook keuzes maken - Bepaal een duidelijke koers

Bestuurlijk gezien is het Groene Hart erbij gebaat, als sprake is van één bestuurlijk samenwerkingsorgaan. De huidige versnippering is verklaarbaar doordat het Groene Hart van oorsprong een ruimtelijk-orderingsbegrip is, over drie provincies verdeeld en met 52 gemeenten die geheel of gedeeltelijk tot het Groene Hart behoren. Dit wordt weliswaar enigszins gecompenseerd door beleidsafstemming en diverse coördinerende initiatieven, maar in feite blijven de onderliggende knelpunten nog steeds bestaan.

Maak één loket voor ondernemers en bewoners en laat dat samengaan met het saneren van bestaande instanties en het stimuleren van bestuurlijke doorzettingskracht. Dat laatste kan bereikt worden door vanuit ondernemers en bewoners de dialoog aan te gaan met provincies en gemeenten en deze deelgenoot te maken van de problematiek (vaak door de bomen het bos niet meer zien, tegen bestuurlijke grenzen aan lopen) en bovenal de kansen die het Groene Hart biedt.

Teveel wordt de toekomst van het Groene Hart nog bepaald door oude dogma's (beperkingen, belangen, opposanten in plaats van coalities) en reflexen (reageren op een wijze die niet meer van deze tijd is), in plaats van het zoeken en benoemen van de mogelijkheden die er zijn. Om zicht te krijgen op en samen te werken aan een vitaal Groene Hart is het belangrijk om in alle objectiviteit de kracht en potentie van het gebied te benoemen.

Er zijn al veel goede verbindende initiatieven die ondersteunend werken aan de vitaliteit **van het Groene Hart, op verschillende thema's en in verschillende deelgebieden, vanuit de hoek van bewoners, ondernemers en bestuurlijk.**

In het hart van het Groene Hart (grofweg overeenkomend met wat in deze rapportage GH13 wordt genoemd) zou een brede kerngroep kunnen worden gevormd uit partijen die weten dat met krachtenbundeling resultaten te behalen zijn. Die kerngroep zou een **sneeuwbal effect kunnen veroorzaken, wat in de praktijk effectiever is dan wanneer 'van te voren bepaald moet worden hoe die sneeuwbal er uit zou moeten zien en wie daartoe zou kunnen behoren'. Ook in dit geval kunnen gelegenheidscoalities effectiever zijn dan** uitgestippelde en vastgelegde samenwerkingsverbanden. Liever een spontane, enthousiaste en kleine **kerngroep die wil aanpakken dan polderen met z'n allen; stop je energie in degenen die (vooruit) willen en niet in degenen die (uiteindelijk) niet willen.**

Tegelijkertijd moet er energie en gedragenheid zijn om daadwerkelijke keuzes te maken en soms lastige besluiten te nemen, omwille van een perspectiefvolle toekomst. Een zekere sense of urgency en gepast moment (wellicht aanhakend op het iets lossere ruimtelijk-orderingsbeleid en de doe-democratie die door de overheid gestimuleerd wordt) zouden kunnen helpen om nu een aantal stappen in de goede richting te zetten. De actuele lastige financieel-economische situatie (en de verwachting dat hierin op korte termijn geen verbetering komt) geeft ook de kans om de problematiek op een andere

wijze te benaderen: niet langer uitgaan van de beperkingen en de geldstromen van Rijk en Provincie – die luxe kunnen we ons niet meer permitteren, maar de dynamiek en de vitaliteit van het Groene Hart zelf (en haar stakeholders) ontwikkelen, omwille van een toekomst met perspectief.

In de beschreven beeldvorming is zichtbaar dat het Groene Hart een ruimtelijk-orderingsgebied is, dat gaandeweg meer inhoud en dimensies heeft gekregen. Als gevolg daarvan is het Groene Hart eigenlijk nooit van zichzelf geweest, maar onderdeel van vele partijen en overheden met verschillende visies en belangen. Tegen deze achtergrond is het zinvol aandacht te geven aan mentaal eigenaarschap, waarbij degenen aan wie wordt gevraagd om zaken op te pakken zich ook eigenaar (kunnen) voelen. Overheden moeten hiervoor **daadwerkelijk en op alle niveau's** een andere, meer faciliterende rol (inclusief loslaten) innemen.

Ruimtelijk gezien zal menig een de grenzen van het Groene Hart niet duidelijk kunnen tekenen. Met name het omvangrijke deel ten zuiden van de A15, de Lek zal daarbij vaak vergeten worden. Het Groene Hart heeft formeel een duidelijk aangegeven begrenzing, maar inhoudelijk (bijvoorbeeld vanuit optiek van oppervlakte, bodemgebruik, natuur, economie en werkgelegenheid) en bovenal beleving is deze niet eenduidig. Vanuit deze constatering zou overwogen kunnen worden om het Groene Hart ruimtelijk en functioneel opnieuw te definiëren. Liever een klein, duidelijk kerngebied dan een groter gebied dat moeilijk te duiden is. Dat versterkt de samenhang en hierdoor kan een krachtiger samenspel ontstaan.

Laat bij het opnieuw uittekenen van het Groene Hart omgevingskenmerken bepalend zijn voor functies en activiteiten. De ligging of fysieke kenmerken van een gebied zijn dan sturend voor de invulling. Voorkom daarbij mengvormen van ruimtegebruik omdat je elkaar dan in de weg zit en wazige contouren ontstaan. **Hanteer de stelregel: 'kan niet' bestaat niet, 'kan hier niet' eventueel beargumenteerd wel**, maar dan moet je alternatieve locaties bieden voor activiteiten die elders beter kunnen plaatsvinden.

Bied de agrariërs perspectief - Zonder hen versteent het Groene Hart

Productontwikkeling is primair de verantwoordelijkheid van ondernemers zelf, binnen hun sector of - indien mogelijk - juist tussen sectoren. De agrarische sector heeft een naam hoog te houden waar het gaat om het optimaliseren van de productie en bedrijfsvoering. Ook is zij gewend om antwoorden te geven op belangrijke vraagstukken, of deze nu liggen in de lokale ruimtelijke omstandigheden (bijvoorbeeld in de natte landbouwgebieden) of op het niveau van wereldmarkten. Desondanks is extra aandacht nodig om het opleidings- en kennisniveau van jonge, aankomende ondernemers op peil te houden. Dat is deels de verantwoordelijkheid van de sector zelf (naast het onderwijs en de doelgroep) en zou goed regionaal georganiseerd kunnen worden.

Een randvoorwaarde bij productontwikkeling is het bieden van perspectief voor zittende ondernemers, al dan niet op hun actuele locatie. Mocht het incidenteel zover komen dat het perspectief in het geding is, dan geldt het duidelijk aangeven dat er (bijvoorbeeld op

een bepaalde locatie) geen (ontwikkelings)perspectief is ook als een duidelijk perspectief: meestal mogelijkheden, soms onmogelijkheden. Bewust en verstandig saneren is ook een vorm van ontwikkelen. Ondernemers kunnen daar dan op acteren. Begeleid ondernemers naar een nieuwe locatie als dat nodig is, en jaag ze niet simpelweg weg. Dit geldt overigens zowel voor agrarische, als MKB-ondernemers.

Zonder inkomsten is er geen vitaal Groene Hart. Traditionele verdienmodellen zijn moeilijk toepasbaar op de kernkwaliteiten van het Groene Hart: een hek er omheen zetten en kaartjes verkopen zal hier niet werken. Andere verdienmodellen hebben hun **waarde verloren: de 'rode geldmachine' (vastgoedontwikkeling) die 'groen' financiert, is** krakend tot stilstand gekomen. Deels wordt het Groene Hart met collectieve (overheids)financiering ondersteund, maar dit is geen onuitputtelijke bron. De agrarische sector kan, evenals de toeristisch-recreatieve (en de in dit onderzoek niet nader onderzochte zorgsector) fungeren als hefboom om de kwaliteiten van het Groene Hart om te zetten naar verdienmodellen. Veel consumenten zullen bereid zijn om (iets) meer te betalen voor onderscheidende Groene Hart producten. Maar ook nevenactiviteiten (recreatie bij de boer) zijn hiervan voorbeelden.

De verkoop van unieke, eigen en wereldberoemde streekproducten kan langs twee lijnen gemaximeerd worden: met kleinschalige, lokale verkoop met een grote marge en via grootschalige nationale retailers, waar volume de wat kleinere marge compenseert. Daarbij zou geprofiteerd kunnen worden van de toenemende belangstelling van de consument voor herkenbare en (naar producent) herleidbare producten, vergeleken met anonieme standaardproducten waarvan de herkomst onbekend is.

MKB is bepalend voor vitaliteit - Stimuleer groei en innovatie

Mede dankzij het MKB en de agrarische sector mag de economie van het Groene Hart qua omvang er zijn en kan het zich meten met veel andere regio's. **Het jarenlang** gevoerde restrictieve beleid heeft echter wel voor lagere groei gezorgd. We spreken over een economie die qua structuur sterke Randstedelijke trekken heeft, met handel, dienstverlening en een belangrijke quartaire sector (zorg, onderwijs, overheid).

De opmerkingen over productontwikkeling en het bieden van perspectief die voor de agrarische sector gelden, zijn uiteraard ook voor MKB-ondernemingen relevant. Met een goede planologische inpassing en bovenal een neus voor mogelijkheden in plaats van onmogelijkheden, worden ondernemers uitgedaagd om te blijven investeren in hun bedrijf en bij te dragen aan de lokale economie en gemeenschap.

De agrarische sector is zoals gezegd een voorbeeld voor kennis- en productontwikkeling en de toepassing daarvan in de praktijk. De wijze waarop dit is georganiseerd en gerealiseerd (met specifieke top-kennisinstellingen en een fijnmazig netwerk van kennisvertalingen en proefbedrijven) zou model kunnen staan voor andere sectoren waaronder de toeristisch-recreatieve sector. Deze sector heeft een veelgeroemd ontwikkelingspotentieel, maar in het geval van het Groene Hart komt dat er nog niet uit. Gezien de moeilijke financieel-economische toekomst zal dat de komende jaren niet zomaar verbeteren. Erken het belang en de betekenis van de sector voor de regio, ook voor lokale werkgelegenheid, door een deltaplan in het leven te roepen, waarbij

gezamenlijk, afgestemd en stap voor stap verbeteringen en vernieuwingen worden ontwikkeld, ondersteund door een investerings- en indien nodig saneringsfonds. Durf te saneren als het nodig is, maar durf ook te investeren en daag daartoe ook uit. Geef ruimte (bestuurlijk, ruimtelijke ordening) aan duurzame en innovatieve topvoorzieningen die recht doen aan de intrinsieke kwaliteiten en bijzondere ligging van het Groene Hart. Maak een trendy en eigentijds product met bijbehorende branding dat afrekenet met oude beelden. Speel in op de belevings- en betekeniswereld van diverse groepen. Rijg de unieke toeristisch-recreatieve pareltjes van het Groene Hart tot een mooi collier, door ondernemers samen te brengen. Maak van daaruit bijvoorbeeld arrangementen voor specifieke doelgroepen. Ondersteun vernieuwend ondernemerschap. Voor middelmaat is hier geen ruimte, wel voor de top!

Voor het hele MKB is het ontwikkelen van top-innovatieve producten van belang als basis voor economische groei. Door te specialiseren (niche-producten in de diepte), of juist door verbindend, **breed, sectoroverstijgend te opereren. 'Neue Kombinationen' leveren** een exponentiële hoeveelheid ideeën die allemaal de moeite van het ontdekken en uitwerken waard zijn. Zet bijvoorbeeld nieuwe media in ter ondersteuning van communicatie en verkoop, dat spreekt ook jongeren aan. Of maak combinaties met zorg (wonen, werken, agrarisch, toeristisch-recreatief) met contactpunten voor overheid en dienstverleners. Maak creatieve broedplaatsen en ruimtelijke hotspots, al dan niet in combinatie met functiewijzigingen (gebouwen, gebieden), of liever nog: vrije zones. Onderzoek alternatieve mogelijkheden voor vrijkomend onroerend goed (agrarisch, kantoren) of saneer als er geen alternatieven zijn.

Waar (nog) onvoldoende basis is voor individueel ondernemerschap zouden lokale coöperaties – collectief in plaats van individueel – mogelijkheden kunnen bieden. Bijvoorbeeld gericht op de productie en verkoop van streekproducten of ter realisering van een bepaald doel, zoals het in stand houden van voorzieningen, energielevering, waterhuishouding, of recycling van afvalstromen. Coöperaties zijn springlevend en een krachtige manier om mensen te verenigen en ontwikkelingen mogelijk te maken. Ook de (verdere, verbrede) inzet van streekfondsen of een streekrekening, waarbij gespaard wordt ter ondersteuning van lokale doelen, bieden mogelijkheden. Deze opmerking betreft uiteraard ook de agrarische sector, maar omdat deze al veel beter bekend is met het coöperatieve alternatief, wordt de oplossing hier voor het MKB uitgewerkt.

Duurzaamheid (in brede zin, dus niet alleen ecologisch, maar ook sociaal en economisch) is een belangrijk element van het Groene Hart. Stimuleer ondernemers om hun lokale betrokkenheid (en vaak afhankelijkheid) te tonen door maatschappelijke initiatieven te ondersteunen. Leg hier ook wederkerigheid in: maak maatschappelijke initiatieven ook ondersteunend aan ondernemerschap.

De Tuin van de Randstad - Maak verbinding met de grote steden

Verbind het Groene Hart met de omliggende steden. Fysiek, economisch en mentaal. Zorg voor een perfecte fysieke ontsluiting (water, wegen, glasvezel) binnen het Groene Hart, maar ook met de grote steden in de Randstad. Ook ten behoeve van de snel groeiende groep kenniswerkers en opkomende nieuwe werkvormen (het Nieuwe

Werken), waarbij de kwaliteit en inspiratie van de werkomgeving van steeds groter belang wordt.

Intensiveer de economische verbinding. Verbind de verschillende schakels en spelers in het Groene Hart met elkaar. De producerende sectoren (o.a. in de agrarische hoek) met consumentensectoren (detailhandel en toerisme en recreatie). Maak ketens (ook ruimtelijk, fysiek), die het product versterken en aan de man helpen brengen.

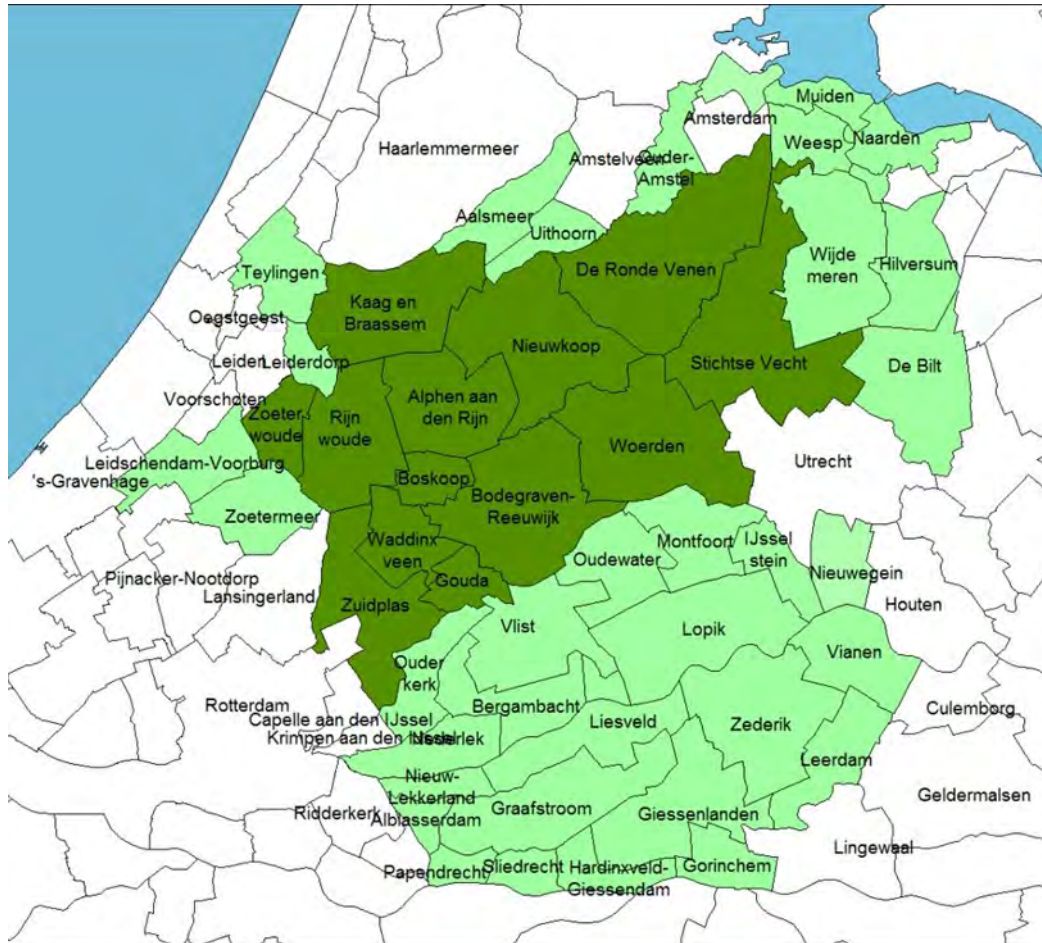
Versterk ook de mentale verbinding. Uit het onderzoek, beschikbare data en gesprekken is gebleken dat men elkaar over en weer slecht kent en er ook geen intensieve uitwisseling is.

Stimuleer het leggen van contacten en elkaar beter leren kennen. Dit omvat bewoners, ondernemers, bestuurders en hun organisaties. Leer elkaar kennen, organiseer ontmoetingen (burendagen, schoolreisjes, een boerderijschool), events en rituelen (vaste momenten in het jaar die een positieve Groene Hart-ervaring geven). Behoud sterke lokale gemeenschappen met het menselijk kapitaal als cement tussen de stenen. Dat heeft meer effect (bijvoorbeeld op de leefbaarheid in de kleinere dorpen) dan het in stand houden van relatief dure voorzieningen. Stimuleer en ondersteun vrijwilligerswerk en het verenigingsleven, zet de energie en ervaring van ouderen in. Toon en gebruik (van elders) best practices die aantonen welke kracht burgerinitiatief heeft om lokale **gemeenschappen vitaal te houden. In andere regio's, bijvoorbeeld in het Noorden,** Oosten en Zuiden van het land is veel ervaring hoe daarmee om te gaan en vaak is de Rabobank daarbij betrokken. Benadruk dat het Groene Hart (en haar dorpen) nog vitaal is en dat je nu beter kunt investeren in het behoud van een goede toekomst dan later gedwongen worden om tegen een hoge prijs zo veel mogelijk te herstellen.

Samenvatting van de onderzoeksresultaten

De belangrijkste bevindingen van het onderzoek kunnen puntsgewijs als volgt worden samengevat.

Kaart 2: Groene Hart-gemeenten in dit onderzoek (GH50 en GH13)

Algemeen

- Het Groene Hart ligt in drie provincies, valt in het grondgebied van 50 gemeenten en heeft 1,5 miljoen inwoners en 655.000 huishoudens.⁴ Circa 9 procent van de Nederlandse bevolking woont in het Groene Hart.
- Het gebied kent grote en kleine steden en dorpen. De grote steden met relatief veel bevolking, economie en voorzieningen op een relatief klein oppervlakte, leveren op een aantal kenmerken grote bijdragen aan het Groene Hart. Er is in zekere zin sprake van een heterogeen gebied. Het voordeel daarvan is dat onderdelen elkaar goed kunnen aanvullen, het nadeel is dat beleid en beeldvorming moeilijk onder een noemer te brengen zijn.
- In GH50 is nog steeds sprake van bevolkingsgroei, de afgelopen tien jaar met 3 procent. Dit is echter lager dan de landelijke bevolkingsgroei (5 procent). Er zijn in het Groene Hart 14 gemeenten die al te maken hebben met bevolkingskrimp.

⁴ Volgens de in dit onderzoek gehanteerde afbakening (GH50).

Ook voor de toekomst wordt bevolkingsgroei verwacht, maar deze zal vooral in de steden en randgemeenten plaatsvinden.

- Het merendeel (65 procent) van de verhuisbewegingen in het Groene Hart blijft binnen dit gebied. Meer specifiek voor GH13 zien we dat de meeste verhuisbewegingen richting Gouda, Alphen aan den Rijn en Woerden gaan. Inwoners uit GH13 verhuizen vooral naar nabijgelegen gemeenten. Dit 'dichtbij-beeld' zien we op zich ook elders, maar het bevestigt tevens dat het Groene Hart een aantrekkelijk woongebied is, met voldoende voorzieningen en werk binnen bereik.
- De werkgelegenheidsontwikkeling is in de afgelopen tien jaar achtergebleven bij gemiddeld Nederland (5 procent versus 10 procent). De groei-concentratie ligt vooral in de steden. Desondanks kunnen we concluderen dat het Groene Hart per saldo voldoende werk voor haar beroepsbevolking biedt.
- De gezamenlijke economie van het Groene Hart (GH50) was in 2011 goed voor een totale bruto toegevoegde waarde van 51 miljard euro (8,7 procent van totaal Nederland: 586 miljard euro). Daarvan nam GH13 13 miljard euro voor haar rekening. Als het Groene Hart denkbeeldig in het provincierijtje opgenomen zou worden, dan stonden ze op de vijfde plek, na Zuid- en Noord-Holland en Noord-Brabant en Gelderland. GH13 kan zich in dit opzicht meten met Zeeland, Drenthe of Flevoland.
- In de periode 2007-2011 is de totale economie van GH50 minder sterk gegroeid dan landelijk het geval is geweest (2,3 procent versus 6,6 procent). De economie van GH13 kromp zelfs licht (-1,6 procent).
- De landbouw, industrie, overheid en onderwijs en de zorg hebben op het niveau van het Groene Hart een kleinere bijdrage aan de totale productie dan landelijk. De groot- en detailhandel, logistieke sector en zakelijke dienstverlening zijn relatief belangrijker.⁵
- De beleidsbetrokkenheid van het Rijk is sinds de decentralisatie van het ruimtelijk ordeningsbeleid sterk afgenomen. Het is de vraag of er in de nabije toekomst überhaupt nog Haagse gelden beschikbaar zijn voor de Nationale Landschappen, waaronder het Groene Hart of de Nationale Landschappen als zodanig blijven bestaan.⁶ De drie provincies hebben nu het beleidsmandaat en werken daarin steeds meer samen en willen nadrukkelijk ook gemeenten daarbij betrekken. De indruk bestaat dat er een meer pragmatische beleidsinvulling komt: meer sturen op mogelijkheden en minder op beperkingen. Om het landschap te beschermen, is in het Groene Hart-beleid de aandacht tot op heden voornamelijk gericht op het beheersen van de getalsmatige groei. Bij de G4, de vier grote steden rondom het Groene Hart, is het besef sterk aanwezig dat het leefmilieu en de internationale concurrentiekracht van de steden nauw zijn verbonden met de kwaliteit van het Groene Hart.

---

⁵ Een verdieping op deze sectoren behoorde niet tot de vraagstelling

⁶ In de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte van het Rijk worden ze nog wel in een bijlage weergegeven, met de toevoeging dat een en ander aan de provincies wordt overgelaten.

Agrarisch

- In het Groene Hart is het agrarisch cultuurlandschap sterk vertegenwoordigd. Bodemdaling, veenerosie, waterbeheersing en de stikstofproblematiek vragen in grote delen van het Groene Hart extra aandacht.
- De agrarische sector is verreweg de belangrijkste bodemgebruiker. In een deel van de landbouwgebieden (met name de Veenweidegebieden) is het vanwege de fysieke omstandigheden voor de landbouw echter lastig om te concurreren met landbouwbedrijven elders.
- Het Groene Hart telt ruim 5.500 agrarische vestigingen, 4 procent van het totaal aantal bedrijfsvestigingen in het Groene Hart. De melkveehouderij is de belangrijkste activiteit, maar ook de sierteelt (glastuinbouw en boomkwekerij) zijn nadrukkelijk aanwezig.
- De afgelopen tien jaar is in de regio het aantal agrarische vestigingen met 23 procent afgenomen, min of meer conform het landelijke patroon.
- Het agrocluster in het Groene Hart is van grote waarde voor de economie van deze regio. Het cluster van toelevering, productie, verwerking en afzet van agrarische producten realiseerde naar schatting in 2006⁷ een toegevoegde waarde van 1,9 miljard euro en was goed voor bijna 32.000 arbeidsplaatsen, 10 procent van de totale toegevoegde waarde en 11 procent werkgelegenheid in het Groene Hart.
- Voor GH13 is de betekenis van de agrarische sector groter dan voor het Groene Hart als geheel.
- In het Groene Hart houdt circa een kwart van de agrarische bedrijven zich met één of meer verbredingsactiviteiten bezig. Dat is bijna het dubbele van het landelijk gemiddelde. De nadruk ligt daarbij vooral op agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Toeristisch-recreatieve nevenactiviteiten zijn op dit moment nog minder ontwikkeld.
- De perspectieven voor de agrarische sector worden vooral bepaald door ontwikkelingen in de sector zelf, op nationaal en zelfs mondiaal niveau. De sector is onverminderd verbonden met het voedselvraagstuk, waarbij onder andere de klimaatverandering de mondiale productie onder druk zet. Binnen het Groene Hart bestaan goede mogelijkheden voor agrarisch ondernemen, maar die zullen in belangrijke mate locatiebepaald zijn. Grootschalige voedselproductie (vollegroonds, anders dan onder glas) is hier beperkt.

Kleine steden en dorpen

- De problematiek van de (kleine) dorpen staat volop in de belangstelling en is zeker ook voor het Groene Hart relevant. Het zal verbazing wekken dat het Groene Hart (volgens de gehanteerde definitie) als geheel relatief sterk verstedelijkt is, maar dit wordt gedomineerd door enkele (zeer) grote gemeenten. Dit illustreert de grote interne verschillen.
- Het verwachte landelijk karakter van het Groene Hart komt sterker naar voren wanneer we kijken naar GH13. Maar liefst 35 procent van de bevolking woont hier in een dorp.

---

⁷ Recentere cijfers zijn op clusterniveau niet beschikbaar

- Dorpen in het Groene Hart worden meer dan gemiddeld geconfronteerd met demografische krimp. Voor GH13 geldt dat er in 12 van de 25 grote dorpen en 15 van de 26 kleine dorpen reeds sprake is van demografische krimp.
- Hoewel het Groene Hart een toenemende vergrijzing kent, is de groei van de grijze druk minder sterk dan landelijk. In de kleine dorpen ligt de vergrijzing rond het niveau van kleine dorpen in geheel Nederland, maar ook hier is nog geen sprake van een echt vergrijzingsvraagstuk.
- Met name grootstedelijke centra hebben te maken met een toenemende druk op de woningmarkt. Dit geldt nog meer voor grootstedelijke centra in GH50 en GH13. Deze kennen gemiddeld een meer verkrappende woningmarkt ten opzichte van vergelijkbare grootstedelijke centra in Nederland.
- Dit is anders voor kleinstedelijke centra. In GH50 is sprake van een evenwichtige ontwikkeling, terwijl de druk op de woningmarkt in GH13 gemiddeld is afgenomen. De woningmarkt in vergelijkbare kleinstedelijke centra in Nederland is in dezelfde periode krapper geworden. Dit laat onverlet dat ook in het Groene Hart de woningmarkt ten tijde van dit onderzoek op slot zit, door somberheid bij de consument, onduidelijkheid over structurele hervormingen op de woningmarkt en (daardoor) onvoldoende doorstroming.
- In het algemeen geldt dat de ontwikkeling van het totale commerciële voorzieningenaanbod (waaronder detailhandel) in het Groene Hart min of meer in lijn loopt met landelijke ontwikkelingen.
- In de kleine dorpen van het Groene Hart daalt het voorzieningenaanbod aanzienlijk sterker dan in vergelijkbare dorpen in Nederland. Tegenover de verschraling van het dagelijkse aanbod in kleine dorpen, staat een gemiddeld sterke ontwikkeling van dit type voorzieningen in grote dorpen in het Groene Hart.
- Voor basisonderwijs zijn er nauwelijks verschillen in de ontwikkeling van het aanbod. In zowel het Groene Hart als Nederland neemt het aantal basisscholen in de periode 2003-2011 licht af. In dezelfde periode neemt ook het aantal middelbare scholen af. Deze daling slaat voornamelijk neer in de grote steden. Grote dorpen zien dit type onderwijsvoorziening min of meer op een zelfde niveau blijven.
- In de periode 2000-2011 is het aanbod van eerstelijns zorg toegenomen in zowel Nederland als het Groene Hart. Waar het aantal huisartsenpraktijken in het Groene Hart vooral toeneemt in kleine steden, ontwikkelt het aanbod in Nederland zich meer gelijkmatig over verschillende typen woonplaatsen.
- Voor wat betreft werkgelegenheid zijn de ruimtelijke verschillen tussen GH13 en GH50 duidelijk zichtbaar. GH13 laat zich kenschetsen als een gebied waar vooral de woonfunctie centraal staat.
- Wanneer gekeken wordt naar de ontwikkeling van het aantal banen per hoofd van de potentiële beroepsbevolking, dan geldt dat voor elk type woonkern de werkgelegenheid tussen 2004 en 2011 is toegenomen. Dorpen nemen hier een bijzondere goede positie en groeien in deze periode gemiddeld met meer dan 15 procent.
- Op kleine afstand zijn in het Groene Hart relatief veel arbeidsplaatsen beschikbaar. Daarnaast laat de werkgelegenheid – ook in kleine dorpen – nog altijd een positieve ontwikkeling zien. De ontwikkelingen op het gebied van de arbeidsmarkt

vormen dan ook geen specifiek knelpunt voor de vitaliteit van dorpen in het Groene Hart.

- Ondanks druk op voorzieningen en een bescheiden demografische dynamiek, beoordelen de bewoners van het gebied zelf de leefbaarheid zeer positief. Als we echt op zoek gaan naar wijken die lager scoren, dan vinden we deze in Gouda en Alphen aan den Rijn, maar de oorzaken daarvan moeten eerder in de grootstedelijke dan in Groene-Hart problematiek worden gezocht.

Toerisme en recreatie

- De analyse van het toeristisch-recreatieve aanbod wijst op een relatief bescheiden aanbod, waarbij GH13 nog wat lager scoort dan GH50. Voor wat betreft de stenen (voorzieningen) is dit verklaarbaar, omdat deze vaak in stedelijke centra zijn geconcentreerd. Bij de natuurwaarden (oppervlakte) is het wel opvallend, omdat daar juist een van de kernkwaliteiten van het gebied zou moeten liggen. Op de **punt 'cultuurhistorie' en 'monumenten' scoort het gebied bovengemiddeld, dankzij** de historische steden en specifieke elementen, zoals molens.
- Er is wel sprake van een bovengemiddelde groei van het aantal horecabedrijven in het gehele Groene Hart en ook in GH13.
- In vergelijking met gemiddeld Nederland heeft het Groene Hart relatief veel landbouwgrond en bebouwd gebied in gebruik. De landbouw is het meest zichtbare en **dominante ruimtelijke visitekaartje van het gebied. Het aandeel 'recreatie' is** (daarmee) echter (zeer) beperkt. We zien in de tijd zelfs een daling van de oppervlakte die beschikbaar is voor recreatie in GH13. Dit wordt deels veroorzaakt door meer bos (ontwikkeling Bentwoud) en natuur, wat in ruimtelijke zin enige compensatie biedt.
- De toerisme- en recreatiesector in het Groene Hart (zoals voor dit onderzoek gedefinieerd: inclusief sport en cultuur) biedt circa 36.900 banen en dit bedraagt 5,4 procent van de totale werkgelegenheid. Landelijk is dit 7,1 procent.
- Als we naar de meest recente cijfers (2011) voor het Groene Hart als geheel (GH50) kijken, dan liggen de bijdragen vanuit T&R iets onder het landelijke gemiddelde; de bijdrage vanuit de sector aan de regionale economie van GH13 ligt echter aanzienlijk lager. Voor het centrale gedeelte van het Groene Hart (uitgezonderd de meer stedelijke gemeenten zoals Alphen aan den Rijn en Bodegraven-Reeuwijk) is de sector van relatief bescheiden economische betekenis.
- In 2010 vonden ruim 1,2 miljoen overnachtingen plaats in het Groene Hart, waarvan circa 44 procent in hotels, 30 procent op campings en 17 procent in bungalows en appartementen.
- Per saldo blijken verreweg de meeste Nederlandse **consumenteneuro's afkomstig uit het Groene Hart zelf, of nabijgelegen regio's, waaronder Utrecht, Groot-Amsterdam en de Agglomeratie Den Haag e.o.** Naarmate sprake is van een grotere afstand, neemt de betekenis van de regio als leverancier van consumenten snel af. In zijn totaliteit zijn de Randstedelijke grote steden goed voor bijna 20 procent van de (Nederlandse) T&R omzet van de GH13. Maar nog opvallender is dat slechts een zeer bescheiden deel van hun T&R koopkracht in GH50 neerslaat. Gemiddeld is dat 4,2 procent met als uitschieters Leiden (9,5

procent) aan de ene kant van het spectrum en Rotterdam met 2,7 procent aan de andere kant.

- Door onvoldoende productontwikkeling is de prijs-kwaliteitverhouding in vergelijking met concurrerende regio's in de laatste jaren verslechterd; dit betreft zowel prijs en kwaliteit in verblijf, vermaak en vervoer. De promotie van de merken in Zuid-Holland is gefragmenteerd, waardoor het aanbod naar zowel de recreant als de (dag)toerist niet effectief wordt neergezet. Bestemmingen zijn nog onvoldoende gedifferentieerd. Daardoor wordt een potentieel deel van de recreatie en toerismemarkt niet benut. De ontwikkeling van voorzieningen (horeca, verblijf en anders) blijft kwantitatief achter bij de vraag ernaar. Mensen kunnen wel fietsen, varen en wandelen, maar er zijn voor hen onvoldoende bestemmingen.
- Beleidsmatig heeft de sector volop aandacht. Niet alleen economisch, maar ook tegen de achtergrond van een gezond en vitaal evenwicht in het Groene Hart. Toeristisch-recreatieve terreinen en voorzieningen moeten een tegenhanger bieden voor de toenemende verdichting van steden en dorpen. Daarbij maakt men onderscheid tussen rustige en meer intensieve zones en differentiatie naar in- en extensieve functies (ruimtebeslag door activiteiten). De Provincie zal geen functies aanwijzen, maar een ontwikkelingsrichting en aanwijzing geven voor een combinatie van functies. Er komt ook voor de sector een verschuiving van toetsingsplanologie (voldoet het aan de vastgelegde kaders) naar ontwikkelingsplanologie met als uitgangspunten: lokaal wat kan, regionaal wat moet.
- Per saldo heeft de sector een gunstig perspectief, maar er moet nog wel veel gebeuren. De macro-economische omstandigheden zijn verslechterd en in zekere zin heeft de sector tot nu toe de verwachtingen niet waargemaakt en is een inhaalslag nodig om er echt uit te halen wat er in zit.

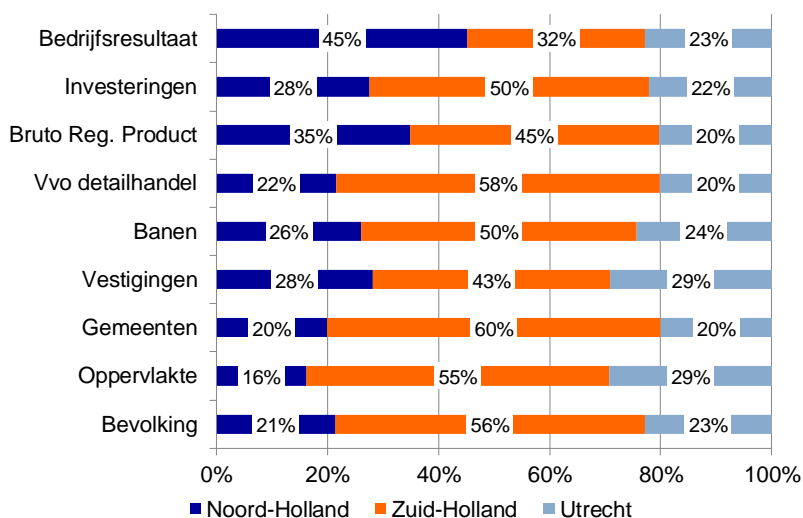
1. Het Groene Hart

1.1 Positie Groene Hart in Nederland

Het Groene Hart ligt in de Randstad en is verdeeld over de provincies Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland. In totaal telt het Groene Hart 52 gemeenten (2011).

Een gemeente behoort tot het Groene Hart indien een deel (hoe klein ook) van haar grondgebied in het Groene Hart ligt. Dit leidt ertoe dat veel stedelijke randgemeenten zoals Haarlemmermeer, Utrecht, Zoetermeer, Hilversum, Nieuwegein en Amstelveen tot het Groene Hart behoren, terwijl slechts een beperkt aandeel van hun inwoners en economie tot dit gebied behoort. Dit geeft uiteraard een sterk vertekend beeld van het Groene Hart. Er is in dit onderzoek gekozen om de gemeenten Haarlemmermeer en Utrecht uit de analyse te halen, vanwege de grote economische impact die deze twee gemeenten op het Groene Hart hebben. Terwijl nog geen 2 procent van hun inwoners in het gebied woont. De overige stedelijke randgemeenten zijn wel in de analyse meegenomen. Daar waar passend, zal in de tekst een kanttekening bij de cijfers en grafieken worden gemaakt. Tabel 1 toont als eerste oriëntatie de verdeling van het Groene Hart over de drie provincies, op basis van enkele belangrijke kenmerken.

Tabel 1: Verdeling Groene Hart voor verschillende kenmerken naar drie provincies

Bron: CBS, Lisa, ABF, Rabobank, bewerking Rabobank

Grosso modo ligt het Groene Hart voornamelijk in de provincie Zuid-Holland. Dertig van de vijftig gemeenten vallen binnen deze provincie. Zoetermeer, Alphen aan den Rijn, Gouda en Gorinchem leveren hier de grootste bijdrage aan de economie (in termen van bruto toegevoegde waarde). In het Noord-Hollandse deel van het Groene Hart komt dat voor rekening van Hilversum en Amstelveen. In het Utrechtse deel is vooral Nieuwegein hiervoor verantwoordelijk.

Het Groene Hart wordt ook wel de tuin van de Randstad genoemd en behoort tot een van de twintig Nationale Landschappen in Nederland. Nationale Landschappen worden gekenmerkt als internationaal zeldzame landschappen. Ze bevatten typische cultuurlandschappen als houtsingels, veenweiden, beekdalen, dijken, terpen, dorpsgezichten en forten.

Het Groene Hart beleid staat bebouwing toe op plaatsen waar het de kernkwaliteiten behoudt of versterkt. Hierbij geldt wel het 'ja, mits'-principe. Gemeenten in het Groene Hart mogen alleen voor eigen natuurlijke bevolkingsgroei bouwen. Grootschalige bedrijventerreinen en snelwegen staat de rijksoverheid alleen toe als sprake is van een nationaal belang. Bovendien moet de projectontwikkelaar verdrongen natuur compenseren. Komt er een woonwijk op de plek van een bos, dan moet elders een nieuw bos komen. Sinds de beleidswijzigingen van het Rijk in 2011 (het ruimtelijk ordeningsbeleid is gedecentraliseerd) is het de vraag of er in de nabije toekomst nog Haagse gelden beschikbaar zijn voor de Nationale Landschappen. De rijksoverheid ziet het in ieder geval niet meer als haar verantwoordelijkheid deze landschappen te ondersteunen. Voor de Nationale Landschappen geldt dat provincies in hun eigen natuur- en ruimtelijke ordeningsbeleid een afweging kunnen maken of ze de biodiversiteit in stand houden.⁸

De drie betrokken provincies in het Groene Hart voeren met hulp en geld van de rijksoverheid tot 2013 11 zogenaamde icoonprojecten⁹ uit. Deze icoonprojecten, die hun oorsprong vinden in het feit dat het Groene Hart primair een ruimtelijk-ordenings entiteit is, komen voort uit het Uitvoeringsprogramma Groene Hart, dat Waterschappen, drie Groene Hart-provincies, gemeenten en Rijk vaststelden in 2007. Het kost volgens dit **uitvoeringsprogramma in totaal € 1,76 miljard om het Groene Hart te versterken. Tot 2013 is € 1 miljard nodig. Het Rijk stelde € 368 miljoen ter beschikking. Gemeenten en provincies zijn bereid € 300 miljoen bij te leggen.**

In het Uitvoeringsprogramma staat hoe het Groene Hart zich moet ontwikkelen en in welke projecten de provincies (Utrecht, Noord- en Zuid-Holland), gemeenten (Woerdens Beraad) en belangengroepen (Groene Hartpact) kunnen investeren.¹⁰ Zij vormen de stuurgroep Groene Hart. De rijksoverheid is als opdrachtgever inhoudelijk betrokken omdat het Groene Hart een Rijksprogramma is.¹¹ De projecten in het Uitvoeringsprogramma zijn onder andere gericht op het ontwikkelingsperspectief van het Groene Hart (landschapstype, waterhuishouding, bodem en infrastructuur vormen de belangrijkste onderscheidende factoren hierin), de marketing en het verbeteren van de kwaliteit van wonen en werken. Deze onderwerpen komen (deels) ook terug in dit onderzoek en bieden aanvullende informatie voor beleid.

Bevolking

Het Groene Hart (GH50) bestaat uit 1,5 miljoen inwoners en 655.000 huishoudens. Hiervan wonen circa 290.000 inwoners in Zoetermeer, Hilversum en Amstelveen. Circa 9 procent van de Nederlandse bevolking woont in het Groene Hart. Figuur 1.1 laat de bevolkingsgroei zien over het afgelopen decennium. Nederland laat forse regionale ver-

---

⁸ Bron: Ministerie van EL&I (2012). Kamerbrief decentralisatie natuurbeleid 11-5-2012.

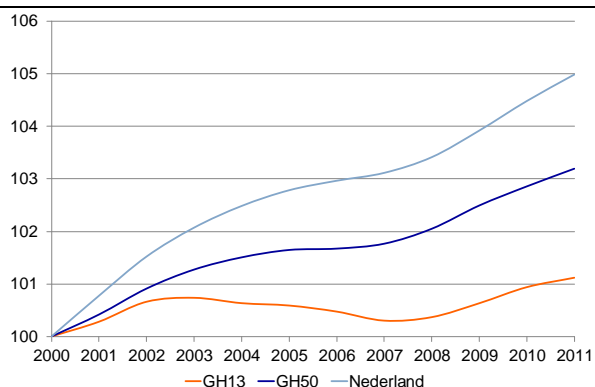
⁹ Bijvoorbeeld het project 'Ontwerp recreatief Routenetwerk' dat recreatieve netwerken voor fietsen, wandelen en kanoën aanlegt. In icoonproject 'De Venen' komt 3500 hectare nieuwe natte natuur, die geschikt is voor recreatie en waterberging.

¹⁰ Via het Woerdens Beraad zijn of worden afspraken met gemeenten gemaakt over de invulling en uitvoering van beleidsregels en projecten. Het Groene Hart Pact is een werkverband van ANWB, Milieufederatie Zuid-Holland, Vereniging Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, LTO-Noord, de Kamers van Koophandel en de Neprom.

¹¹ Bron: www.rijksoverheid.nl

schillen zien bij de bevolkingsgroei. In de ene regio neemt het aantal inwoners sterk toe, in de andere veel minder of is zelfs sprake van krimp. Deze variatie in demografische ontwikkeling is het gevolg van verschillen in de natuurlijke aanwas en het buitenlands migratiesaldo en vooral van het binnenlands migratiepatroon. In GH50 zien we dat de afgelopen tien jaar de bevolkingsomvang met 3 procent is toegenomen, dit is iets lager dan het landelijk gemiddelde. In GH13 zien we dat het afgelopen decennium de bevolkingsomvang redelijk stabiel is gebleven.

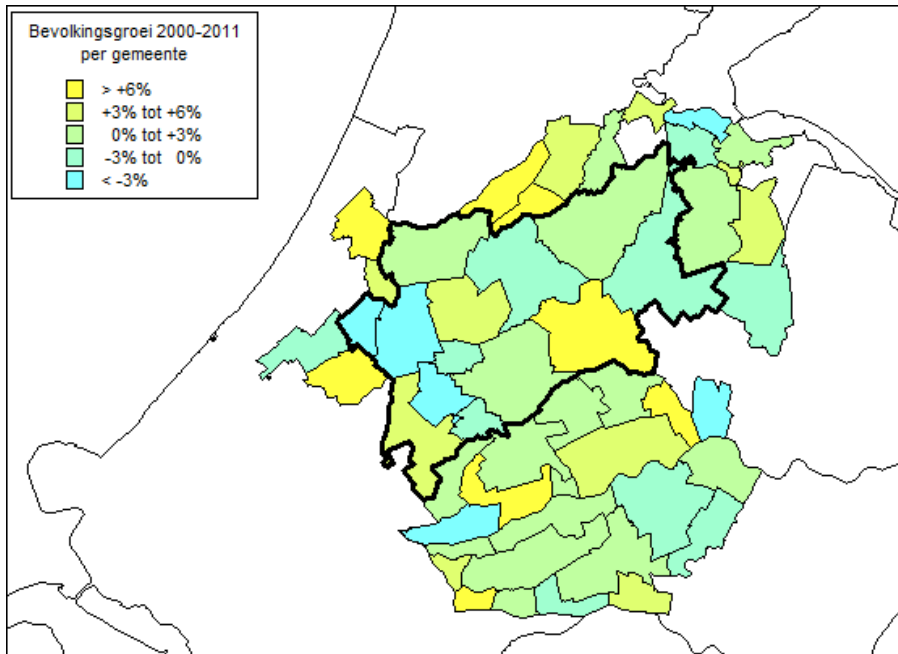
Figuur 1.1: Bevolkingsontwikkeling 2000-2011

Bron: CBS, bewerking Rabobank

Onderstaande kaart is een belangrijke nuancering en aanvulling op figuur 1.1. Op dit moment zijn er in het Groene Hart 16 gemeenten die in de periode 2000 – 2011 hun **bevolking in omvang hebben zien afnemen. Het verschijnsel 'demografische krimp'** heeft zich dus ook in deze regio geëtaleerd en is niet meer alleen voorbehouden aan het noorden en zuiden van ons land. Gemeenten die relatief sterk zijn gekrompen, zijn Zoeterwoude, Nederlek, Rijnwoude, Waddinxveen en Muiden. Gemeenten met relatief sterke bevolkingsgroei zijn Aalsmeer en Woerden, in het algemeen dus de grotere, meer stedelijke gemeenten.

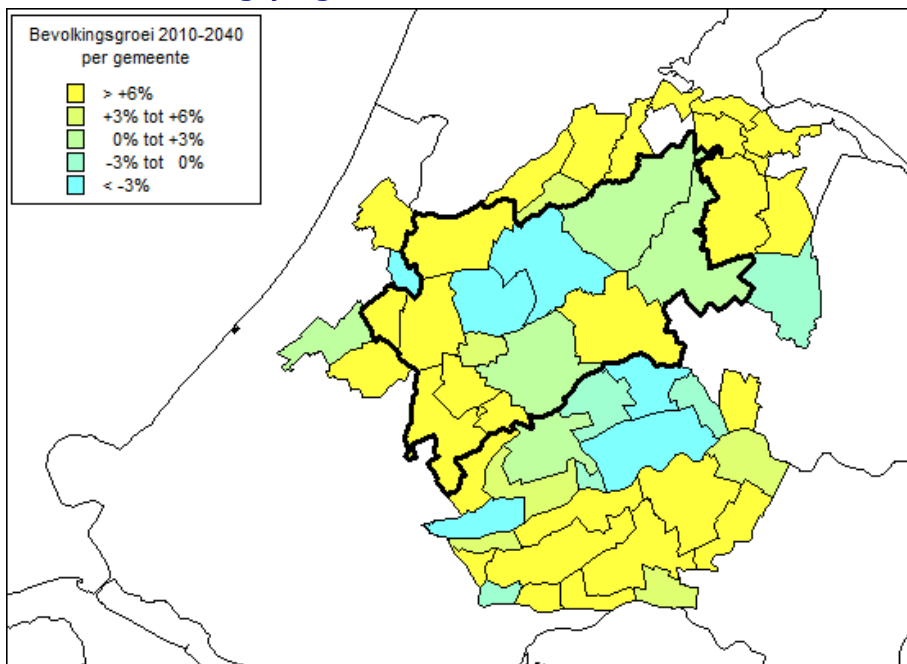
Kaart 3: Bevolkingsgroei in % (2000-2011)

Bron: ABF

Ook in de komende decennia zal lokaal sprake zijn van krimp, maar we zullen niet kunnen spreken van een te verwachten versnelling van de bevolkingsdaling. In de periode 2010 – 2040 zal het aantal gemeenten dat zich met krimp ziet geconfronteerd zelfs afnemen van 16 naar 11. In totaliteit zal het aantal inwoners in GH50 nog met 179.000 toenemen en groeien tot 1,7 miljoen. Van de groei nemen Amstelveen, Nieuwegein en Zoetermeer samen circa 78.000 inwoners voor hun rekening.

Kaart 4: Bevolkingsprognose 2010 – 2040 in %

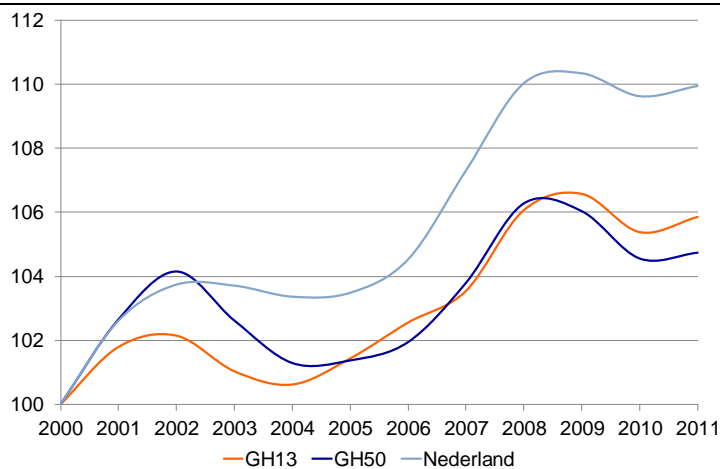
Bron: ABF

Werkgelegenheid

Net als de bevolking zijn ook de economische activiteiten niet gelijkmatig over het land verspreid. De Nederlandse werkgelegenheid is sterk geconcentreerd in de Randstad. Hier is het aantal banen per hectare meer dan tweemaal zo groot als gemiddeld in ons land. In het Groene Hart zien we dat de werkgelegenheidsontwikkeling de afgelopen tien jaar is achtergebleven bij gemiddeld Nederland. In GH13 groeide de werkgelegenheid met 6 procent, terwijl deze in Nederland met 10 procent toenam.

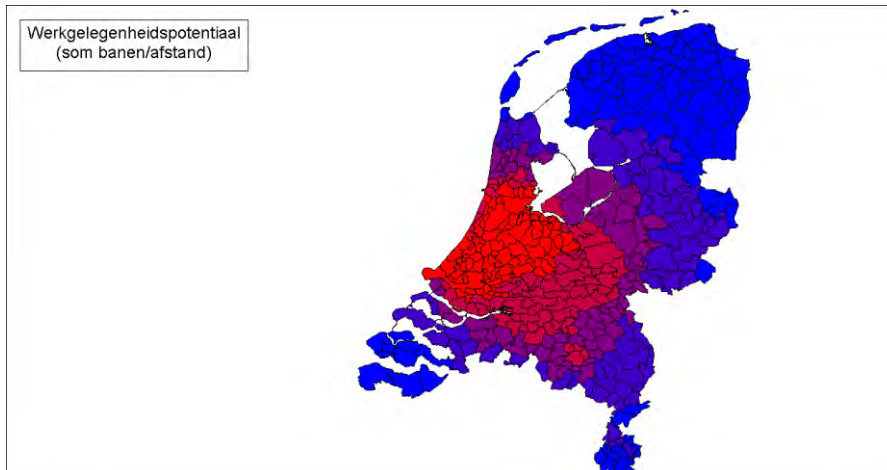
Het bedrijfsleven vervult voor de inwoners van het Groene Hart twee verschillende rollen. In de eerste plaats voorzien bedrijven en instellingen in de behoefte aan producten en diensten op allerlei gebied. In dit kader is het aanbod van winkels en vrijetijdsvoorzieningen -waarvan de bevolking in de regio gebruik kan maken- van belang. Daarnaast biedt het bedrijfsleven werkgelegenheid aan de beroepsbevolking. Daarvoor kijken we naar de bereikbaarheid van arbeidsplaatsen in de regio. Voor de beroepsbevolking is het van belang in welke mate het bedrijfsleven werkgelegenheid kan aanbieden. Hierbij zien we dat in de Randstad (en dus ook het Groene Hart) de inwoners meer banen binnen goed bereikbare afstand tot hun beschikking hebben dan in het noorden, oosten en zuiden van Nederland (zie kaart 5).

Figuur 1.2: Werkgelegenheidsontwikkeling 2000-2011

Bron: LISA, bewerking Rabobank

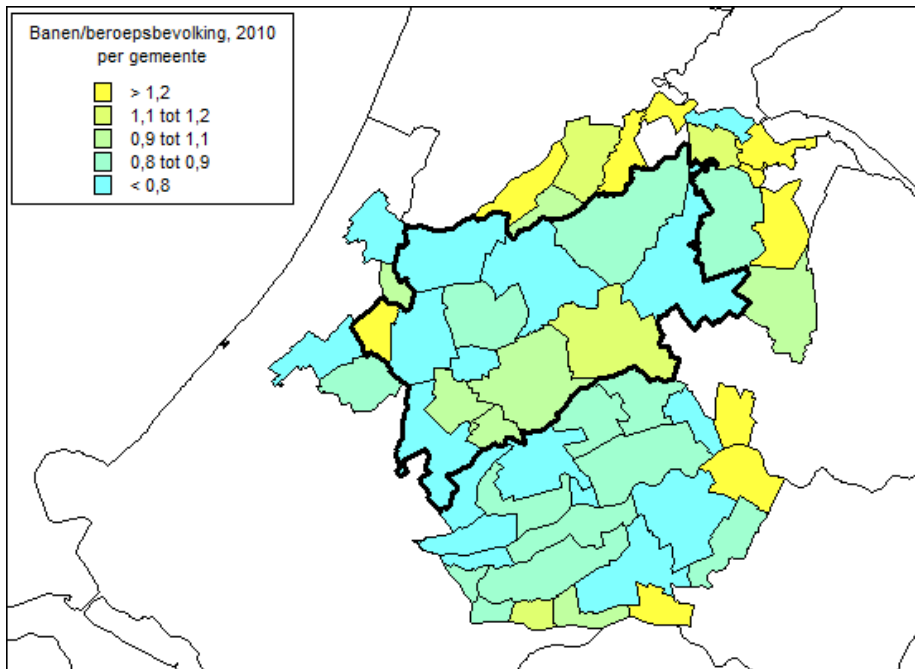
Kaart 5: Werkgelegenheidspotentiaal

Bron: LISA, bewerking Rabobank

Door het aantal banen te delen door de omvang van de beroepsbevolking, ontstaat een eerste beeld van de mate waarin een regio in staat is aan haar eigen beroepsbevolking werk te bieden (werkgelegenheidsfunctie). Omdat banen vanaf 12 uur per week worden meegeteld en personen soms meerdere banen hebben, ligt de werkgelegenheidsfunctie vaak boven 1. Landelijk ligt dit op 1,03 (8.041.000 banen bij een beroepsbevolking van 7.761.000 personen), in het Groene Hart is sprake van een werkgelegenheidsfunctie van 0,9 (681.000 banen bij een beroepsbevolking van 706.000 personen). We kunnen dus concluderen dat het Groene Hart minder werk biedt dan gemiddeld ten opzichte van de beroepsbevolking. Binnen de regio ligt dit beeld aanmerkelijk genuanceerder. Uit kaart 6 blijkt dat de werkgelegenheid sterk in enkele (grote) gemeenten is geconcentreerd (bijvoorbeeld Woerden, Zoeterwoude, Ouder-Amstel) en grote delen van het (midden)gebied relatief minder werkgelegenheid kennen. Dat zal duiden op een behoorlijke uitgaande pendelstroom vanuit de landelijke delen van het Groene Hart naar gemeenten met een hoge werkgelegenheidsfunctie en omliggende steden als Den Haag, Amsterdam, Utrecht en Rotterdam (zie paragraaf 1.2).

Kaart 6: Werkgelegenheidsfunctie

Bronnen: LISA, ABF, bewerking Rabobank

Economie en bedrijfsleven

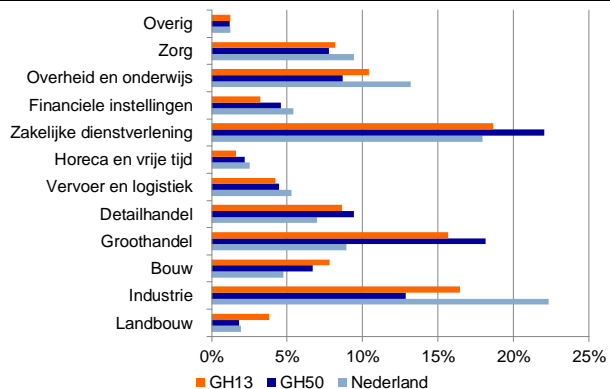
De gezamenlijke economie van het Groene Hart (GH50) was in 2011 goed voor een totale bruto toegevoegde waarde van 51 miljard euro (8,7 procent van totaal Nederland, 586 miljard euro). Daarvan nam GH13 13 miljard euro voor haar rekening. Als het Groene Hart in het provincierijtje opgenomen zou worden, dan stond het op de vijfde plek, na Zuid- en Noord-Holland, Noord-Brabant en Gelderland. GH13 kan zich in dit opzicht meten met Zeeland, Drenthe en Flevoland. Het bedrijfsresultaat van GH50 bedroeg in 2011 6,1 miljard euro (8 procent van Nederlandse aandeel), waarvan 1,7 miljard euro in GH13 werd gerealiseerd. De investeringen bedroegen in GH50 10,5 miljard euro (9 procent van Nederlandse aandeel), waarvan 2,9 miljard euro door bedrijven uit GH13 werd geïnvesteerd.

Van de ruim 100.000 bedrijfsvestigingen in het Groene Hart behoort grofweg 90 procent tot het kleinbedrijf (tot 10 werkzame personen in dienst), 9 procent tot het middenbedrijf (tot 100 werkzame personen) en slechts 1 procent tot het grootbedrijf (> 100 werkzame personen). Dit is vergelijkbaar met het Nederlandse beeld. Ook voor wat betreft het aandeel in de regionale economie neemt het MKB een dominante rol in. Circa 56 procent van de bruto toegevoegde waarde en 62 procent van de investeringen worden door het MKB gerealiseerd.

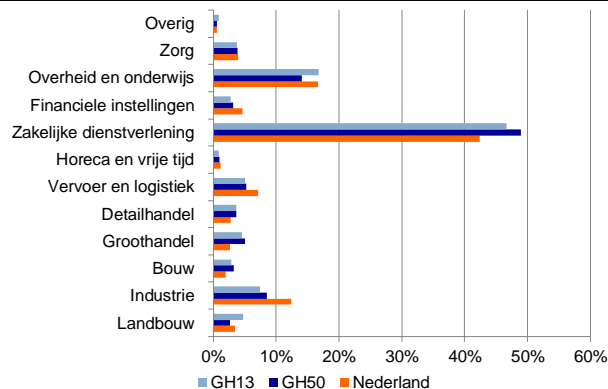
In de figuren 1.3 en 1.4 staat het aandeel van de sectoren in de bruto toegevoegde waarde en investeringen weergegeven. Hierbij zien we voor bepaalde sectoren in het Groene Hart grote verschillen met wat diezelfde sectoren op landelijk niveau bijdragen. De industrie, overheid en onderwijs en de zorg hebben op het niveau van het Groene Hart een kleinere bijdrage aan de totale productie dan landelijk het geval is. Daarentegen zien we dat in het Groene Hart de bouw, groothandel, detailhandel en zakelijke dienstverlening een grotere bijdrage leveren aan de totale productie dan in Nederland. De

zakelijke dienstverlening is voor ruim een vijfde van de regionale productie verantwoordelijk. Binnen het Groene Hart hebben Hilversum en Amstelveen het grootste aandeel in de bruto toegevoegde waarde (zie kaart 7).

Figuur 1.3: Bruto toegevoegde waarde naar sectoren, 2011

Figuur 1.4: Investeringen naar sectoren, 2011

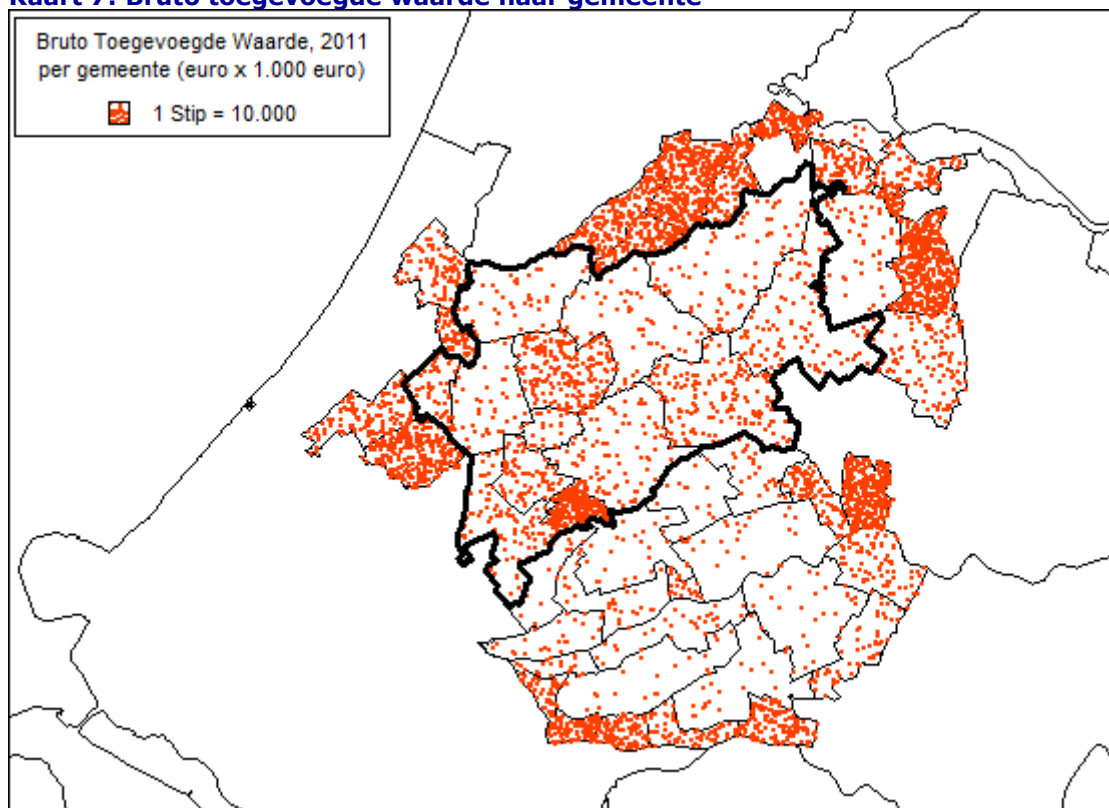
Bron: Rabobank/EIM

Bron: Rabobank/EIM

Zowel op landelijk niveau als op het niveau van het Groene Hart zien we dat de zakelijke dienstverlening ruim 40 procent van de investeringen voor haar rekening neemt. De bouw en de handelssector hebben regionaal gezien een grotere bijdrage geleverd aan de investeringen dan in Nederland. De agrarische sector en de horeca en vrijetijdsector hebben in het Groene Hart een relatief klein aandeel in de totale bruto toegevoegde waarde en investeringen.

Kaart 7: Bruto toegevoegde waarde naar gemeente¹²

Bron: Rabobank

1.2 Positie Groene Hart in relatie tot de Randstad (vier grote steden)

De zes miljoen inwoners van de Randstad leven rondom een polderlandschap van 180 duizend hectare. Samen vormen de Randstad en het Groene Hart een contrastrijke leef-omgeving en bieden zij vestigingsmogelijkheden in diverse woon- en werkmilieus. De combinatie van de vier grote steden en een historisch cultuurlandschap geeft de Randstad een unieke kwaliteit als regio. Bij de G4, de vier grote steden rondom het Groene Hart, is het besef sterk aanwezig dat het leefmilieu en de internationale concurrentiekracht van de steden nauw zijn verbonden met de kwaliteit van het Groene Hart. De G4 en de Stuurgroep Groene Hart hebben een projectenplan opgesteld om vanuit de steden het recreatief routenetwerk verder vorm te geven. Met als doel de verbinding tussen stad en landschap te verbeteren.

Om het landschap te beschermen, is in het Groene Hart beleid de aandacht tot op heden voornamelijk gericht op het beheersen van de getalsmatige groei. En veel minder op het stimuleren van de kwaliteit van het gebied. Het is duidelijk dat het Groene Hart haar functie voor de Randstad (en ook voor de rest van Nederland) moet blijven waarmaken. Hiertoe is er een uitvoeringsprogramma opgesteld. Dit uitvoeringsprogramma heeft betrekking op de landschappelijke kwaliteit (waaronder de cultuurhistorische waarde), de

¹² Stip is binnen gemeentegrenzen willekeurig geplaatst

sociaal-economische vitaliteit, de aansluiting met de omliggende stedelijke gebieden en de duurzaamheid van het bodem- en watersysteem.¹³

De provincie Utrecht richt zich in haar ruimtelijk beleid vooral op de binnenstedelijke ontwikkeling en het versterken van de kwaliteit van het landelijk gebied. Dit beleid is gericht op de periode tot 2028.¹⁴ De provincie erkent de noodzaak van samenwerking om kansen te verzilveren en bedreigingen het hoofd te bieden: *"Vanwege de samenhang is het inzetten op provinciegrensoverschrijdende samenwerking zoals in NV Utrecht, het Groene Hart en Regio FoodValley belangrijk. Voor de economie en de bereikbaarheid van Nederland, maar ook voor de kwaliteit van de regio. Ter illustratie: Regio FoodValley is het kloppend hart van de Agro Business life sciences in Nederland met de Wageningen Universiteit als middelpunt. Op andere locaties in de hele provincie liggen goede kansen voor bedrijvigheid om hierbij aan te sluiten."*

De Provincie Zuid-Holland¹⁵ richt zich op vergelijkbare beleidsonderwerpen als de provincie Utrecht. De focus ligt onder andere op het versterken van het stedelijk netwerk, de toegenomen mobiliteit, het behouden van de kernkwaliteiten van de landschappen (inclusief Groene Hart) en de verbinding tussen stad en land. Deze verbinding tussen stad en land uit zich onder andere in de relatie met recreatie en toerisme (zie hoofdstuk 4), de dagelijkse pendelstromen (woon-werkverkeer) en verhuizingen. Tabel 3 geeft weer waar de mensen uit het Groene Hart werken. Tabel 4 geeft weer welke gemeenten binnen het Groene Hart aantrekkelijk zijn als werkgemeente voor mensen die buiten het Groene Hart wonen. Hieruit blijkt dat voor inwoners uit het Groene Hart Utrecht de belangrijkste werkgelegenheidstrekker is. De centrale ligging in Nederland is hierbij de gunstige factor. Van alle werkenden in het Groene Hart verricht circa 59 procent arbeid binnen dit gebied. De nabijheid van relatief veel grote steden rondom het Groene Hart en de gunstige werkgelegenheidsfunctie van de wat grotere gemeenten binnen het Groene Hart, bieden voldoende mogelijkheden voor de beroepsbevolking voor het verrichten van arbeid in de nabije woonomgeving.

---

¹³ Stuurgroep Groene Hart (2007). Het Groen Hart icoon van Nederland. Uitvoeringsprogramma 2007-2013.

¹⁴ Bron: Provincie Utrecht (2012). Provinciale Ruimtelijke Structuurvisie 2013-2028.

¹⁵ Bron: Provincie Zuid-Holland (2012). Provinciale Structuurvisie. Visie op Zuid-Holland.

Tabel 3: Pendel GH50, 2009

van GH50 naar Nederlandse gemeenten		
Utrecht	53.000	8%
Amsterdam	51.000	8%
Den Haag	32.600	5%
Zoetermeer	31.900	5%
Gouda	28.900	4%
Alphen aan den Rijn	26.200	4%
Hilversum	23.300	3%
Rotterdam	22.800	3%
Haarlemmermeer	21.400	3%
Nieuwegein	21.200	3%
Amstelveen	19.700	3%
Woerden	18.900	3%
Leiden	15.100	2%
Gorinchem	13.100	2%
Leidschendam-Voorburg	11.000	2%
Stichtse Vecht	10.500	2%

Tabel 4: Pendel GH50, 2009

naar GH50 van Nederlandse gemeenten		
Zoetermeer	31.100	5%
Amsterdam	27.800	5%
Alphen aan den Rijn	25.500	4%
Utrecht	23.600	4%
Gouda	22.600	4%
Hilversum	21.000	4%
Woerden	15.800	3%
Nieuwegein	14.800	2%
Amstelveen	14.600	2%
Den Haag	13.500	2%
Stichtse Vecht	12.300	2%
De Ronde Venen	12.100	2%
Rotterdam	12.000	2%
Leidschendam-Voorburg	11.300	2%
Almere	11.100	2%
Gorinchem	10.700	2%

Bron: CBS

Bron: CBS

Wanneer we nader inzoomen op GH13, dan zien we dat Alphen aan den Rijn en Gouda de werkgelegenheidstrekkers zijn. Circa 57 procent van de werkenden uit GH13 heeft een baan binnen GH13.

Tabel 5: Pendel GH13, 2009

van GH13 naar Nederlandse gemeenten		
Alphen aan den Rijn	25.000	11%
Gouda	23.500	11%
Utrecht	20.600	9%
Woerden	15.600	7%
Amsterdam	10.600	5%
Bodegraven-Reeuwijk	9.300	4%
Rotterdam	9.100	4%
Stichtse Vecht	8.900	4%
De Ronde Venen	8.600	4%
Waddinxveen	7.400	3%
Haarlemmermeer	7.200	3%
Zuidplas	7.000	3%
Nieuwkoop	6.300	3%
Leiden	6.100	3%
Den Haag	6.000	3%

Tabel 6: Pendel GH13, 2009

naar GH13 van Nederlandse gemeenten		
Alphen aan den Rijn	22.800	13%
Gouda	20.100	11%
Woerden	13.600	8%
Bodegraven-Reeuwijk	10.200	6%
Zuidplas	9.400	5%
Stichtse Vecht	9.300	5%
Nieuwkoop	8.400	5%
De Ronde Venen	8.300	5%
Waddinxveen	8.200	5%
Utrecht	5.900	3%
Kaag en Braassem	5.900	3%
Rotterdam	5.000	3%

Bron: CBS

Bron: CBS

Binnen het Groene Hart zijn Zoetermeer en Gouda belangrijke woongemeenten voor de bevolking uit het Groene Hart. Circa 65 procent van de verhuisbewegingen in het Groene Hart blijft binnen dit gebied.

Tabel 7: Verhuizingen GH50, 2009**Tabel 8: Verhuizingen GH50, 2009**

van GH50 naar Nederlandse gemeenten			naar GH50 van Nederlandse gemeenten		
Zoetermeer	6.920	6%	Amsterdam	7.100	6%
Amsterdam	5.400	5%	Zoetermeer	6.740	6%
Gouda	5.370	5%	Gouda	5.230	5%
Hilversum	4.920	4%	Hilversum	4.960	4%
Alphen aan den Rijn	4.870	4%	Alphen aan den Rijn	4.800	4%
Utrecht	4.630	4%	Amstelveen	4.590	4%
Amstelveen	4.270	4%	Den Haag	4.400	4%
Den Haag	4.200	4%	Utrecht	4.180	4%
Leidschendam-Voorburg	2.970	3%	Leidschendam-Voorburg	3.100	3%
Woerden	2.930	3%	Woerden	2.720	2%
Nieuwegein	2.430	2%	Nieuwegein	2.590	2%
Rotterdam	2.300	2%	Stichtse Vecht	2.340	2%
Stichtse Vecht	2.280	2%	Gorinchem	2.120	2%
Gorinchem	2.150	2%	Rotterdam	1.960	2%
Zuidplas	1.950	2%	Zuidplas	1.900	2%
IJsselstein	1.760	2%	De Ronde Venen	1.810	2%

Bron: CBS

Bron: CBS

Meer specifiek voor GH13 zien we dat de meeste verhuisbewegingen richting Gouda, Alphen aan den Rijn en Woerden gaan. Inwoners uit GH13 verhuizen vooral naar nabijgelegen gemeenten. Circa 67 procent van de verhuisbewegingen in GH13 blijft binnen dit gebied.

Tabel 9: Verhuizingen GH13, 2009

van GH13 naar Nederlandse gemeenten		
Gouda	5.020	14%
Alphen aan den Rijn	4.670	13%
Woerden	2.650	7%
Stichtse Vecht	2.010	6%
Zuidplas	1.840	5%
Bodegraven-Reeuwijk	1.640	5%
Utrecht	1.540	4%
De Ronde Venen	1.510	4%
Nieuwkoop	1.240	3%
Kaag en Braassem	1.180	3%
Waddinxveen	1.060	3%
Rotterdam	990	3%
Amsterdam	980	3%

Bron: CBS

Tabel 10: Verhuizingen GH13, 2009

naar GH13 van Nederlandse gemeenten		
Gouda	4.950	14%
Alphen aan den Rijn	4.630	13%
Woerden	2.520	7%
Stichtse Vecht	2.050	6%
Zuidplas	1.800	5%
Bodegraven-Reeuwijk	1.700	5%
De Ronde Venen	1.530	4%
Utrecht	1.410	4%
Kaag en Braassem	1.210	3%
Nieuwkoop	1.200	3%
Waddinxveen	1.130	3%

Bron: CBS

1.3 Samenvattende SWOT-analyse

In de onderstaande SWOT-analyse worden de belangrijkste bevindingen voor dit onderdeel samengevat. De kansen zijn bewust in actieve vorm met werkwoordsvormen geformuleerd, waardoor ze als eerste aanzet voor verdere uitwerking kunnen fungeren.

Sterkten	Zwakten
<ul style="list-style-type: none"> - Het Groene Hart is gesitueerd in de Randstad in de nabijheid van vier grote steden. - Het landschap heeft duidelijke contrasten door scherpe begrenzingen (functies, ruimtelijke ordening). - Nabijheid van belangrijke (internationale) vervoersknooppunten. - Hoge natuurlijke waarden, groen en blauw, cultuurhistorie, kleinschalige elementen zoals molens, landgoederen, kerken, 'typische Hollandse Waarden'. - Gewortelde regionale bedrijven geven cohesie en draagvlak. - MKB is de motor van de regionale economie. - Grote betrokkenheid actoren (inwoners, ondernemers, bestuurders) bij de eigen streek, gemoedelijke sfeer. - Lagere werkgelegenheidsfunctie dan gemiddeld, nabijheid grote steden compenseert dat. - De arbeids- en woningmarkt zijn vooral regionaal (binnen het Groene Hart) van aard. 	<ul style="list-style-type: none"> - Het Groene Hart kent voor de buitenwereld geen duidelijke begrenzing. - Het Groene Hart zit planologisch op slot. Restrictief beleid belemmert bedrijvigheid, productontwikkeling en uitbreidingsmogelijkheden. - Mede door het restrictieve beleid is de groei in de afgelopen jaren achtergebleven bij die van geheel Nederland. - In het Groene Hart zien we dat de bevolkings- en werkgelegenheidsontwikkeling de afgelopen tien jaar is achtergebleven bij gemiddeld Nederland. - Knelpunten in interne infrastructuur en bereikbaarheid.

Kansen	Bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> - Verbind grote steden en landelijk gebied beter met elkaar (mentaal en fysiek), 'Tuin van de Randstad'. - Stimuleer economische verwevenheid tussen agrarische sector, handel, zorg, toerisme, logistiek en andere sectoren. - Ondersteun ondernemerschap, samenwerking (publiek, privaat) en kennisontwikkeling. - Stimuleer doe-democratie, nieuwe mix tussen private en publieke samenwerking. - Speel in op de vergrijzing. 	<ul style="list-style-type: none"> - Geringe investeringsruimte, zowel publiek als privaat. - Uitstel-, vooruitschuifbeleid van de overheid. - Lagere bevolkingsgroei dan gemiddeld. - Te laat of onvoldoende anticiperen op bevolkingskrimp in gemeenten en dorpen. - Te laat acteren op de vergrijzing.

2. Vitaliteit van steden en dorpen

2.1 Inleiding

De vitaliteit van (kleine) steden en dorpen staat volop in de belangstelling. Dat zijn goede redenen voor.

De demografische ontwikkeling is waarschijnlijk de meest drijvende factor. Vergrijzing en ontgroening zijn in de kleinere dorpen zichtbaar en ook de effecten van demografische krimp zijn hier voelbaar. Het Groene Hart is inmiddels aangewezen als zogenoemde anticipeerregio, waar nog geen sprake is van structurele bevolkingsdaling, maar het wel zinvol is om rekening te houden met krimp.

Nauw verbonden met de natuurlijke demografische ontwikkeling (we worden steeds ouder en het geboortecijfer neemt af) zijn verhuisbewegingen. De stad blijft trekken – vooral bij jongeren – en we zien de laatste tijd zelfs een opleving van de stad en het stadse wonen, dat ten koste kan gaan van de kleinere steden en dorpen. Ook sociale ontwikkelingen hebben hun invloed. Emancipatie en individualisering maken de betrokkenheid bij de ontwikkelingen in de eigen omgeving een stuk minder dan **voorheen. Ook 'druk, druk, druk' helpt het gemeenschapsgevoel en de vrijwillige inzet** voor het collectief niet. Het sterk toegenomen autobezit vergroot de mobiliteit en maakt mensen in zekere zin footloose en ongebonden. Tegelijkertijd beperkt het echter ook de mogelijkheden van degenen die geen auto hebben omdat autobezit steeds meer de norm is. Bovendien maakt de opkomst van internet cyberspace tot de ontmoetingsplek, waar dat voorheen het dorpsplein was.

Bezuinigingen en schaalvergroting hebben ook hun weerslag. Dat geldt voor de functies en voorzieningen die door de overheid worden verzorgd (scholen, gezondheidszorg), en het op de consument gerichte bedrijfsleven zoekt met opschaling en strategische vestigingsplaatskeuzes naar de beste uitgangspunten. Een omvangrijke potentiële markt en optimale bereikbaarheid zijn daarin belangrijke elementen en die liggen zelden in de kleinere steden en dorpen.

Voorts zijn er beleidsmatige trends, die ongunstig kunnen zijn voor de kleinere steden en dorpen. Voor woningbouw en bedrijfslocaties kiest de overheid vaak voor concentratie op meer centraal gelegen, speciaal daarvoor ontwikkelde locaties. Vanuit ruimtelijk perspectief is dat verdedigbaar, maar het kan ten koste gaan van de kleine steden en dorpen, die (bij woningbouw) hooguit voor hun eigen natuurlijke groei – zo die er al is – mogen bouwen.

De landelijke en provinciale overheid trekt zich bovendien steeds meer terug van het platteland.¹⁶ Gemeenten krijgen meer taken toebedeeld. Op zich is dat goed, maar met flinke bezuinigingen bij gemeenten in het verschiet, wordt steeds meer verantwoordelijkheid doorgeschoven naar de burgers, waarbij het de vraag is of zij tijdig en effectief

---

¹⁶ Zie ook de beleidsparagraaf in dit hoofdstuk

in staat zijn om zich te organiseren en het stokje over te nemen. Er dreigt een beleidsvacuüm op het platteland.

Ook het economisch (topsectoren)beleid van de overheid is ongunstig voor kleine steden en dorpen. Deze topsectoren zijn vaak in grootstedelijke agglomeraties gevestigd, vanwege de beschikbare ruimte, aansluiting op kennisinstituten, de internationale oriëntatie en de aantrekkelijkheid van steden op met name bèta-wetenschappers. Tegelijkertijd wordt de agrarische sector, die lang drager en vormgever van kleine steden en dorpen is geweest, met veranderingen geconfronteerd, zoals schaalvergroting, toenemende eisen, continuïteitsproblemen voor kleine bedrijven en opvolgingsproblematiek. En niet in de laatste plaats hebben enkele boeken, onder andere van Geert Mak¹⁷, de problematiek, die van alle tijden blijkt te zijn, weer voor het voetlicht gezet.

Box 1: Sociaal-economische vitaliteit

De literatuur geeft geen eenduidige definitie voor het begrip 'sociaal-economische vitaliteit'. Wij hanteren de volgende omschrijving.

Sociaal-economische vitaliteit betreft de sociaal-demografische samenstelling van de bevolking en de mate waarin deze in staat is te voorzien in haar levensbehoeften en ontwikkeling, op het vlak van wonen, werken en beschikbaarheid van voorzieningen.

Dit hoofdstuk belicht vanuit deze perspectieven de kenmerken en problematiek van de steden en dorpen in het Groene Hart. Daarbij staan demografie, de woningmarkt, werkgelegenheid en voorzieningen (detailhandel, onderwijs en zorg) centraal. De keus hiervoor is enigszins pragmatisch ingegeven: op het niveau van woonplaatsen zijn hiervan complete en betrouwbare cijfers beschikbaar. Ook schenken we aandacht aan meer kwalitatieve factoren zoals de tevredenheid van inwoners van (kleine) steden en dorpen. Diverse onderzoeken wijzen er namelijk op dat deze vaak los staat van de aanwezigheid van harde elementen, zoals voorzieningen en werkgelegenheid.

2.2 Beleidskaders

Beleidsmatig heeft het vraagstuk van (kleine) steden en dorpen raakvlakken met meerdere beleidsthema's en (op Rijksniveau) departementen. Zonder compleet te willen zijn, komt het onderwerp terug bij de onderwerpen 'bouwen, wonen en leefomgeving', 'economie en ondernemen', 'onderwijs', 'gezondheidszorg' en 'cultuur, sport en vrijetijd', maar ook bij vraagstukken die betrekking hebben op de bestuurlijke inrichting van ons land.

Vanuit bestuurlijk oogpunt is het voornemen van belang om bestuurlijk Nederland aanzienlijk te versoberen en op te schalen.¹⁸ Dat zou o.a. tot uiting moeten komen in het saneren van bestuurslagen, bestuurlijke opschaling en herindeling, decentralisatie naar lagere overheden en nieuwe vormen van betrokkenheid en burgerschap. Bij dat laatste gaat het dan om het vormen van zelfbeheer in wijken en dorpen van publieke voorzieningen of zelfbestuur bij het inrichten van de openbare ruimte. In deze paragraaf belichten

¹⁷ Geert Mak. Hoe God verdween uit Jorwert.

¹⁸ Visienota bestuur en bestuurlijke inrichting Ministerie Van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2011)

we het algemene landelijke en provinciale beleid, dat uiteraard ook op de kleine steden en dorpen in het Groene Hart van toepassing is.

Het Ministerie van Infrastructuur en Milieu richt zich onder andere op wonen op het platteland. Onderdeel daarvan zijn de plannen om de positie van agrarische bedrijfswoningen aan te passen. **De initiatiefnota 'Beter wonen op het platteland' zou de transformatie van delen van het platteland van zuiver agrarische naar gemengde functies (waaronder wonen) gemakkelijker moeten maken.** Daarnaast richt dit departement zich op mobiliteits- en bereikbaarheidsvraagstukken en anticipeert het voor Ruimtelijke Ordening op de omslag dat de tijd van maakbaarheidsdenken en miljardensubsidies voorbij is. Voorts zou **Nederland (vanuit het perspectief van Ruimtelijke Ordening) 'van de handrem moeten gaan'**, door regels en procedures drastisch te vereenvoudigen.

Het Ministerie van Landbouw, Economische Zaken en Innovatie ondersteunt o.a. het Plattelandsparlement. Dit evenement en de regionale bijeenkomsten en activiteiten die er aan voorafgaan, leveren waardevolle informatie op. Burgers agenderen daarbij zelf actuele ontwikkelingen en uitdagingen in het landelijk gebied bij lokale en regionale bestuurders. Het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (voorganger van EL&I), onderschrijft het advies van de Raad voor het Landelijk Gebied dat demografische ontwikkelingen (bevolkingskrimp) onvermijdelijk zijn en voor delen van het platteland grote gevolgen zullen hebben.¹⁹ Daarom is een fundamentele herijking van het plattelandbeleid noodzakelijk, waarbij de volgende opgaven gelden:

- bewustwording en anticipatie;
- de transformatieopgave (aanpassingen aan de woningvoorraad en voorzieningen);
- het verdelingsvraagstuk: aanpassing van het instrumentarium, opdat zowel op groei als krimp kan worden ingespeeld;
- de samenwerkingsopgave: krimp vraagt om een bovenlokale aanpak, waarbij ook de burgers betrokken worden.

Uit de drie provinciale structuurvisies²⁰ kunnen we op hoofdlijnen de volgende beleidspunten halen.

Utrecht is het meest uitgesproken in haar beleid, maar dat komt wellicht ook doordat haar structuurvisie de meest recente is. Door de ontwikkeling van wonen en werken vooral in het bestaande stedelijke gebied te laten plaatsvinden, worden vitale dorpen en steden in haar visie behouden. Deze ontwikkeling is nodig vanwege:

- het belang van vitale steden voor het functioneren van de economie;
- de bijdrage aan een beter draagvlak voor openbaar vervoer en daarmee aan de bereikbaarheid;
- de bijdrage aan een beter draagvlak voor tal van voorzieningen (w.o. het culturele aanbod) die het wonen in de regio aantrekkelijk maken;
- het voorkomen van extra ruimteclaims op het landelijk gebied;
- de vraag naar binnenstedelijk wonen.

---

¹⁹ Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 2010. Reactie op het advies van de RLG: "Kansen voor een krimpend platteland"

²⁰ Zie literatuurlijst

De nadruk op de binnenstedelijke ontwikkeling geldt niet alleen voor de grotere steden, maar alle woonplaatsen, ook de kleinere steden en dorpen. Een recreatief aantrekkelijke en bereikbare kernrandzone behoort eveneens daartoe. De ontwikkeling van het woningaanbod dient uiteraard te zijn afgestemd op de behoefte, zowel kwantitatief als kwalitatief. Bij de keuze van nieuwe verstedelijkingslocaties en transformaties is vervoersmultimodaliteit een sturende factor.

De leefbaarheid in kleine steden en dorpen verdient bijzondere aandacht. Vooral het verenigingsleven en ontmoetingspunten zoals een basisschool of dorpshuis zijn belangrijk voor de sociale cohesie in de kern. Door gezinsverdunding, vergrijzing en het wegtrekken van veel jongeren wordt het steeds moeilijker om deze voorzieningen in stand te houden en ontstaat behoefte aan andere typen voorzieningen. Uitbreiding van de kern met een aantal woningen biedt meestal geen structurele oplossing. Er zal gezocht moeten worden naar andere oplossingsrichtingen, **anders gericht (meer op 'mensen' dan op 'stenen')**, en met betrokkenheid van andere (meer) partijen (ook inzet van bewoners). Dit betreft maatwerk per kern. Via een integrale visie kunnen gemeenten zowel de niet-fysieke als fysieke aspecten in beeld brengen, waarbij ook de inbreidings- en transformatiemogelijkheden binnen het bestaand bebouwd gebied kunnen worden betrokken.

Ook Zuid-Holland kiest ervoor om verstedelijking zoveel mogelijk in bestaand bebouwd gebied te concentreren. Alle woonplaatsen in de provincie zijn omgeven door bebouwingscontouren. Deze geven de grens van de bebouwingsmogelijkheden voor wonen en werken weer. Deze contouren zijn strak getrokken om het bestaand stedelijk gebied en woonplaatsen, rekening houdend met plannen waarmee de provincie al heeft ingestemd en waarbinnen de woningbouwopgave tot 2020 kan worden geacommodeerd.

Vitaliteit van het landelijk gebied betekent dat de kwaliteit van de gebouwde omgeving (de woonplaatsen) in het landelijk gebied goed is en mensen binnen redelijke tijd toegang hebben tot voorzieningen. Daarom is afstemming tussen wonen, werken, voorzieningen en infrastructuur belangrijk. Hierdoor blijven wonen en werken geconcentreerd, wat van belang is voor de (sociaal-economische) vitaliteit van het landelijk gebied. Sommige woonplaatsen hebben binnen de contour geen uitleggebieden. Daar kan dus alleen binnen het bestaand bebouwd gebied worden gebouwd of in andere woonplaatsen in de desbetreffende regio waar nog wel uitlegruimte beschikbaar is.

2.3 Begrippen en bevolkingsverdeling

Deze studie richt zich op de vitaliteit van (kleine) steden en dorpen in het Groene Hart. Deze wordt door verschillende factoren bepaald, zowel kwantitatief als kwalitatief van aard. In dit onderdeel kiezen we voor de ruimtelijk-economische invalshoek. Dit betreft de problematiek rondom wonen, werken en voorzieningen, met demografische krimp als overkoepelend vraagstuk.

Door het CBS worden woonplaatsen primair op hun inwonersaantal ingedeeld. Dat levert de volgende indeling op.

Tabel 11: Indeling steden en dorpen

CBS-indeling steden en dorpen		
	Klasse	Inwoners
<u>Stedelijk centrum (stad)</u>		
		<u>>10.000</u>
	<i>groot</i>	>100.000
	<i>middelgroot</i>	50.000 - 100.000
	<i>klein</i>	20.000 - 50.000
	<i>zeer klein</i>	10.000 - 20.000
<u>Landelijke kern (dorp)</u>		
		<u><10.000</u>
	<i>groot</i>	5.000 - 10.000
	<i>middelgroot</i>	2.000 - 5.000
	<i>klein</i>	500 - 2.000
	<i>zeer klein</i>	<500

Bron: CBS, 2006

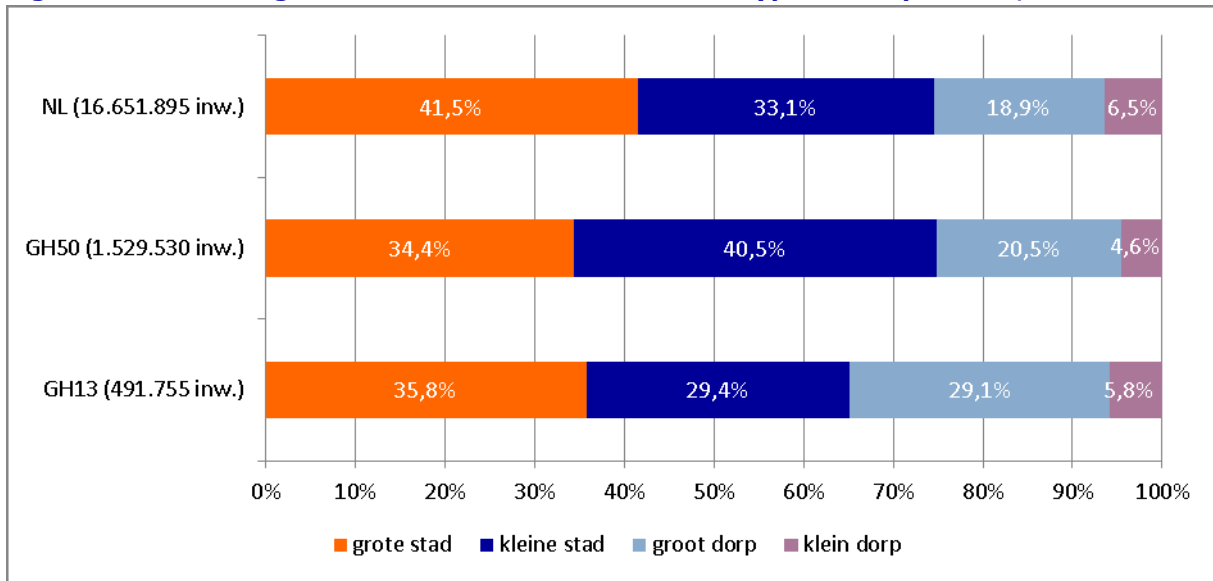
Omdat vitaliteit op dorpsniveau een andere betekenis heeft dan op de schaal van een stad, houden we in deze analyse rekening met de omvang van de verschillende woonplaatsen binnen het Groene Hart. Een gangbaar onderscheid in kerngrootte is de grens van tienduizend of meer inwoners. Woonplaatsen boven deze grens worden aangeduid als steden, woonplaatsen onder deze grens worden aangeduid als dorpen.²¹ Om binnen de kaders van deze studie goede uitspraken te kunnen doen over de vitaliteit van woonplaatsen in het Groene Hart, clusteren we naar enkele klassen, wat resulteert in vier grootteklassen, te weten: grote steden (>50.000 inwoners), kleine steden (10.000-50.000 inwoners), grote dorpen (2.000-10.000 inwoners) en kleine dorpen (< 2.000 inwoners).²² In onderstaande figuren is Woerden (vanuit het oogpunt van het onderzoek) **meegenomen in de categorie 'grote stad'**, hoewel strikt genomen Woerden niet hiertoe behoort.

Als eerste toont figuur 2.1 hoe de bevolking van Nederland, GH50 en GH13 over deze klassen is verdeeld.

²¹ Volgens deze indeling ontstaan vrij grote klassen, maar omwille van celvulling voor deze analyse hanteren we toch deze grenzen.

²² In de literatuur wordt vaak over 'platteland' gesproken. Dit heeft een iets andere insteek dan de door ons gehanteerde inwonersaantal-grenzen. Zo hanteert de Agenda Vitaal Platteland omgevingsadressendichtheden, waarbij een dichtheid van minder dan 1.000 adressen per km² tot het platteland wordt gerekend. Dat zijn gewoonlijk dorpen en kleine steden, maar dat is niet altijd het geval.

Figuur 2.1. Verdeling van inwoners over verschillende typen woonplaatsen, 2011

Bron: CBS, 2011

Grote en kleine steden en dorpen zijn ongelijkmatig verspreid over ons land. Waar grote steden oververtegenwoordigd zijn in de drie Randstadprovincies, vindt men kleinere steden en dorpen **met name in perifeer gelegen regio's**. Het Groene Hart vormt hierop een uitzondering en is sinds de eerste Nota Ruimtelijke Ordening een planologisch begrip. Dat het Groene Hart planologisch gevrijwaard is gebleven van intensieve verstedelijking, is terug te zien in de verdeling van het aantal inwoners over de verschillende typen woonplaatsen. In het Groene Hart wonen in vergelijking tot Nederland meer mensen in dorpen en kleine steden. Het verwachte landelijk karakter van het Groene Hart komt het sterkst naar voren wanneer we kijken naar GH13. Maar liefst 35 procent van de bevolking woont hier in een dorp. Dat is krap tien procentpunten boven het Nederlandse gemiddelde. De bevolking van de dorpen van GH13 is verdeeld over 26 kleine en 25 grote dorpen. Gouda, Alphen aan den Rijn en Woerden behoren tot de grote steden²³ en bieden ruimte aan 36 procent van de bevolking van het Groene Hart. Voor een indeling van de diverse woonplaatsen in GH13 verwijzen we naar bijlage III.

2.4 Demografie

Vitaliteit steden en dorpen

Demografische krimp staat in ons land sinds enkele jaren volop in de belangstelling. Voor het land als geheel neemt de bevolkingsomvang weliswaar nog steeds toe, sommige regio's worden echter nu al geconfronteerd met demografische krimp of mogen die in de nabije toekomst verwachten. De daling van de bevolkingsomvang zal naar verwachting grote maatschappelijke gevolgen hebben. In regio's waar het aantal inwoners afneemt, kalft het draagvlak voor voorzieningen, zoals winkels, gezondheidszorg en cultureel

²³ Woerden behoort eigenlijk net niet tot de grote steden, maar wordt op verzoek van de initiatiefnemers desondanks tot deze groep gerekend.

aanbod, af en komen de woningprijzen onder druk te staan. Dit alles heeft gevolgen voor de leefbaarheid in deze gebieden.

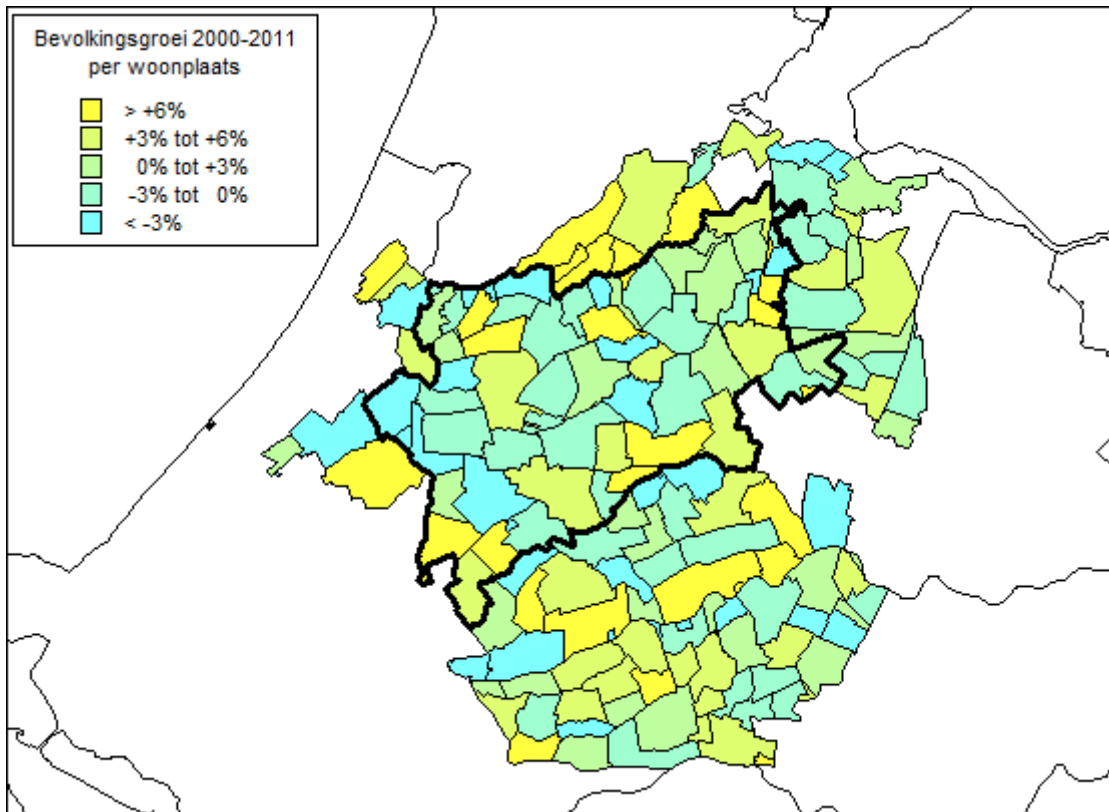
Het Groene Hart is een regio die als geheel op korte termijn te maken zou kunnen krijgen met een omslag van bevolkingsgroei naar bevolkingskrimp. Om deze reden is het in **2010 benoemd tot zogenaamde anticepeerregio. Van dergelijke regio's wordt verwacht** dat zij tijdig inspelen op de mogelijke maatschappelijke gevolgen van demografische veranderingen. Er ligt daarmee een grote opgave voor provinciale en lokale overheden, het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties om passend en tijdig te anticiperen op deze ontwikkelingen. Aangezien het Groene Hart als geheel nog niet geconfronteerd wordt met een bevolkings- of huishoudensdaling, kan lokaal de probleemperceptie of het gevoel van urgentie voor het vraagstuk ontbreken. Ook kunnen de specifieke verschijningsvormen van demografische krimp, evenals de ruimtelijke gevolgen hiervan lokaal zeer verschillen.

Om een beeld te krijgen van de ruimtelijke variatie in demografische ontwikkelingen, wordt gekeken welke woonplaatsen nu of in de nabije toekomst met krimp geconfronteerd worden. Er zijn verschillende vormen van demografische krimp te onderscheiden, elk met eigen gevolgen voor de regionale woningmarkt en economie. Er wordt daarom een onderscheid gemaakt tussen de ontwikkeling van het inwonertal, ontwikkelingen bij huishoudens (aantal en omvang) en de verschuivingen binnen de bevolkingsopbouw.

Bevolkingsontwikkeling

De bevolkingsontwikkeling in woonplaatsen wordt enerzijds bepaald door het natuurlijke bevolkingsverloop, anderzijds door het saldo van binnenlandse en buitenlandse migratie. De ruimtelijke variatie in bevolkingsontwikkeling is vooral het gevolg van verhuisbewegingen en niet zozeer van natuurlijke mutaties (geboorten en sterften). Krimpende woonplaatsen zien per saldo inwoners naar elders vertrekken, terwijl groeiende woonplaatsen juist inwoners aantrekken. De aantrekkingskracht van een woonplaats wordt, afhankelijk van de levensfase van personen, bepaald door de beschikbaarheid van onderwijsmogelijkheden, werk of de aantrekkelijkheid van de leefomgeving. Hiernaast beïnvloeden ook planologische factoren voor een belangrijk deel de ongelijke verhuisbewegingen binnen Nederland. Over het algemeen geldt dat steden, naar gelang de kracht van de regionale economie, hun inwonertal zien groeien ten koste van dorpen. Daar tegenover staat een stroom aan verhuisbewegingen weg van stedelijke centra naar landelijke woonplaatsen met een aangenaam leefmilieu. Voor zowel steden als dorpen betekent dit een schifting in winnaars en verliezers.

Kaart 8: Bevolkingsontwikkeling Groene Hart, 2000-2011

Bron: CBS, 2000-2011

In het Groene Hart als geheel is nog geen sprake van demografische krimp. Wel loopt de bevolkingsontwikkeling tussen 2000 en 2011 achter op het Nederlands gemiddelde. Dit geldt voor beide onderscheiden deelregio's, maar in meerdere mate voor GH13. Waar de bevolkingsgroei in grote en kleine dorpen van het Groene Hart nagenoeg gelijk loopt aan de landelijke trend, komen groeiverschillen het sterkst naar voren in steden.

Zo groeit het gemiddeld inwonertal van grote steden in Nederland met 3,5 procentpunt meer dan in GH13 het geval is. Tussen de steden onderling bestaan grote verschillen. Waar de stad Gouda haar bevolking tussen 2000-2011 ziet afnemen, kent Woerden een groei van maar liefst 11 procent. Kleine steden in GH13 kennen een negatief groeiverschil van 5,4 procentpunten ten opzichte van vergelijkbare woonplaatsen in Nederland. In de periode 2000-2011 is er in vijf van de zeven steden in GH13 sprake van bevolkingskrimp. Ook de landelijke woonplaatsen van het Groene Hart worden gemiddeld meer geconfronteerd met bevolkingskrimp. In GH13 betekent dit dat grote en kleine dorpen zich in de periode 2000-2011 gemiddeld stabiliseren rond een groei van 0 procent. In 12 van de 25 grote dorpen, en 15 van de 26 kleine dorpen is reeds sprake van demografische krimp. In contrast staan kleine dorpen als Oud Zuilen en Amstelhoek, en grotere dorpen als Zevenhoven en Roelofarendsveen, die in de periode 2000-2011 een bevolkingsgroei kenden van meer dan 10 procent (kaart 8). Per saldo is sprake van een diffuus beeld, wat aangeeft dat de problematiek bij voorkeur niet op het niveau van het Groene Hart als geheel moet worden aangevlogen, maar per dorp.

Bevolkingsopbouw

Binnenlandse verhuisbewegingen beïnvloeden naast de bevolkingsontwikkeling ook de bevolkingssamenstelling in woonplaatsen. Dit heeft zijn weerslag op de lokale economie. Zo is de omvang van de potentiële beroepsbevolking mede bepalend voor de mate waarin aan de arbeidsvraag kan worden voldaan. Daarnaast is de lokale vraag naar verschillende typen woningen en voorzieningen leeftijdsspecifiek. Bij verschillende leeftijden horen immers verschillende leefstijlen en daarmee andere woonvoorkeuren en consumptiepatronen.

Figuur 2.2: Ontwikkeling grijze druk, 2011

Bron: CBS, 2000-2011

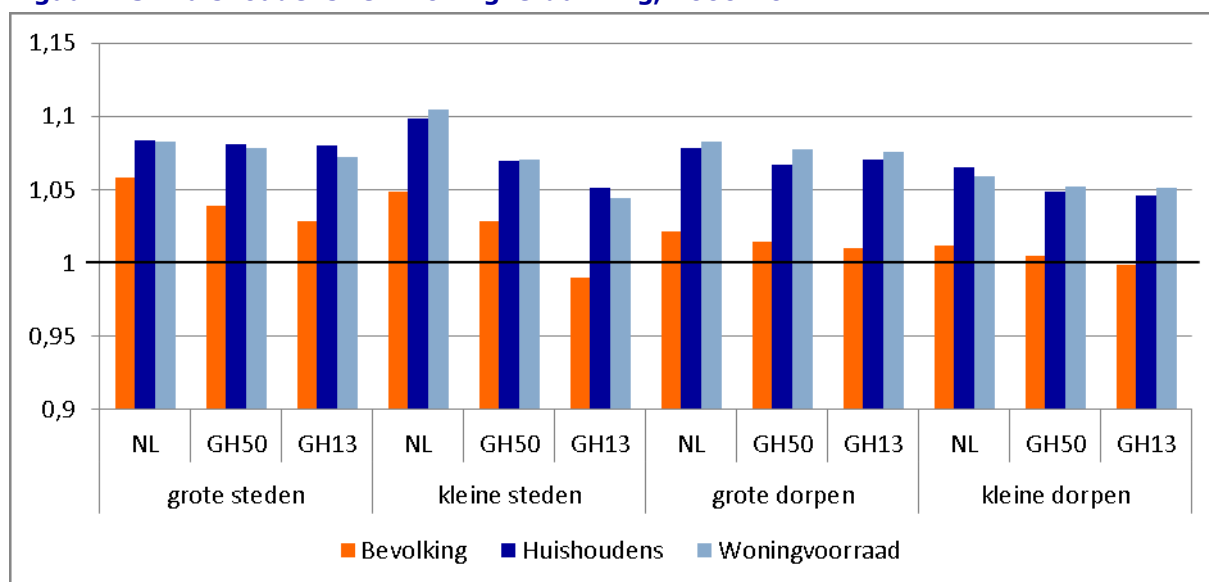
In figuur 2.2 is de ontwikkeling van de grijze druk weergegeven. Grijze druk is de verhouding tussen het aantal personen van 65 jaar en ouder en het aantal personen van 20 tot 65 jaar. Dit cijfer geeft inzicht in de mate waarin (potentieel) werkenden, niet-

werkenden (in dit geval ouderen) moeten ondersteunen. In het Groene Hart bestaan grote verschillen in de mate van vergrijzing. Waar de grijze druk in GH50 min of meer gelijk is aan het landelijke peil, is GH13 gemiddeld minder vergrijsd. Desondanks is te zien dat de trend in de GH13 de laatste jaren een steiler verloop kent dan in GH50 en Nederland het geval is: er is dus sprake van een inhaalslag. Dit steile verloop wordt voor een belangrijk deel bepaald door de ontwikkeling van de grijze druk in steden van GH13. Met name de grote steden van GH13 vergrijzen in een hoog tempo, terwijl in vergelijkbare woonplaatsen van Nederland juist sprake is van stabilisering. Ook kleine steden vergrijzen in dezelfde periode sneller, al ligt de verhouding 65-plussers ten opzichte van de potentiële beroepsbevolking nog steeds aanzienlijk onder het landelijk gemiddelde. Ook de grote dorpen van het Groene Hart presteren in dit opzicht goed ten opzichte van vergelijkbare dorpen in Nederland.

Huishoudensontwikkeling

De ontwikkeling van het aantal huishoudens is van directe invloed op de lokale woningmarkt. Het aantal en de omvang van huishoudens in een woonplaats bepaalt immers de lokale behoefte aan woningen. De ontwikkeling van het aantal huishoudens wordt enerzijds bepaald door de groei van de bevolkingsomvang, anderzijds door veranderingen in de huishoudenssamenstelling. Individualisering en welvaartsgroei hebben in ons land geleid tot een sterke huishoudensverdunning. Deze daling van het aantal bewoners per woning ging gepaard met een sterke toename van de vraag naar woningen. Deze trend zet zich landelijk nog altijd voort, maar kent ook een sterke ruimtelijke variatie.

Figuur 2.3: Huishoudens- en woningverdunning, 2000-2011

Bron: CBS en ABF, 2000-2011

Woning- en huishoudensverdunning

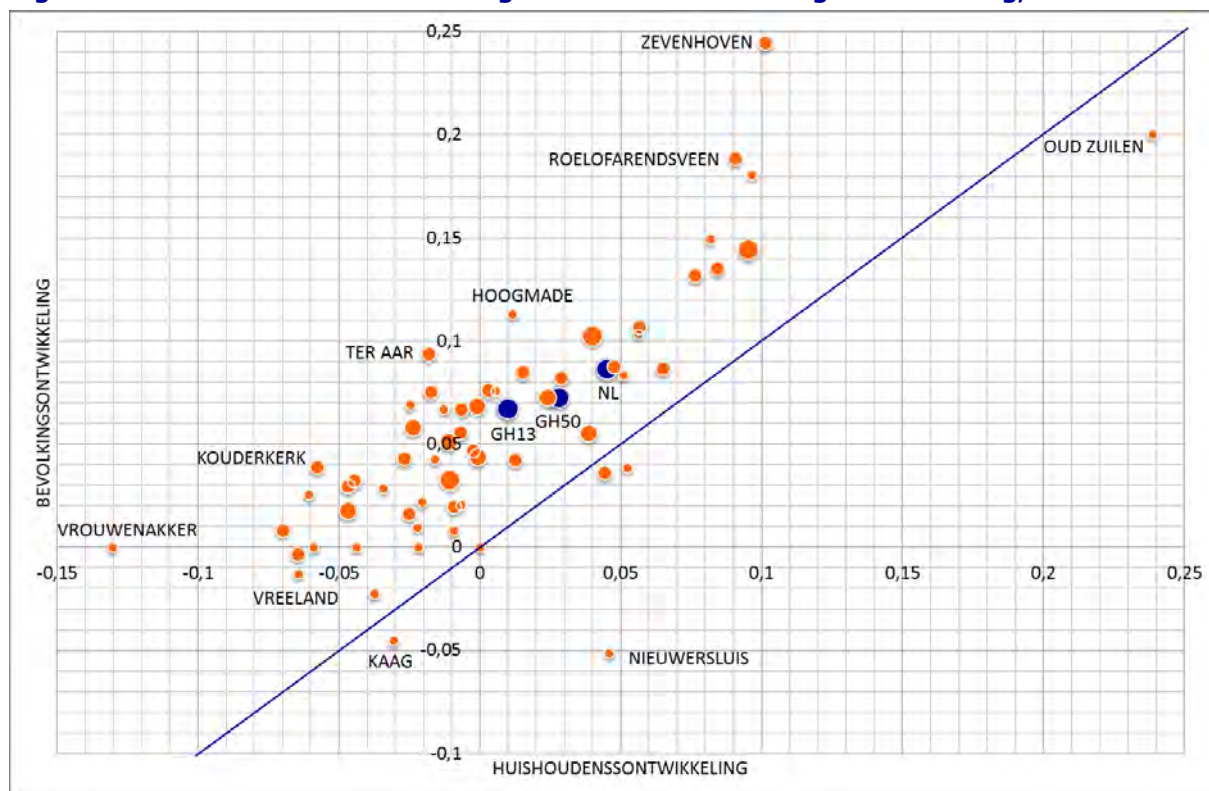
Eerder is geconstateerd dat binnen het Groene Hart grote lokale verschillen bestaan in bevolkingsontwikkeling. Dit heeft zijn doorwerking in de ontwikkeling van het aantal huishoudens. Ook speelt de plaatselijke woning- en huishoudensverdunning een rol bij de ontwikkeling van de lokale woningbehoefte. Over het algemeen geldt dat woningverdun-

ning zich tussen 2000-2011 het sterkst aftekent in grote dorpen en kleine steden. Grote steden zien in deze periode het aantal personen per woning minder dalen. Wanneer gekeken wordt naar huishoudensverdunning, dan zien we een soortgelijk patroon, al zijn er enkele uitzonderingen. Zo kennen kleine steden in het Groene Hart een opvallend sterkere afwijking ten opzichte van kleine steden in Nederland. Waar de huishoudensverdunning zich sterker voordoet in GH13, wordt GH50 juist gekenmerkt door een bescheiden huishoudensverdunning ten opzichte van vergelijkbare woonplaatsen in Nederland. Ook grote steden van GH13 wijken in dit opzicht af. In GH13 tekent de huishoudensontwikkeling zich sterker af dan in vergelijkbare woonplaatsen in Nederland het geval is.

Huishoudensverdunning in GH13

In figuur 2.4 is de verhouding tussen de bevolkingsontwikkeling en huishoudensontwikkeling voor individuele woonplaatsen in GH13 weergegeven. De blauwe lijn staat voor een evenwichtige huishoudens- en bevolkingsontwikkeling en geeft de grens aan tussen huishoudensverdunning- of verdikking. Op basis van deze figuur wordt inzichtelijk welke rol huishoudensverdunning speelt binnen de totale huishoudensontwikkeling in GH13.

Figuur 2.4: Huishoudensontwikkeling in relatie tot bevolkingsontwikkeling, 2000-2011

Bron: CBS en ABF, 2000-2011

Allereerst kan worden geconstateerd dat een negatieve huishoudensontwikkeling in slechts een beperkt aantal woonplaatsen aan de orde is. Demografische krimp heeft op dit moment daarom nauwelijks implicaties voor de lokale woningbehoefte in GH13. Huishoudensverdunning is hiervan een belangrijke oorzaak. Voor grofweg de helft van de woonplaatsen in GH13 geldt dat huishoudensverdunning (tegen de achtergrond van de

woningvraag) compensatie biedt voor de bevolkingsdaling. Dit betreffen zowel steden als dorpen. Laatstgenoemden profiteren wel sterker van huishoudensverduunning. In sterk groeiende woonplaatsen is ook het effect van huishoudensverduunning goed te zien. De grootlandelijke kern Zevenhoven ziet in de periode 2000-2011 het aantal huishoudens meer dan twee keer zo snel toenemen als de omvang van de bevolking. Er zijn vijf dorpen in GH13 die te kampen hebben met demografische krimp. Enerzijds zijn er dorpen die in de periode 2000-2011 naast krimp te maken hebben met huishoudensverdikking. Zo krimpt de bevolkingsomvang in Kaag en Nieuwersluis sterker dan het aantal huishoudens. Anderzijds zijn er dorpen als Zoeterwoude, Loenersloot en Vreeland, die ondanks huishoudensverduunning, het aantal huishoudens zien afnemen.

2.5 Woningmarkt

De woningmarkt

De verhouding tussen vraag en aanbod bepaalt de druk op de lokale woningmarkt.²⁴ Demografische ontwikkelingen kunnen deze verhoudingen tijdelijk verstoren omdat de woningvoorraad zich slechts vertraagd kan aanpassen op de huishoudensontwikkeling, vanwege bouwtermijnen en overheidsbeleid. De woningvoorraad laat zich in een groei-scenario echter gemakkelijker bijstellen dan in een scenario van krimp. De onttrekking aan de woningvoorraad gaat immers gepaard met vermogensverlies. Bij een sterke daling van het aantal huishoudens kan op de woningmarkt daardoor structurele frictie ontstaan, resulterend in overaanbod en leegstand. Hierdoor kunnen woonplaatsen in een neerwaartse spiraal terecht komen met alle maatschappelijke en financiële gevolgen van dien. Eerder hebben we gezien dat een dergelijke daling van het aantal huishoudens in het Groene Hart nog niet aan de orde is. Wel was te zien dat de positieve huishoudensontwikkeling grotendeels was toe te schrijven aan huishoudensverduunning. Aangezien huishoudensverduunning zich niet oneindig kan doorzetten, ligt woonvraagkrimp in het Groene Hart wel degelijk op de loer.

Box 2: Relatieve vraagoverschot

Als indicator voor de spanning op de woningmarkt kan het relatieve vraagoverschot worden gebruikt. Hierbij wordt het absolute verschil tussen vraag en aanbod van woningen gerelateerd aan het totaal aantal vragers. Het relatieve vraagoverschot is met 26 procent iets groter op het platteland dan in de stad (24 procent). Het relatief vraagoverschot is in de periode 2006-2009 op het platteland met 4 procent afgenomen terwijl het in de stad met 3 procent is toegenomen.

Bron: ABF (2010). Midtermmeting Monitor Sociaal-Economische Vitaliteit Platteland.

Wanneer het aantal huishoudens zich sterker ontwikkelt dan de omvang van de woningvoorraad, is sprake van een verkrappende woningmarkt. Uit figuur 2.5 blijkt dat met

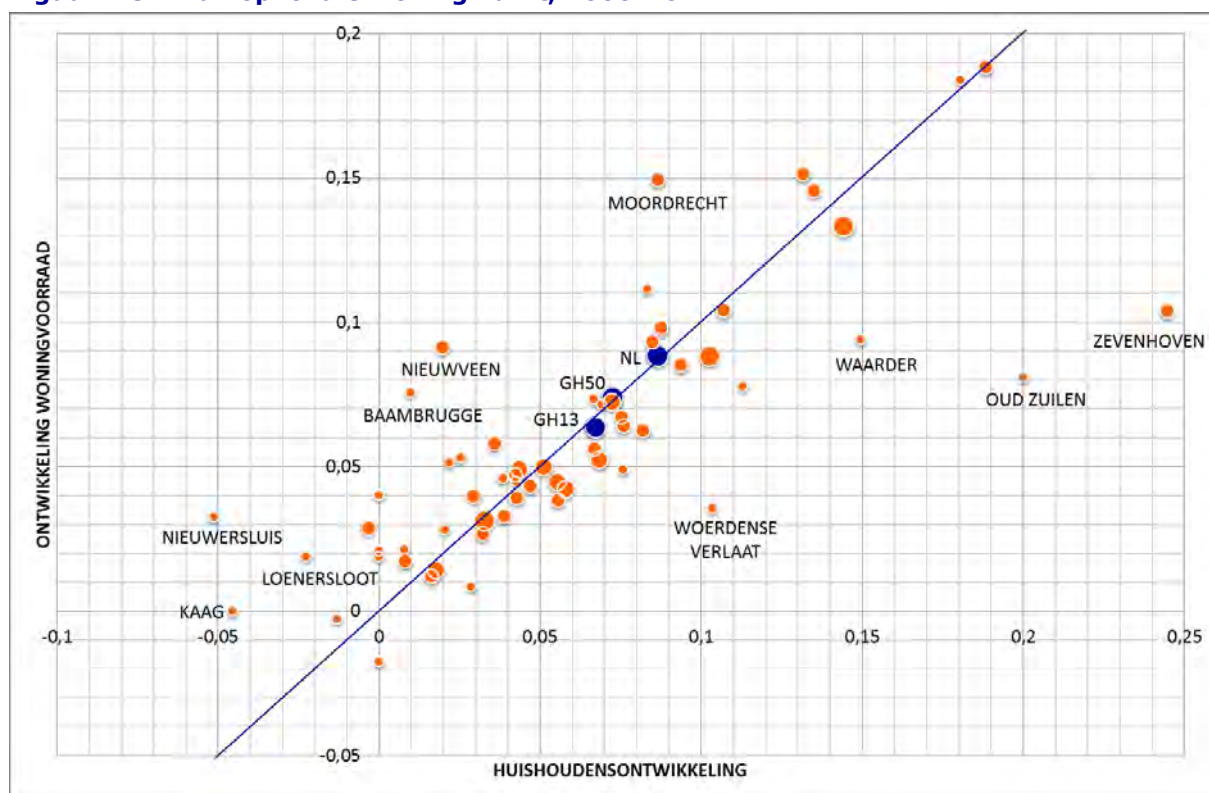
²⁴ Omdat de woningmarkt administratieve grenzen overstijgt, zal op regionale schaal enige uitmiddeling van overschotten en tekorten plaatsvinden.

name grote steden te maken hebben met een toenemende druk op de woningmarkt. Dit geldt des te meer voor grote steden in GH50 en GH13. Deze kennen gemiddeld een meer verkrappende woningmarkt ten opzichte van vergelijkbare grootstedelijke centra in Nederland. Dit is anders voor de kleine steden. In GH50 is sprake van een evenwichtige ontwikkeling, terwijl de druk op de woningmarkt in GH13 gemiddeld is afgenomen. De woningmarkt in vergelijkbare kleine steden in Nederland is in dezelfde periode krapper geworden. Ook voor de dorpen in het Groene Hart geldt dat de omvang van de woningvoorraad zich sneller heeft ontwikkeld dan het aantal huishoudens. Gezien de oververtoegenwoordiging van deze groep in het Groene Hart, is dit eveneens de regionale trend.

Woningmarkt in GH13

In figuur 2.5 is de verhouding tussen de huishoudensontwikkeling en de ontwikkeling van de woningvoorraad voor individuele woonplaatsen in GH13 weergegeven. De blauwe lijn staat voor een huishoudens- en woningontwikkeling in evenwicht en geeft de grens aan tussen een verkrappende en verruimende woningmarkt. Op basis van deze figuur wordt inzichtelijk in welke richting de woningmarkten zich tussen 2000-2011 ontwikkeld hebben.

Figuur 2.5: Druk op lokale woningmarkt, 2000-2011

Bron: CBS en ABF, 2000-2011

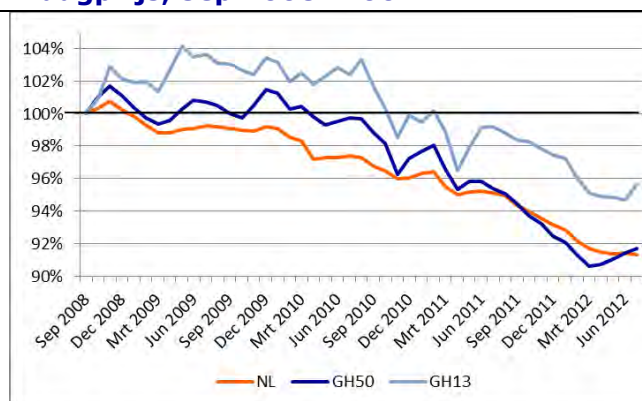
Allereerst kan geconstateerd worden dat de overgrote meerderheid van woonplaatsen in GH13 tussen 2000 en 2010 een min of meer evenwichtige ontwikkeling heeft gehad. Gemiddeld is de druk op de woningmarkt echter toegenomen. De vier dorpen die de druk het sterkst zagen toenemen, zijn Zevenhoven, Oud Zuilen, Woerdense Verlaat en Waarder. Voor deze dorpen geldt dat het aantal huishoudens zich sneller heeft ontwikkeld dan

de woningvoorraad. In een enkel geval is de druk op de woningmarkt afgenomen doordat woningen aan de voorraad onttrokken zijn. De kleine kern Vrouwenakker kent daardoor een dalende woningvoorraad bij een stagnerende huishoudensbevolking. In Baambrugge, Nieuwveen en Moordrecht is de druk op de woningmarkt het meest afgenomen, doordat de woningvoorraad sterker is gegroeid dan het aantal huishoudens. Dit geldt ook voor de klein dorpen Nieuwersluis, Loenersloot en Kaag, al gaat een groei van de woningvoorraad daar gepaard met een daling van het aantal huishoudens. De kleine landelijke kern Vreeland is de enige kern waar demografische krimp kwantitatieve effecten heeft op de woningmarkt. Hier is het aantal huishoudens sterker afgenomen dan de woningvoorraad, resulterende in een verruiming van de woningmarkt.

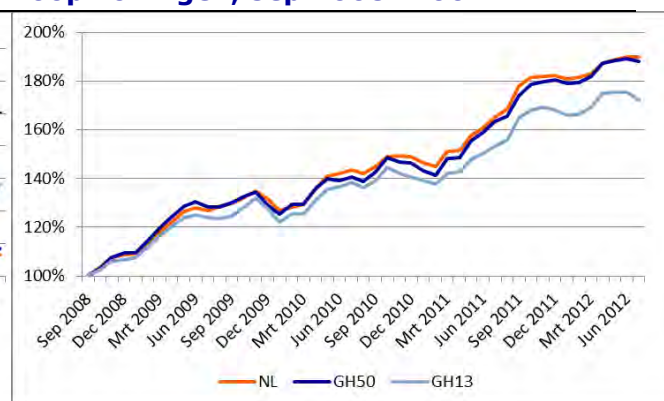
Actualiteit Koopwoningmarkt

De koopwoningmarkt bestaat op hoofdlijnen uit twee elementen: aanbod van en vraag naar koopwoningen. Als gevolg van de laagconjunctuur (zeer beperkte groei en zelfs krimp) en een zeer zwak consumentenvertrouwen verkeert de Nederlandse koopwoningmarkt sinds het najaar van 2008 in een impasse met zeer veel te koop staande woningen en prijzen die onder druk staan. Het Groene Hart kan zich niet aan deze ontwikkelingen onttrekken, maar er zijn enkele factoren die een dempend effect van de crisis hebben, met name voor GH13 (figuur 2.6 en 2.7). GH13 is ontegenzeggelijk een aantrekkelijk woongebied, als het gaat om de natuurlijke kwaliteiten, de nabijheid van werk en voorzieningen en een grote doelgroep. Daarnaast blijkt het restrictieve bouwbeleid nu een steun in de rug. Overaanbod van nieuwe woningen is veel minder aan de orde dan in de groeikernen. En de huishoudensontwikkeling vertoont een meer geleidelijk patroon, zeker in vergelijking met krimpregio's, waar incidenteel zelfs gesproken wordt over sloop van woningen. Deze paragraaf schets de meest recente ontwikkelingen op de woningmarkt voor GH13 en GH50 als geheel.²⁵

Figuur 2.6: Ontwikkeling van mediane vraagprijs, sep 2008=100

Figuur 2.7: Ontwikkeling van aanbod koopwoningen, sep 2008=100

Bron: Huizenzoeker
bewerking Rabobank

Bron: Huizenzoeker,
bewerking Rabobank

²⁵ Als basis hebben gemeentelijke cijfers gediend. Op het niveau van kernen en dorpen zijn geen dekkende actuele cijfers beschikbaar.

Op hoofdlijnen kan gesteld worden dat GH50 meer last heeft van de crisis op de woningmarkt dan GH13. In beide grafieken ligt de lijn van GH50 dicht bij de Nederlandse, dan die van GH13. Op zich is dat niet vreemd, omdat het een groter gebied is (dat daardoor meer gelijk is aan Nederland), vanwege de grootstedelijke gemeenten aan de rand van het gebied. Waar de mediane vraagprijs in Nederland en GH50 een daling laat zien in respectievelijk januari en februari 2009, daalt deze in GH13 pas sinds november 2010. De mediane vraagprijs op de woningmarkt van GH13 is daarnaast relatief weinig gedaald, terwijl de groei van het aantal te koop aangeboden woningen onder het Nederlands gemiddelde ligt.

2.6 Voorzieningen

Voorzieningsniveau

Bevolkingsgroei of -krimp is van invloed op de vraag naar goederen en diensten. Bij krimp neemt het draagvlak voor voorzieningen af, wat uiteindelijk kan resulteren in verschralling en staking van bedrijfsactiviteiten. Zeker als het draagvlak voor voorzieningen al onder druk staat door autonome trends zoals schaalvergroting in de detailhandel.

Om een beeld te krijgen van het voorzieningenaanbod in het Groene Hart, is de ontwikkeling van voorzieningen afgezet tegen die van vergelijkbare woonplaatsen in Nederland. In figuur 2.8 staat de ontwikkeling van het winkelaanbod in GH50 en GH13. In het algemeen loopt de ontwikkeling van het totale commerciële voorzieningenaanbod in het Groene Hart min of meer conform het landelijke beeld. Zo neemt het aantal verkooppunten in 'mode en luxe' en 'leisure' gemiddeld toe, en is er een daling van het aanbod van dagelijkse voorzieningen. De ontwikkeling van het aanbod per type voorziening verschilt alleen sterk voor de kleine dorpen in het Groene Hart. Hier daalt het voorzieningenaanbod aanzienlijk meer dan in vergelijkbare woonplaatsen in Nederland.

Tegenover de verschralling van het dagelijkse aanbod in kleine dorpen staat een gemiddeld sterke ontwikkeling van dit type voorzieningen in grote dorpen in het Groene Hart. Het aantal verkooppunten is hier in de periode 2003-2011 gemiddeld minder hard teruggelopen dan in vergelijkbare woonplaatsen in Nederland. Daarnaast kennen de woonplaatsen in het Groene Hart relatief minder detailhandels-leegstand.

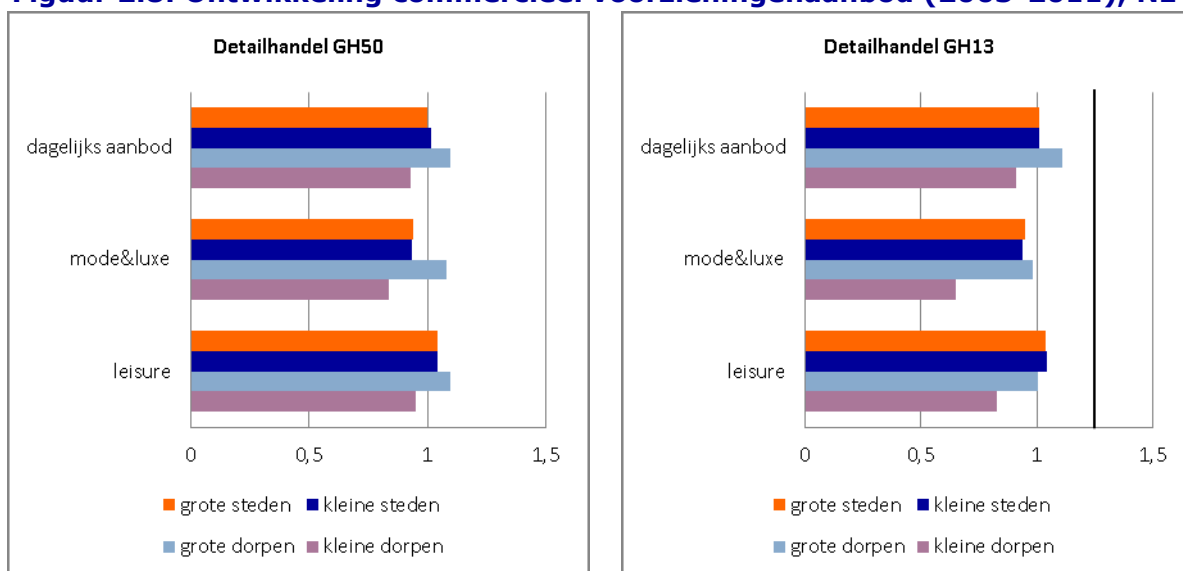

Box 3: Afstand tot voorzieningen

De gemiddelde afstand per inwoner tot de lokale basisvoorzieningen in de stad (87 meter) en die op het platteland (268 meter) lopen begrijpelijkerwijs sterk uiteen. In drie jaar tijd, 2006-2009, is de gemiddelde afstand per inwoner tot de lokale basisvoorzieningen op grote delen van het platteland verder toegenomen. Vooral het aantal winkels met dagelijks aanbod en huisartsenpraktijken loopt terug. Wat betreft de regionale basisvoorzieningen, VWO-onderwijs en ziekenhuizen, is het beeld gunstiger. Het aantal ziekenhuizen en scholen met VWO is weliswaar licht afgenomen, maar er zijn ook voorzieningen verhuisd. Per saldo heeft dat voor de gemiddelde plattelandbewoner in Nederland niet tot een vergroting van de afstand geleid, zelfs tot een kleine afname.

Bron: ABF (2010). Midtermmeting Monitor Sociaal-Economische Vitaliteit Platteland

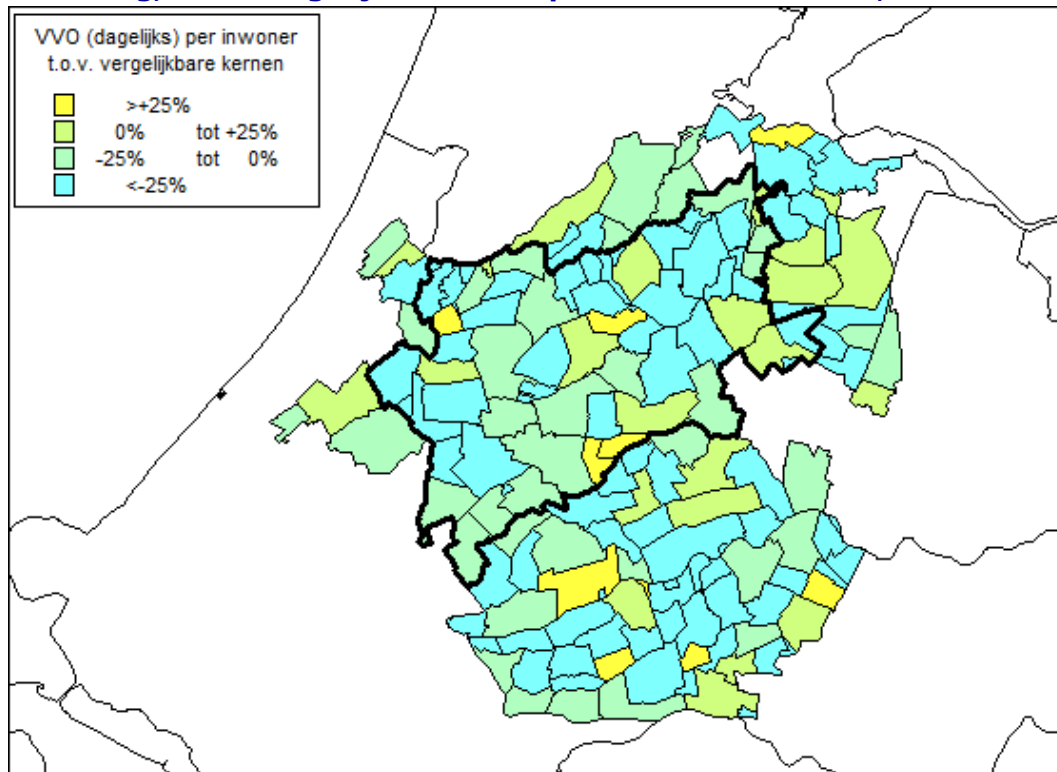
Figuur 2.8: Ontwikkeling commercieel voorzieningenaanbod (2003-2011), NL=1

Bron: ABF, 2003-2011

De ontwikkeling van het voorzieningenaanbod lijkt niet samen te hangen met die van de bevolkingsomvang. Waarschijnlijk is de sterke daling van het aanbod het gevolg van schaalvergroting van dagelijkse voorzieningen. In kaart 9 is het verkoopvloeroppervlak per hoofd van de bevolking in het Groene Hart gecorrigeerd voor de omvang van de woonkern. Hieruit blijkt dat in veel woonplaatsen het verkoopvloeroppervlak onder het landelijk gemiddelde ligt van vergelijkbare woonplaatsen in Nederland.

Kaart 9: Verkoopvloeroppervlak (VVO) dagelijks aanbod per hoofd van de bevolking, t.o.v. vergelijkbare woonplaatsen in Nederland, 2011

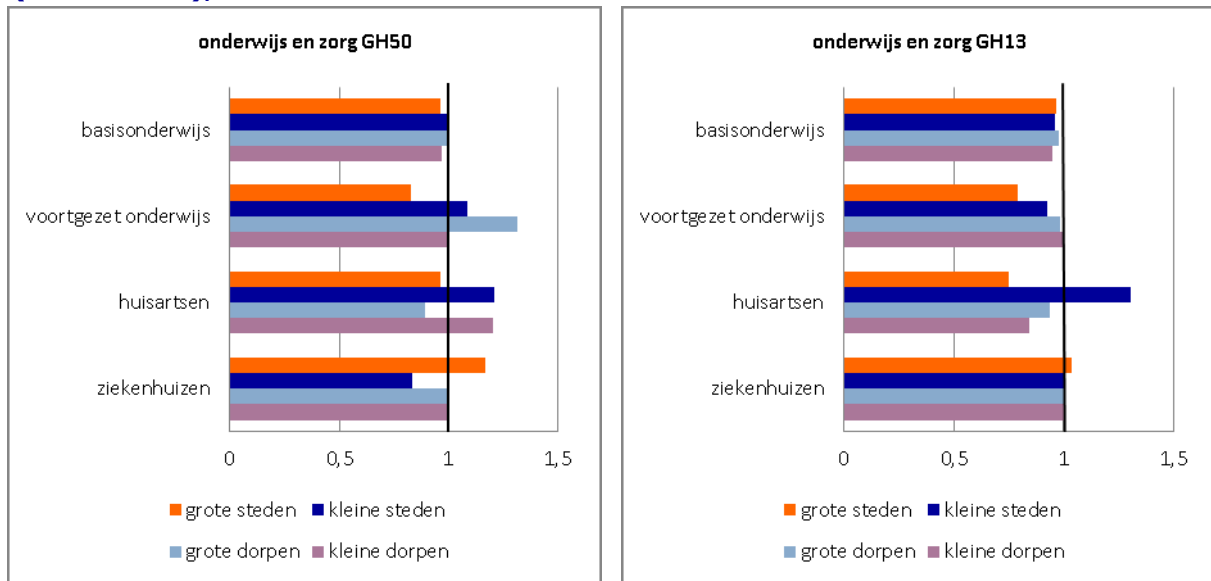

Bron: CBS en ABF, 2003-2011

In figuur 2.9 staat de ontwikkeling van het niet-commerciële voorzieningenaanbod in GH50 en GH13. Voor basisonderwijs geldt dat er nauwelijks verschillen zijn in de ontwikkeling van het aanbod. In zowel het Groene Hart als Nederland neemt het aantal basisscholen in de periode 2003-2011 licht af. In dezelfde periode neemt ook het aantal middelbare scholen in het Groene Hart af. Deze daling slaat voornamelijk neer in de grote steden. Grote dorpen zien dit type onderwijsvoorziening min of meer op een zelfde niveau blijven. In GH50 is zelfs sprake van groei in het aantal middelbare scholen. Uit de analyse blijkt dat er in het Groene Hart geen grote verschuivingen zijn geweest in het onderwijsaanbod. Ditzelfde geldt voor zorg nabij huis. In de periode 2000-2011 is het aanbod van eerstelijns zorg toegenomen in zowel Nederland als het Groene Hart. Waar het aantal huisartsenpraktijken in het Groene Hart vooral toeneemt in kleine steden, ontwikkelt het aanbod in Nederland zich meer gelijkmatig over verschillende typen woonplaatsen.²⁶

²⁶ 'Zorg' wordt in deze studie verder niet uitgewerkt

Figuur 2.9: Ontwikkeling niet-commercieel voorzieningenaanbod GH50 en GH13 (2003-2011), NL=1

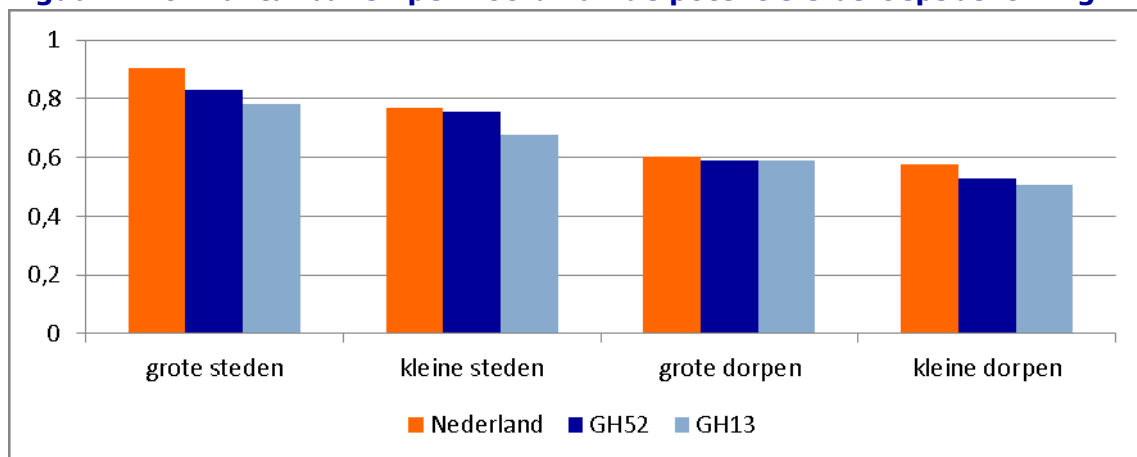
Bron: ABF, 2003-2011

2.7 Werkgelegenheid

De beschikbaarheid van werk wordt enerzijds (en zeker nu) bepaald door de economische conjunctuur. Bij economische groei neemt de vraag naar arbeidskrachten toe. Anderzijds hangt het aanbod van banen sterk samen met de omvang van de bevolking en met name de potentiële beroepsbevolking (leeftijdscategorie 16-65 jaar). Evenals bij de woningmarkt spreken we bij de arbeidsmarkt over regionale markten, waarbij pendel verschillen tussen vraag en aanbod uitvlakt.

Stedelijke gebieden bieden veel arbeid. In het Groene Hart ligt het aantal banen per hoofd van de beroepsbevolking (de werkgelegenheidsfunctie) boven het landelijk gemiddelde. Per type bevolkingskern zijn de verschillen tussen GH13, GH50 en Nederland nagenoeg gelijk (figuur 2.10).

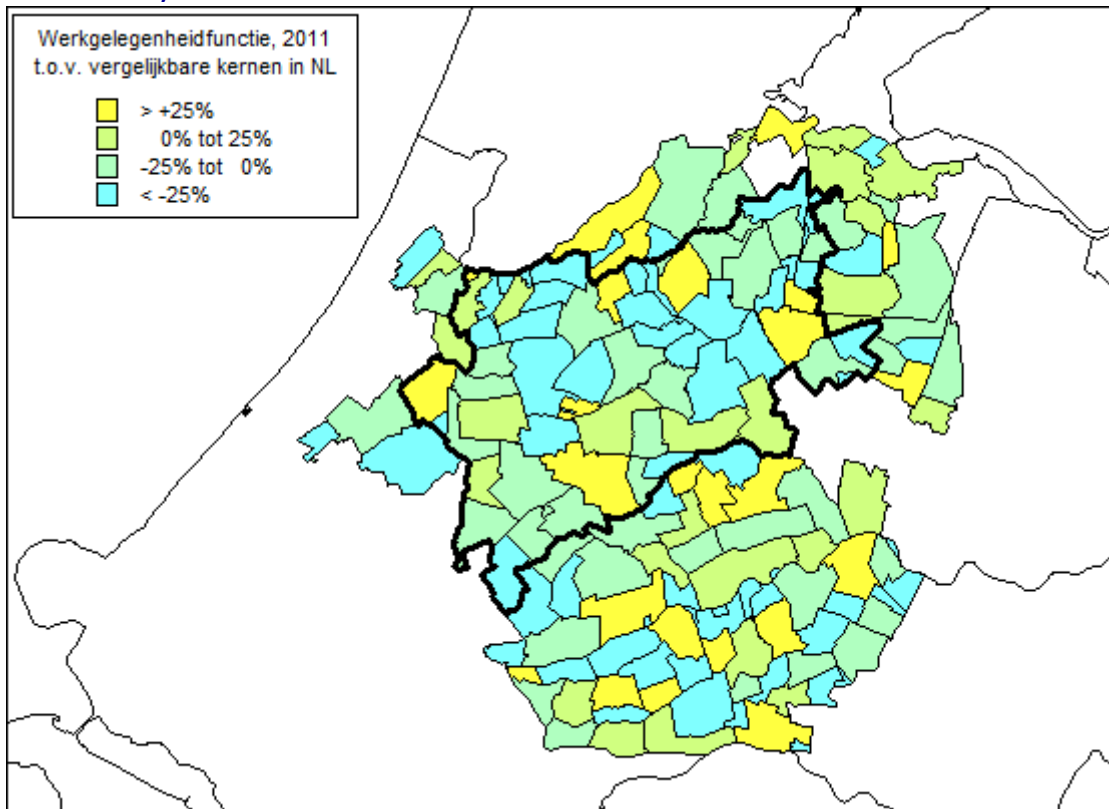
Figuur 2.10: Aantal banen per hoofd van de potentiële beroepsbevolking

Bron: LISA, 2011

In GH13 ligt de werkgelegenheidsfunctie beduidend lager dan landelijk. Het gebied heeft een landelijk karakter en wordt omringd door een sterk verstedelijkt gebied dat werk biedt aan de beroepsbevolking in GH13. Vanuit werkgelegenheidsperspectief is het onderscheid tussen GH50 en GH13 daarom minder relevant. Door pendel ontstaat in de regio een mozaïek van woon- en werkgemeenten.

Kaart 10: Aantal banen per hoofd van de potentiële beroepsbevolking (werkgelegenheidsfunctie) ten opzichte van vergelijkbare woonplaatsen in Nederland, 2011

Bron: CBS en Lisa, 2011

Box 4: Werkgelegenheid

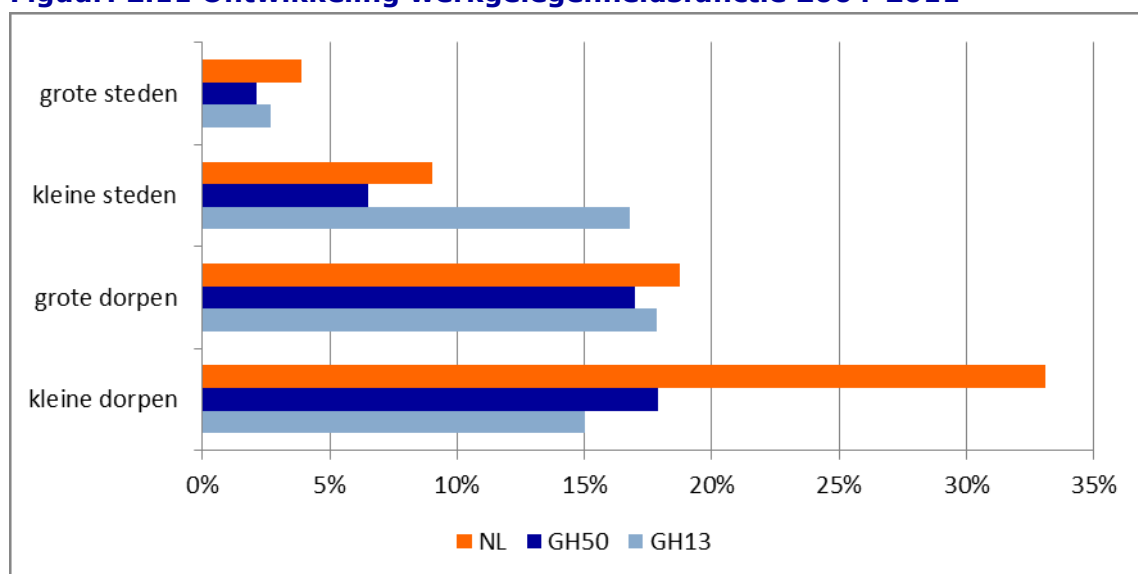
De ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen loopt tussen stad en platteland sterker uiteen dan de bevolkingsontwikkeling. Terwijl de werkgelegenheid in stedelijk Nederland tussen 2006 en 2009 met 5,4 procent toeneemt, laat het platteland een groei met liefst 7,1 procent zien. Vooral in de consumentgerichte sectoren zit groei. De arbeidsparticipatie ligt op het platteland een paar procent hoger dan in de stad. Voor een deel komt dat doordat het aantal studerende en schoolgaande jongeren in de steden hoger is.

Bron: ABF (2010). Midtermmeting Monitor Sociaal-Economische Vitaliteit Platteland

De lokale variatie in werkgelegenheid is weergegeven in kaart 10. Hier is voor de woonplaatsen van het Groene Hart de werkgelegenheidsfunctie afgezet tegen die van ver-

gelijkbare woonplaatsen in Nederland. De ruimtelijke verschillen tussen GH13 en GH50 zijn hier duidelijk zichtbaar. In GH13 staat de woonfunctie centraal. Dit geldt in veel gevallen voor kleine dorpen, maar ook voor grote steden zoals Alphen aan den Rijn. Hoewel de stad voor omliggende dorpen een belangrijke werkgelegenheidsfunctie kent, is deze ten opzichte van steden van vergelijkbare grootte bescheiden. Steden rondom Schiphol en de stedelijke gebieden van Utrecht en Amsterdam zijn meer werkplaatsen. De werkgelegenheidsfunctie voor elk type woonplaats is tussen 2004 en 2011 toegenomen (figuur 2.11). Dorpen nemen een bijzondere goede positie in en groeien in deze periode gemiddeld met meer dan 15 procent.

Figuur: 2.11 Ontwikkeling werkgelegenheidsfunctie 2004-2011

Bron:

Bron: CBS en LISA, 2004-2011

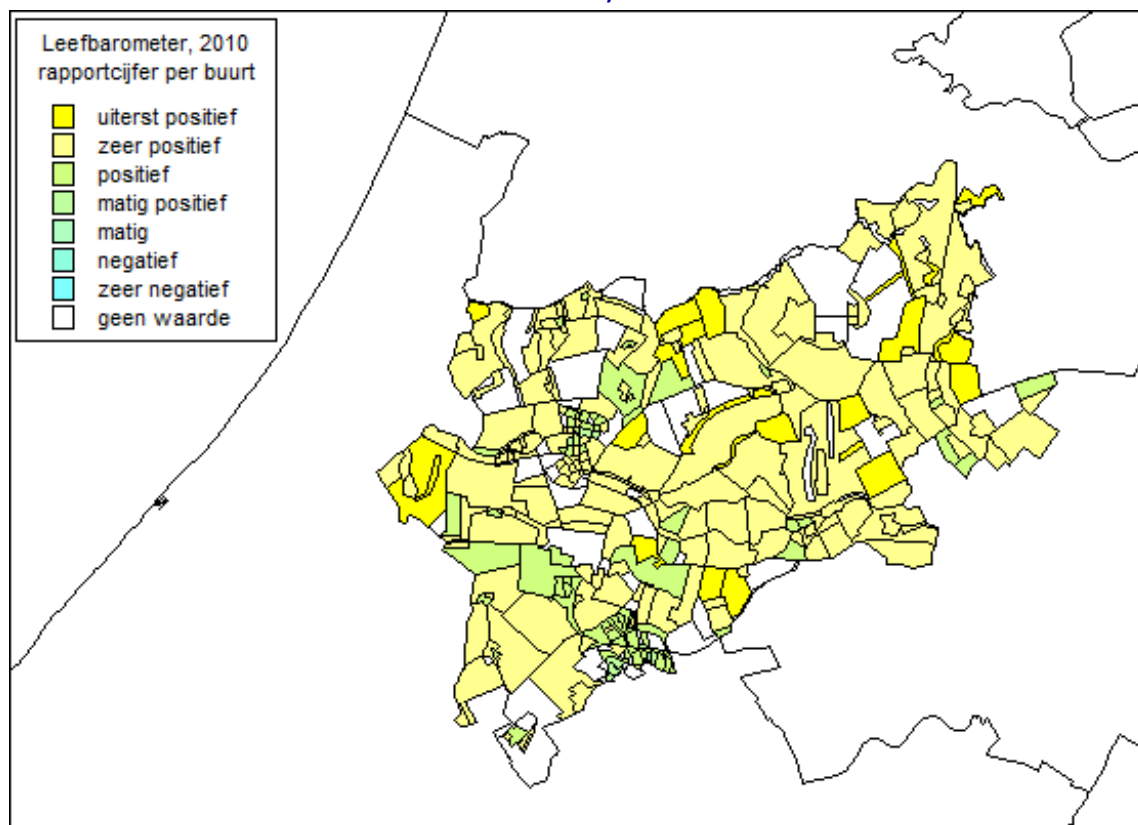
2.8 Leefbaarheid

In deze paragraaf analyseren we de tevredenheid van inwoners over steden en dorpen in het Groene Hart. Deze kwalitatieve aanvulling op de regionaal-economische analyse draagt bij aan een completer beeld van de vitaliteit in (kleine) dorpen. De Midtermmeting Monitor Sociaal-Economische Vitaliteit Platteland²⁷ geeft op hoofdlijnen hierin inzicht. De tevredenheid over voorzieningen, de woning en de woonomgeving is in de periode 2006-2009 iets teruggelopen. Er zijn echter grote regionale verschillen. In het algemeen zijn plattelandsbewoners echter redelijk tevreden over voorzieningen, woning en woonomgeving. Dit beeld spreekt ook uit de gegevens van de BZK leefbaarometer²⁸.

²⁷ ABF (2010). Midtermmeting Monitor Sociaal-Economische Vitaliteit Platteland

²⁸ www.leefbaarometer.nl

Kaart 11: Leefbaarheid van buurten in GH13, 2010

Bron: Leefbaarometer, 2011

De leefbaarometer geeft informatie over de leefbaarheid in buurten en wijken in Nederland. Op basis van 6 onderliggende dimensies is een oordeel gegeven. Dit geeft een beeld van de mate waarin de leefomgeving aansluit op de voorwaarden en behoeften van bewoners. De indicatoren verwijzen voornamelijk naar de kwaliteit van de fysieke omgeving, het aanbod van voorzieningen en de sociaaleconomische staat van de directe leefomgeving.

De buurten²⁹ in de gemeenten van GH13 scoren over het algemeen goed op leefbaarheid. In 73 procent van de wijken wordt de leefbaarheid beoordeeld als zeer tot uiterst positief, 24 procent van de buurten in het Groene Hart krijgt een positieve waardering. In de lijst van wijken met een hoogst haalbare waardering, zijn veel kleine, krimpende dorpen vertegenwoordigd (kaart 11). Voorbeelden hiervan zijn Vrouwenakker, Kaag, Baambrugge, maar ook grotere dorpen als Zoeterwoude en Nieuwkoop. In buurten van deze dorpen is de tevredenheid over de directe leefomgeving, ondanks negatieve demografische ontwikkelingen op woonplaatsniveau, onveranderd positief gebleven.

²⁹ De in de Leefbaarometer gehanteerde gebiedsindeling komt niet helemaal overeen met de kwantitatieve analyse die eerder in dit hoofdstuk is uitgevoerd. Op het oog zijn de kaarten echter wel vergelijkbaar.

Box 5: Woningen

In plattelandsgebieden ligt de gemiddelde woningwaarde (WOZ) met **€ 272.000** **beduidend boven die van stedelijke gebieden (€ 236.000)**. De tevredenheid met de woning is in landelijke gebieden hoger dan in stedelijke. Ook qua woonomgeving zijn de bewoners van het platteland meer tevreden dan de stedelingen.

Bron: ABF (2010). Midtermmeting Monitor Sociaal-Economische Vitaliteit Platteland

Slechts 3 procent van de buurten in GH13 kent een matig tot matig-positief rapportcijfer. Gelijk aan het landelijk beeld zijn het stadsbuurten waar de leefbaarheid onder druk staat. Voor GH13 zijn het zes buurten in Gouda en drie in Alphen aan den Rijn. Hoewel er onderling nuanceverschillen bestaan, liggen leefbaarheidsknelpunten voornamelijk in het sociaaleconomische domein, met name de scores **op 'samenstelling van de bevolking' en de waardering van 'veiligheid'**. **Aanvullend kampen de meeste zwakkere buurten, in verschillende mate, met problemen omtrent de 'sociale samenhang' en de 'woningvoorraad'**. **De 'publieke ruimte' en het 'voorzieningenniveau' zijn over het algemeen geen specifieke knelpunten voor buurten met een lage leefbaarheidswaardering.** In GH13 zijn geen buurten met een zeer negatief tot negatieve waardering. Dergelijke buurten met hardnekkige leefbaarheidsproblemen zijn vooral te vinden in de grotere steden in Nederland.

2.9 Samenvattende SWOT-analyse

In de onderstaande SWOT-analyse worden de belangrijkste bevindingen voor dit thema samengevat. De kansen zijn bewust in actieve vorm met werkwoordsvormen geformuleerd, waardoor ze als eerste aanzet voor verdere uitwerking kunnen fungeren.

Sterkten	Zwakten
<ul style="list-style-type: none"> - Problematiek van kleine steden en dorpen is i.h.a. minder scherp dan in meer perifere gebieden - Grote saamhorigheid, bloeiend verenigingsleven. - Kwaliteit van de leefomgeving, sterke woonfunctie. - Nabije grote steden bieden voorzieningen en werk. - Uniek karakter aantal kleine dorpen. - Duidelijke ruimtelijke contrasten (bebouwd, landelijk gebied) accentueren de kwaliteiten. - Demografische krimp leidt niet tot extra druk op woningmarkt. - Voorzieningenniveau ontwikkelt zich	<ul style="list-style-type: none"> - Eigen-dorp denken, naar binnen gekeerd. - Interne bereikbaarheid (binnen Groene Hart) met openbaar vervoer voor verbetering vatbaar. - Weinig voorzieningen, algemeen en specifiek voor jongeren. - Nauwelijks ruimte (fysiek, beleidsmatig) voor uitbreiding wonen en werken. - Kleine woningmarkt maakt gebied gevoelig voor ontwikkelingen; geen compensatie vanuit massa. - Hier en daar verouderde bedrijventerreinen, glasopstanden. - Weinig eigen werkgelegenheid, ook in de toekomst. - Druk op infrastructuur door omvangrijke

conform de landelijk trend; (nog) weinig winkelleegstand.	pendel.
---	---------

Kansen	Bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> - Leer van dorpen elders die al 'verder' zijn. - Maak het 'nieuwe dorpsplein' waar overheid, ondernemers en bewoners elkaar kunnen ontmoeten. - Speel in op belangstelling voor het platteland: boer-zoekt-vrouw-effect. - Haak aan op groen en natuurbeleving, zowel voor wonen als werken. - Bundel krachten voor de inzet van sociaal kapitaal, dorpsraden; stimuleer onderlinge hulp en bijstand; betrek jong en oud daarbij. - Gebruik de ruimte die soepeler en bottom-up (RO) beleid geeft voor eigen initiatieven en eenvoudiger bestuurlijke structuren. - Verbeter de mentale/fysieke verbinding met de grote steden. - Stimuleer de doe-democratie, nieuwe mix tussen privaat en publiek. - Introduceer mentaal-eigenaarschap: zaken aanpakken door je eigenaar te voelen. - Vergroot draagkracht door functiemenging (voorzieningen, zorg, wonen, werken). - Ondersteun mogelijkheden voor Zzp-ers, Het Nieuwe Werken en e-commerce dankzij woonklimaat en nabijheid grote centra. - Creëer kleinschalige en authentieke T&R-activiteiten. - Ondersteun gewortelde bedrijven die cohesie en draagvlak geven. 	<ul style="list-style-type: none"> - Dreigende onderschatting toekomstige problematiek doordat er nu geen acute problemen zijn. Ontbrekende sense of urgency. - Rigiditeit in denken en handelen bij bestuurders, ondernemers en bewoners. - Demografie: krimp, ontgroening en vergrijzing zijn sluipend, maar onafwendbaar proces. - Bezuinigingen en minder subsidies hebben gevolgen voor verenigingen. - Druk op dagelijkse voorzieningen neemt toe en vraagt creatieve oplossingen. - Beperkte groeimogelijkheden (wonen, werken) drukt dynamiek. - Identiteitsverlies door import-bewoners. - Verlies van sociaal kapitaal en relaties. - Uitstel-, vooruitschuifbeleid; oud denken (stenen i.p.v. mensen). - Door stagnerende groei komen oplossingen niet meer vanzelf.

3. Agrarische sector

3.1 Inleiding

Nederland is wereldwijd een belangrijke exporteur van agrarische producten, vooral in de akkerbouw, veeteelt en tuinbouw. De Verenigde Staten, Frankrijk en Nederland zijn de belangrijkste exporteurs van agrarische producten. Bijna een kwart van de export van groenten in Europa komt uit Nederland. Binnen de tuinbouw is de sierteelt (bloemen en planten) het belangrijkste. Van de totale sierteeltuitvoer van de Europese Unie komt 70 procent voor rekening van Nederland.³⁰ De landbouw in Nederland heeft 2,3 miljoen hectare in gebruik. In 2008 was 55 procent van het totale landoppervlak van Nederland in gebruik voor landbouw. In het Groene Hart als geheel ligt dit percentage hoger (ruim 60 procent) en voor GH13 zien we dat het aandeel landbouwgrond (70 procent) zelfs substantieel hoger is dan gemiddeld. Echter, de druk op het landschap in de Randstad wordt door de verstedelijking steeds groter. In het Groene Hart staat de landbouw onder **'druk' van de vier omringende steden en door claims vanuit de toerisme- en recreatiesector en verscherpte natuurregels (Ecologische Hoofdstructuur en Natura 2000)**. In de periode 2000-2008 is het areaal landbouwgrond in het Groene Hart als geheel iets meer afgenomen dan in Nederland (2,9 procent versus 2 procent).

De landbouw is van oudsher de belangrijkste drager van het landschap. De Nota Ruimte onderkent dat ook voor het Groene Hart. Het landschap is immers een 'gratis' bijproduct van de voedselproductie. Zolang de landbouw op rendabele wijze voedsel kan blijven produceren, is aan de belangrijkste voorwaarde voor het voortbestaan van het landschap voldaan.³¹

3.2 Agrarische sector in provinciaal beleid

De landbouw is nog steeds de belangrijkste gebruiker van het landelijk gebied. Goede productieomstandigheden en innovatiekracht geven de landbouw het noodzakelijke blijvend economisch perspectief. Ook professionalisering van de landbouwverbreding, met zorg, recreatief en toeristisch aanbod, natuurbeheer, het leveren van streekproducten en de productie van duurzame energie (het benutten van reststromen en productie van groene grondstoffen) dragen bij aan dit perspectief.

Noord-Holland

In de structuurvisie van de provincie Noord-Holland wordt het belang van de agrarische sector voor de economie en als beheerder van het landschap erkend. Inzet is een vitale en duurzame agrarische sector, onder andere voor de sterk internationaal georiënteerde glastuinbouw. Rondom de Greenport Aalsmeer heeft de provincie concentraties van glastuinbouwgebieden aangewezen. Deze clustering moet leiden tot economische en landschappelijke voordelen. De toeleverende en uitbestedende bedrijven kunnen zich in de nabijheid vestigen, wat ten gunste komt aan milieu en voordeel oplevert voor de logis-

³⁰ Bron: www.rijksoverheid.nl

³¹ Bron: LEI(2009). Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster.

tiek. Vanuit de provincie is het project Greenport Aalsmeer opgestart dat tot doel heeft 'behoud en versterking van het glastuinbouwcomplex en de marktplaats voor de sier- teeltsector rond Aalsmeer'. Men tracht dit te bereiken door reconstructie van verouderde glastuinbouwlocaties en het verbeteren van de bereikbaarheid in relatie tot seaport (Noordzeekanaalgebied) en airport (Schiphol). Tevens staat het stimuleren van innovatie en duurzaamheid centraal (gebruikmaking van restwarmte, CO² productie/afvang voor bemesting), alsmede het ontwikkelen van nieuwe logistieke concepten. Vanuit het Groene Hart zijn de gemeenten Aalsmeer, Uithoorn, Haarlemmermeer, Amstelveen en de Zuid-Hollandse gemeenten Nieuwkoop en Kaag en Braassem bij dit project aangesloten.³²

Utrecht

In het Groene Hart is het agrarisch cultuurlandschap sterk vertegenwoordigd. Vanwege de historisch kenmerkende gebouwen, structuren, bebouwingslinten, landschappen en verkavelingspatronen, vindt de Provincie Utrecht het belangrijk dat cultuurhistorische waarden bij de planontwikkeling een rol spelen. Binnen het Groene Hart krijgen de volgende vijf gebieden hierin specifieke aandacht: Lopikerwaard, de Ronde Venen en gebieden rond Kockengen-Kamerik-Zegveld, Linschoten en Westbroek.

Deze gebieden maken door diverse kleinschalige ontwikkelingen een geleidelijke transformatie door, die uiteindelijk grote gevolgen kan hebben voor het aanzien. Het gaat bijvoorbeeld om natuurontwikkeling, veranderende kernranden, functieverandering van vrijkomende agrarische gebouwen en percelen en agrarische schaalvergroting.

In de agrarische gebieden in de provincie Utrecht is de hoofdfunctie grondgebonden landbouw (melkveehouderij en fruitteelt). De landbouw heeft in Utrecht in principe een goede uitgangspositie om duurzaam te produceren voor de wereld- en regionale markt. In een deel van de landbouwgebieden is het voor de landbouw echter lastiger om te concurreren met landbouwbedrijven elders. Dit betreft met name de kwetsbare veengebieden en kleinschalige landschappen, zoals de Langbroekerwetering. In het veengebied voert de provincie Utrecht samen met het agrarisch bedrijfsleven en waterschappen het Kennis- en Innovatieprogramma Veenweiden uit, dat gericht is op het behoud van een rendabele melkveehouderij in combinatie met het afremmen van bodemdaling. Ook agrariërs hebben ruimte nodig om te kunnen groeien. De provincie Utrecht heeft de maximum bouwperceelgrootte vastgesteld op 1,5 hectare. Dit maximum is bepaald op basis van de huidige landbouwstructuur, de economische omvang van de landbouw, het Utrechtse landschap, het milieu en het voorkomen van te omvangrijke veestallen. Volgens de provincie is voor het grootste gedeelte van de Utrechtse landbouwbedrijven deze maximum omvang voldoende. Als vanwege schaalvergroting een groter bouwperceel nodig is, dan is onder voorwaarden een doorgroei naar 2,5 hectare mogelijk. Om bedrijven hierin te ondersteunen, start de provincie Utrecht het project 'kwaliteit van topstallen'.³³

Aan nieuwvestiging van bouw kavels voor intensieve veehouderij (buiten het Landbouw Ontwikkelings Gebied) en glastuinbouwbedrijven (buiten de glastuinbouwconcentratie-

---

³² Bron: Provincie Noord-Holland (2010). Structuurvisie Noord-Holland 2040. Kwaliteit door veelzijdigheid.

³³ Bron: Provincie Utrecht (2012). Provinciale Ruimtelijke Structuurvisie 2013-2028.

gebieden) werkt de provincie Utrecht niet mee. Ook in de melkveehouderij en fruitteelt staat zij nieuwvestiging in principe niet toe. Toch kan nieuwvestiging in de vorm van bedrijfsverplaatsing binnen de provincie in specifieke situaties nodig zijn voor de verbetering van de landbouwstructuur. Als er geen vrijkomend agrarisch bouwperceel beschikbaar is, werkt de provincie alleen mee binnen een integrale, gebiedsgerichte aanpak waarbij ook rekening wordt gehouden met natuur, landschap, recreatie en infrastructuur. Zij verwacht daarbij dat door voortgaande schaalvergroting en stoppende agrariërs er voldoende agrarische bedrijfslocaties vrijkomen voor startende bedrijven en om eventuele bedrijfsverplaatsingen voor landbouwstructuurversterking op te vangen. Provincie en gemeenten hebben in bovenstaande een verschillende rol. Van gemeenten wordt verlangd dat zij in hun bestemmingsplannen regels opnemen over nieuwvestiging, omschakeling, nevenfuncties en de maximale omvang van de agrarische bouwpercelen. De rol van de provincie hierin is die van reguleren en participeren.³⁴

Zuid-Holland

In de structuurvisie van de Provincie Zuid-Holland worden de Greenports als een van de belangrijke economische pijlers genoemd. De boom- en sierteelt in Boskoop is een van deze Greenports. Drie van de vijf nationale Greenports liggen in Zuid-Holland en meer dan 50 procent van het areaal glastuinbouw van Nederland ligt in deze provincie.³⁵

Een **belangrijk 'issue'** waarmee de agrarische sector te maken heeft, is de bodemgesteldheid en de mate waarin de bodem gevoelig is voor daling. Het provinciale beleid is erop gericht om die daling zoveel mogelijk tegen te gaan en daarvoor moet met name in de zeer kwetsbare gebieden vernat worden. Dat betekent dat in verschillende deelgebieden van het Groene Hart verschillende ontwikkelingen plaats zullen vinden, waarbij ook de productieomstandigheden voor de landbouw sterk zullen variëren. Vernatting gaat ten koste van de rentabiliteit van de productielandbouw. Dit effect is het sterkst in de meest bodemdalinggevoelige gebieden van het Groene Hart. Met name voor de huidige ondernemers heeft de vernatting impact op de rentabiliteit van hun onderneming, omdat de grondprijs daalt en de productieomstandigheden minder optimaal worden. In de toekomst is er dus in enkele deelgebieden van het Groene Hart hoogstwaarschijnlijk geen rendabele productielandbouw meer mogelijk.³⁶

Beleid glastuinbouwconcentratiegebied: bundeling van glastuinbouwbedrijven vanuit landschappelijk oogpunt

Binnen de provincie Utrecht zijn twee glastuinbouwconcentratiegebieden benoemd: één in de Harmelerwaard en één in de polder Derde Bedijking in De Ronde Venen. In deze gebieden is ruimte voor hervestiging van verspreid liggende bedrijven. Bestaande bedrijven in deze gebieden hebben ruimte om te groeien. Verspreid liggende glastuinbouw kan verplaatsen naar de glastuinbouwconcentratiegebieden. De uitbreidingsmogelijkheden op bestaande locaties zijn beperkt tot een omvang die noodzakelijk is voor een doelmatige voortzetting van het glastuinbouwbedrijf, maar maximaal 2 hectare. En slechts als er geen sprake is van landschappelijke bezwaren en bestaande omringende functies niet

---

³⁴ Bron: Provincie Utrecht (2012). Provinciale Ruimtelijke Structuurvisie 2013-2028.

³⁵ Bron: Provincie Zuid-Holland (2012). Provinciale Structuurvisie. Visie op Zuid-Holland.

³⁶ Bron: Arcadis, LEI (2010). Bouwstenen voor de Agenda Landbouw van de Provincie-Zuid-Holland.

onevenredig worden aangetast of beperkt. In de landbouwkerngebieden en de stadsranden hebben alleenstaande bedrijven vaak weinig ontwikkelingsperspectief. Concentratie kan economische en milieutechnische voordelen opleveren, bijvoorbeeld door samenwerking op het vlak van duurzame energie.³⁷

De glastuinbouwbedrijven zijn veelal verbonden met de Zuid-Hollandse Greenports Boskoop, Westland, Oostland of aan Aalsmeer. In het landelijk gebied liggen ook veel alleenstaande glastuinbouwbedrijven. Vaak is het glas op deze bedrijven begonnen als ondersteuning van het verder grondgebonden agrarisch bedrijf en later ontwikkeld tot gespecialiseerd glastuinbouwbedrijf. Het beleid van de Provincie Zuid-Holland is erop gericht deze verspreid gelegen bedrijven, wanneer dit geen ondersteunend glas betreft, te verplaatsen naar glastuinbouwgebieden of de Greenport Westland/Oostland dan wel te saneren. Belangrijke aanleiding voor dit beleid is dat alleenstaande bedrijven niet de mogelijkheden hebben voor duurzaam energie- en waterbeheer zoals in glastuinbouwgebieden. Tevens is er beleid om de ligging van verspreid liggende percelen sierteelt tegen te gaan. De provincie heeft dit planologisch vastgelegd in de zogenaamde sierteeltcontour.

De Provincie Zuid-Holland heeft onderzoek gedaan naar de mogelijkheden om in Zuid-Holland ruimte te bieden voor nieuwe glastuinbouwlocaties. Uit het onderzoek is gebleken dat er in Zuid-Holland geen ruimte gevonden kan worden voor een grootschalige én duurzaam in te richten nieuwe locatie van netto ongeveer 400 hectare. Uit met de provincie Noord-Holland gevoerd overleg is gebleken, dat in deze provincie ruimte beschikbaar is, dan wel geboden kan worden, voor vanuit Zuid-Holland afkomstige glastuinbouwbedrijven. Zoals de locatie PrimAviera in de gemeente Haarlemmermeer en Nieuw Amstel Oost III in de gemeente Nieuwkoop.³⁸

3.3 Het agrocluster in het Groene Hart

De land- en tuinbouw in het Groene Hart is nauw verweven met andere delen van de regionale economie. Enerzijds is agrarische productie nauwelijks mogelijk zonder de toelevering van goederen en diensten, en anderzijds is de relatie van de primaire sector met de voedings- en genotmiddelenindustrie van belang.

---

³⁷ Bron: Provincie Utrecht (2012). Provinciale Ruimtelijke Structuurvisie 2013-2028.

³⁸ Bron: Provincie Zuid-Holland (2012). Provinciale Structuurvisie. Visie op Zuid-Holland.

Box 6: Kaas

Het Groene Hart is de bakermat van de boerenkaas in Nederland. Al vanaf de middeleeuwen wordt hier op de boerenbedrijven kaas gemaakt. Hoewel tegenwoordig het overgrote merendeel van de kaas uit de fabriek komt, wordt nog op een paar honderd boerenbedrijven kaas gemaakt. Binnen het Groene Hart herbergt Zoeterwoude het **hoogste aantal** 'zelfkazende' boeren van Nederland. Binnen het Groene Hart heeft de gemeente Bodegraven-Reeuwijk een sterke profilering op de groothandel en distributie in de food-sector. Daarmee heeft zij tevens een verzorgende functie voor de regio.

Bron: www.groenehart.nl Bron: Blaauwberg (2012). Economische analyse Bodegraven-Reeuwijk.

Het agrocluster in het Groene Hart is van grote waarde voor de economie van deze regio. Het cluster van toelevering, productie, verwerking en afzet van agrarische producten realiseerde naar schatting in 2006³⁹ een toegevoegde waarde van 1,9 miljard euro en was goed voor bijna 32.000 arbeidsplaatsen. Dit is achtereenvolgens 10,3 en 11,3 procent van de totale toegevoegde waarde en werkgelegenheid in het Groene Hart. Bijna tweederde deel van de verdiensten en werkgelegenheid van het cluster in het Groene Hart hangt samen met de export van (on)bewerkte agrarische producten. Dit is naar verhouding minder sterk verbonden met de regionale agrarische productie dan in andere **Nederlandse regio's**.⁴⁰

Omgevingsfactoren van de landbouw in het Groene Hart

Een aantal factoren is sterk bepalend voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw en de agrosector. Denk hierbij aan demografische ontwikkelingen, ontwikkeling van het inkomen, de beschikbaarheid van grond, kapitaal en arbeid, ruimtelijke ordening en beleidsmaatregelen op het gebied van milieu en natuur. Demografische ontwikkelingen zijn niet te sturen, maar beleidsmaatregelen op het gebied van ruimtelijke ordening wel (overheid). Een andere factor die bepalend is voor de ontwikkeling van de agrarische sector is het opleidingsniveau van de ondernemers. Uit de workshop kwam naar voren dat er meer aandacht aan opleidingen mag worden besteed (eventueel met regionale insteek) om het kennisniveau van de agrarische ondernemer op peil te houden. Hoewel een deel van deze verantwoordelijkheid bij de sector zelf ligt.

Een andere omgevingsfactor is de grondprijs. De grondprijs in het Groene Hart is de laatste jaren op peil gebleven. In 2008 lagen de grondprijzen in de agrarische gedeelten van het Groene Hart gemiddeld op 37.500 euro per hectare. Dit komt overeen met de grondprijzen in vergelijkbare agrarische gebieden van ons land en toont aan dat er in de agrarische sector in het Groene Hart nog steeds een koopkrachtige vraag aanwezig is naar grond voor bedrijfsuitbreiding.

³⁹ Meest recente beschikbare cijfers op dit niveau

⁴⁰ LEI (2009). Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster.

Er doen zich ook structurele ontwikkelingen voor in het agrocomplex, zoals vermindering van het aantal bedrijven, bedrijfsvergroting, productiviteitsgroei en een daling van de reële prijzen van agrarische producten. Welvaartsgroei en technologische vernieuwingen zijn hierbij belangrijk; zij bepalen mede de ontwikkeling van vraag en aanbod van producten en productiefactoren.⁴¹

Box 7: Veenweidegebied

Ongeveer 90 procent van het Groene Hart bestaat uit Veenweidegebied. Het veenweidenlandschap in het Groene Hart wordt in de publieke opinie hoog gewaardeerd en bezit unieke natuurwaarden. Twee trends bedreigen dit karakteristieke landschap, namelijk de schaalvergroting in de landbouw en de bodemdaling door klink en oxidatie van het veen. Eén van de opties om aan de problematiek tegemoet te komen, is een peilverhoging van het grond- en oppervlaktewater. Peilverhoging in het Westelijke Veenweidegebied leidt voor melkveehouderijbedrijven tot een achteruitgang van het inkomen, maar zal ten goede komen aan de biodiversiteit. De landbouw zal hier dan wel voor gecompenseerd moeten worden.

Bron: LEI (2009). Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster.

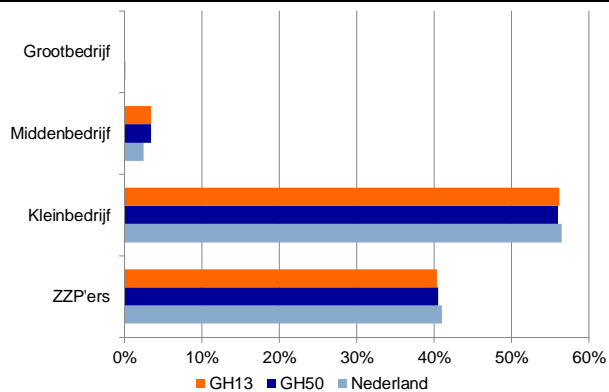
3.4 Het belang van de agrarische sector in het Groene Hart

Het Groene Hart kan worden onderverdeeld in zes belangrijke landbouwgebieden: Krimpenerwaard/Oostelijk Rijnland, Alblasserwaard/Vijfheerenlanden, Westelijk Weidegebied in Utrecht, Gein en Gooiland, Westelijk Rijnland en Boskoop/Rijneveld. In het Groene Hart is de rundveehouderij veruit de belangrijkste land- en tuinbouwsector. Circa 70% van de bedrijven in het gebied zijn rundveehouderijbedrijven, waarvan ruim de helft gespecialiseerde melkveebedrijven. Akkerbouw en tuinbouw zijn veel minder sterk aanwezig. De intensieve veehouderij is een relatief kleine sector in het gebied. In het Groene Hart is ongeveer 10 procent van het totale aantal rundveehouderijbedrijven in Nederland actief. Daarmee wordt het belang van de melkveehouderij in het Groene Hart onderstreept.⁴²

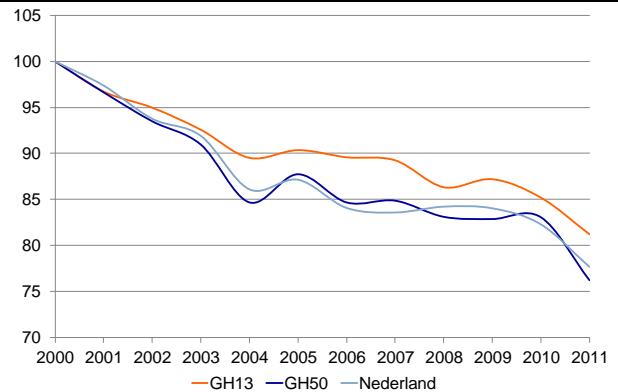
⁴¹ LEI (2009). Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster.

⁴² LEI (2009). Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster.

Figuur 3.1: Klasse werkzame personen (vestigingen)

Figuur 3.2: Werkgelegenheidsontwikkeling

Bron: LISA, bewerking Rabobank

Bron: LISA, bewerking Rabobank

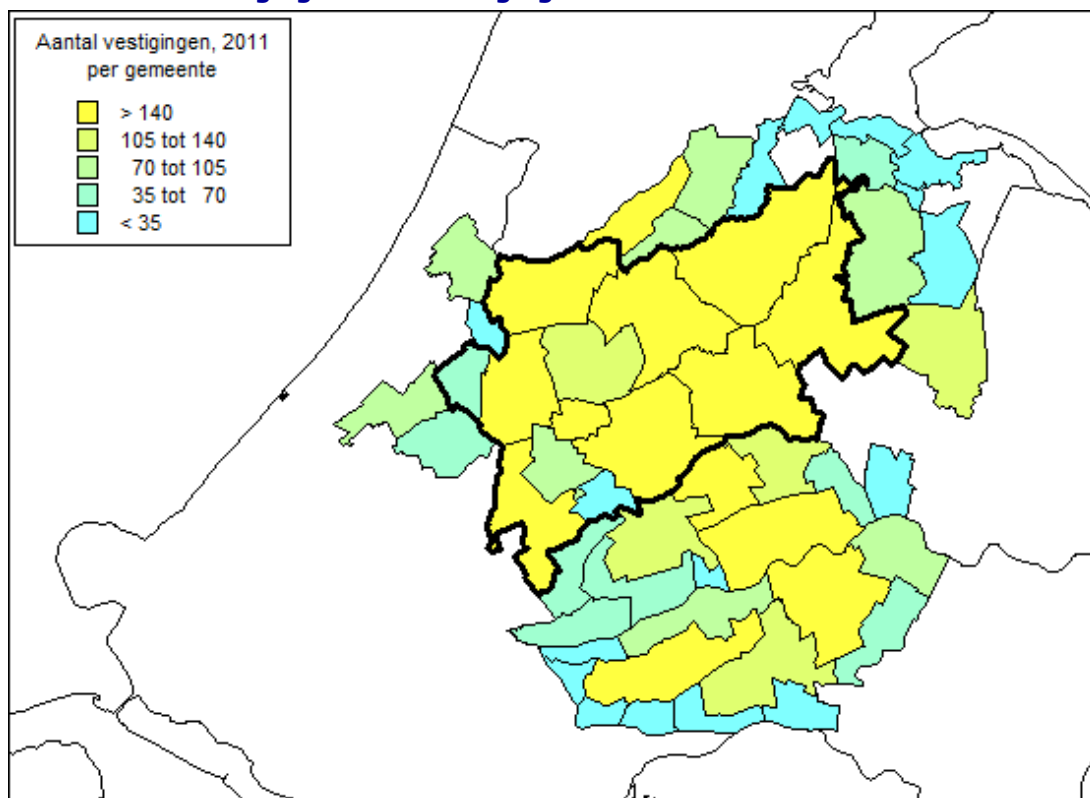
In het Groene Hart zijn ruim 5.000 agrarische vestigingen (stand 2011). Dit is 5 procent van het totaal aantal bedrijfsvestigingen in het Groene Hart. Boskoop en De Ronde Venen hebben de meeste vestigingen. De afgelopen tien jaar is in deze regio het aantal agrarische vestigingen met 21 procent afgenomen. In overig Nederland zien we een vergelijkbaar patroon. Binnen GH50 was in absolute zin de afname het grootst in Aalsmeer. In GH13 is het **aantal agrarische vestigingen 'slechts' met 17 procent afgenomen. Binnen de zes onderscheiden landbouwgebieden in het Groene Hart is te zien dat in Boskoop/Rijneveld de schaalvergroting sinds 2000 het sterkst is toegenomen. In dat gebied is het aantal kleine bedrijven fors verminderd en het aantal grote (boomkwekerij)bedrijven juist sterk toegenomen.**⁴³

De bedrijfsgrootte in de landbouw wordt anders gemeten dan in andere sectoren. De economische omvang van een agrarisch bedrijf werd tot 2010 gemeten in termen van nge⁴⁴. In het Groene Hart zijn relatief veel kleine bedrijven aanwezig. Circa 22 procent van de bedrijven in het Groene Hart kan als groot worden geclassificeerd (> 100 nge). Dat percentage is iets lager dan gemiddeld in Nederland. In het gebied Boskoop/Rijneveld (veel boomkwekerijbedrijven) is het aandeel grote bedrijven > 150 nge juist groter dan gemiddeld. Ditzelfde geldt voor het Westelijk Rijnland waar veel grote (glas)tuinbouwbedrijven zijn gevestigd. Uit figuur 3.1 blijkt dat de verdeling tussen de verschillende bedrijfsklassen in het Groene Hart weinig afwijkt van het landelijke beeld. Circa 97 % van de agrarische vestigingen is toe te rekenen aan de ZZP'ers en het kleinbedrijf.

⁴³ LEI (2009). Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster.

⁴⁴ Economische omvang van agrarische activiteiten is gebaseerd op het aantal Nederlandse grootte-eenheden (nges). De nge is een reële economische maatstaf die gebaseerd is op het gemiddelde brutostandaardsaldo (bss) van agrarische bedrijven in Nederland. Daarbij gaat het om opbrengsten minus bepaalde specifieke kosten van de agrarische activiteiten op het bedrijf. Vanaf 2010 is de Standaardopbrengst (SO) in gebruik in plaats van NGE. De SO-norm is een gestandaardiseerde opbrengst per ha of per dier die met het gewas of de diercategorie gemiddeld op jaarbasis wordt behaald.

Kaart 12: Verdeling agrarische vestigingen in het Groene Hart

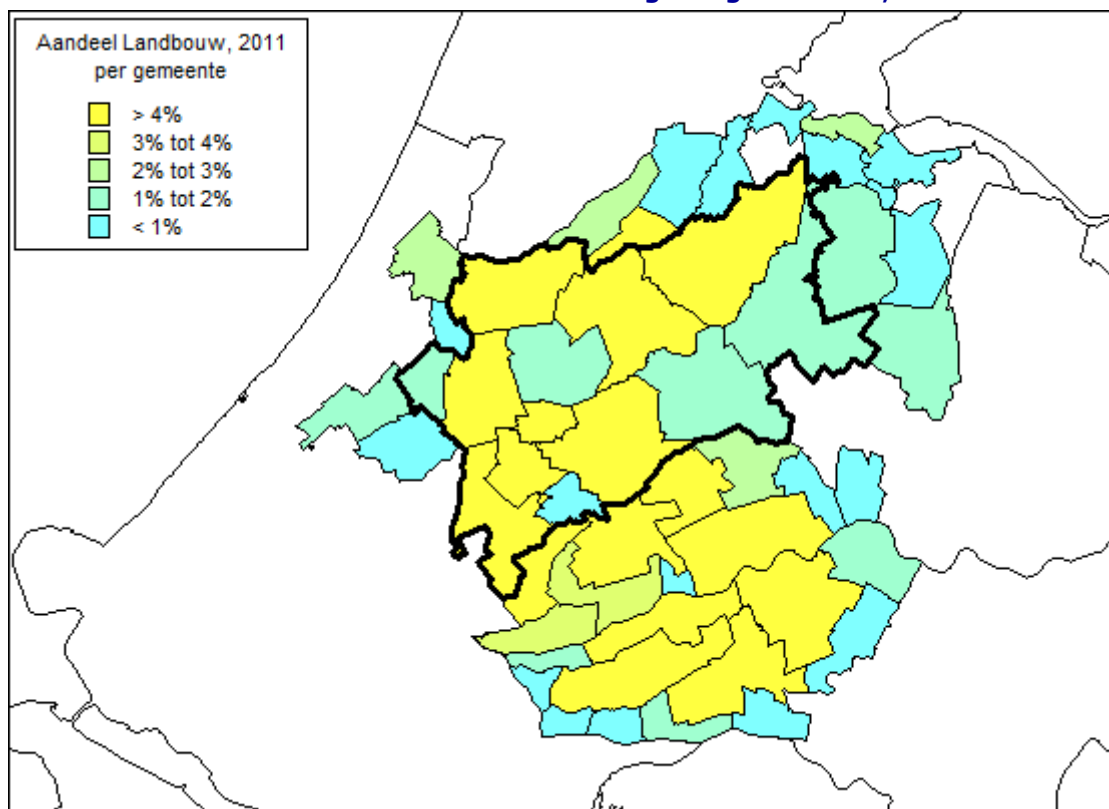

Bron: CBS, bewerking Rabobank

In het Groene Hart zijn 15.205 banen beschikbaar in de agrarische sector (stand 2011). Dit is 2 procent van het totaal aantal banen in het Groene Hart. De afgelopen tien jaar is in deze regio het aantal agrarische banen met circa een kwart afgenomen. In overig Nederland zien we een iets kleinere afname. Circa 70 procent van de agrarische banen **wordt door mannen ingevuld. Zo'n 90 procent van de mannen en driekwart van de vrouwen werkt fulltime.** In de tuinbouw is een groot aanbod van ongeschoold en seizoensarbeid. Omdat deze krachten niet altijd in Nederland te vinden zijn, worden werknemers uit Oost-Europa aangetrokken.

Kaart 13: Aandeel landbouw in totale bruto toegevoegde waarde, 2011

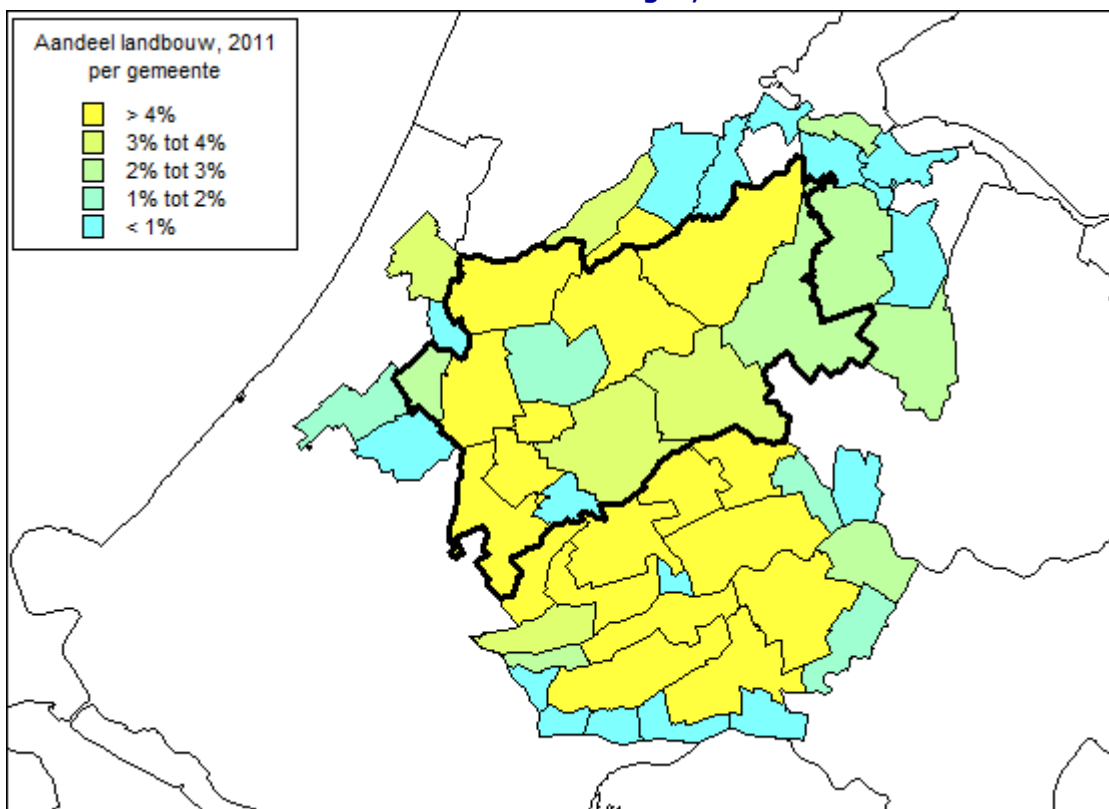

Bron: Rabobank

Eerder in dit rapport is naar voren gekomen dat de bijdrage van de landbouw aan de totale bruto toegevoegde waarde zowel op landelijk als op regionaal niveau beperkt is. In GH13 is dit aandeel met 4 procent hoger dan in Nederland (2 procent). De agrarische sector in Aalsmeer, Boskoop, Uithoorn en Zuidplas leveren binnen het Groene Hart het grootste aandeel in de productie. Dit is niet zo verwonderlijk, gezien de boomteelt in Boskoop en de bloemenveiling in Aalsmeer.

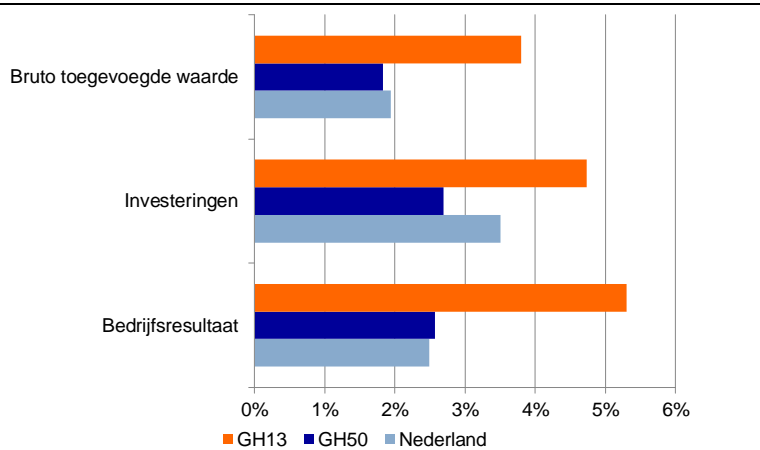
Ook het aandeel in de investeringen is voor de landbouw beperkt. Landelijk gezien komt circa 3,5 procent van alle investeringen voor rekening van de agrarische sector. Het Groene Hart als geheel ligt daar onder (2,7 procent), terwijl GH13 een groter aandeel van de investeringen voor haar rekening neemt dan Nederland (4,7 procent). Binnen het Groene Hart zien we dat de agrarische sector in Boskoop, Uithoorn, Nieuwkoop, Kaag en Braassem, Zuidplas en Aalsmeer relatief gezien een groter aandeel van de investeringen voor haar rekening neemt dan de andere gemeenten. Concluderend kunnen we stellen dat de agrarische sector een beperkt aandeel heeft in de (regionale) economie voor wat betreft productie, investeringen en bedrijfsresultaat. De agrarische sector in GH13 levert relatief gezien juist een grotere bijdrage aan de regionale economie.

Kaart 14: Aandeel landbouw in totale investeringen, 2011

Bron: Rabobank

Figuur 3.3: Bijdrage landbouw aan de economie (2011)

Bron: Rabobank

Bedrijfseconomische cijfers agrarische sector Groene Hart

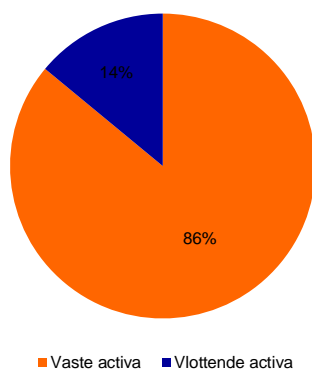
Het uitdagende economische klimaat stelt harde eisen aan het ondernemerschap in het Groene Hart en stelt de financiële gezondheid van het bedrijfsleven op de proef. Ook de verschillende trends en ontwikkelingen (hierover later meer) die zich in de verschillende subsectoren voordoen, hebben invloed op de financiën van het agrarische bedrijfsleven. Door middel van de verdeling van de balans krijgen we inzicht hoe het agrarische be-

drijfsleven is gefinancierd. Tevens geven de financiële kengetallen ons inzicht in de financiële gezondheid van de agrarische ondernemingen. Hierbij is het goed te bedenken dat achter deze getallen bedrijfseconomische factoren schuil gaan waarin bepaalde keuzes zijn gemaakt die gevolgen hebben voor het resultaat en het vermogen. Daarnaast verschillen de grenswaarden van de kengetallen sterk per sector en branche.

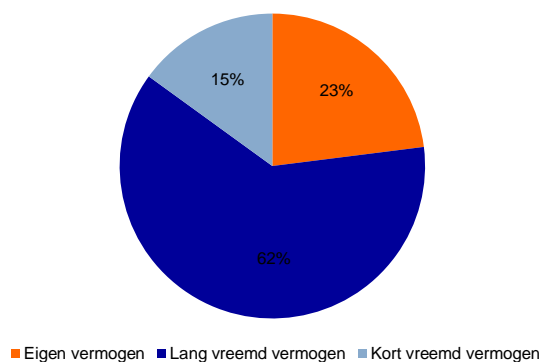
De activazijde van de balans geeft inzicht in de bezittingen van de onderneming. De passivazijde van de balans geeft inzicht in het vermogen waarmee de activazijde is gefinancierd. Hierbij is de gouden balansregel: vlottende activa (bezittingen die een productieproces meegaan) worden gefinancierd met kort vreemd vermogen, vaste activa (bezittingen die bestemd zijn om een duurzame bijdrage te leveren aan de bedrijfsvoering en die langer dan een jaar meegaan) met lang vreemd vermogen. Bedrijven kunnen hun investeringen ook financieren met eigen vermogen. Eigen vermogen is verschaft door de eigenaren van de onderneming of afkomstig van ingehouden winsten en staat in principe voor onbepaalde tijd ter beschikking van de onderneming. Vreemd vermogen is ter beschikking gesteld door financiers en is tijdelijk vermogen. Hoe groter het aandeel vreemd vermogen, hoe groter de gevoeligheid voor renteschommelingen en laagconjunctuur.

Uit figuur 3.4 blijkt dat 86 procent van de bezittingen van het agrarische bedrijfsleven in de lokale bankgebieden bestaan uit vaste activa. Ruim de helft van het bezit van de agrariërs zit in grond. Figuur 3.5 maakt duidelijk dat het eigen vermogen en het lang vreemd vermogen de financiering van de vaste activa dekt. De vergelijking met het Groene Hart als geheel en Nederland levert een zelfde balansbeeld op.

Figuur 3.4: Activa GH13

Figuur 3.5: Passiva GH13

Bron: Rabobank

Bron: Rabobank

De snel veranderende wereldwijde economische omstandigheden en een vergrijzende beroepsbevolking vragen om vernieuwing van het bedrijfsleven. Innovatie is hier een voorbeeld van en innovatie vergt investeringen van de ondernemer. De investeringsbereidheid van het bedrijfsleven kunnen we meten aan de hand van de investeringsratio. De investeringsratio is het deel van de bruto toegevoegde waarde dat wordt geïnvesteerd. Het agrarische bedrijfsleven in Nederland heeft een investeringsratio van 36 procent. Bij de agrariërs in het Groene Hart ligt dit wat lager, rond de 31 procent (zie de factsheet). Ook de arbeidsproductiviteit is een indicator die ons iets vertelt over de gezondheid van het bedrijfsleven. Om de arbeidsproductiviteit te meten, is de bruto toe-

gevoegde waarde gedeeld door het totale arbeidsvolume (fte). Het is dus de gemiddelde toegevoegde waarde van een fulltime medewerker per jaar. De arbeidsproductiviteit in **Nederland lag in 2011 op € 88.000** (gemiddeld voor alle sectoren). De arbeidsproductiviteit is bij uitstek een indicator die sterk verschilt per sector. Hoe hoger de kapitaalintensiteit (en dus hoe lager de arbeidsintensiteit), hoe hoger de arbeidsproductiviteit. Zo heeft de (kapitaalintensieve) industrie in Nederland een arbeidsproductiviteit van **€ 157.000** en bedraagt de toegevoegde waarde van een fulltime werknemer in de (arbeidsintensieve) horeca 'slechts' **€ 47.000**. Ook de agrarische sector heeft vanwege het relatief arbeidsintensieve karakter een lagere arbeidsproductiviteit. In het Groene Hart is de **arbeidsproductiviteit van de agrarische sector met € 49.000** ook lager dan het **gemiddelde agrarische bedrijfsleven in Nederland (€ 63.000)**. Het deel van de regionale verschillen dat niet kan worden verklaard vanuit de sectorstructuur heeft te maken met bedrijfsinterne factoren zoals de kwaliteit van het ondernemerschap, de invloeden van enkele grote bedrijven en met specifieke regionale kenmerken, zoals de afzetmarkt en de arbeidsmarkt (vestigingsklimaat). Zo kunnen exporterende bedrijven namelijk vaak innovatiever en efficiënter werken dan bedrijven die zich alleen op de binnenlandse markt richten. Ook de schaalgrootte, structuur en opzet van bedrijven, het type machines en de manier waarop deze worden ingezet en het opleidingsniveau van de werknemers zijn factoren die van invloed zijn op de arbeidsproductiviteit.

Factsheet economische betekenis/prestaties agrarische sector

Absoluten	Agrarisch		Aandeel Nederland	
	GH13	GH50	GH13	GH50
Omzet (1.000)	1.263.907	2.389.531	4,2%	7,9%
Bruto Winst (1.000)	917.318	1.729.150	4,1%	7,6%
Loonkosten (1.000)	163.744	308.800	5,0%	9,5%
Totaal kosten (1.000)	855.345	1.637.297	3,9%	7,5%
Resultaat (1.000)	90.665	158.154	4,8%	8,3%
Investerings (1.000)	138.348	283.305	3,4%	6,9%
Arbeidsvolume werkn.	4.623	9.317	5,9%	11,9%
Arbeidsvolume zelfst.	5.373	9.356	5,3%	9,2%
Arbeidsvolume totaal	9.996	18.673	5,6%	10,4%
Aantal vestigingen	725	1461	3,9%	7,9%
Bevolking totaal	491.765	1529465	3,0%	9,2%
Beroepsbevolking totaal	230.532	708955	2,9%	9,1%
	GH13	GH50	Nederland	
Arbeidsproductiviteit	49	49	63	
Investeringsratio	28,1	31	36,1	
Bruto Winst /omzet	72,6%	72,4%	75,1%	
Loonkosten/omzet	13,0%	12,9%	10,8%	
Totaal kosten/omzet	67,7%	68,5%	72,2%	
Resultaat/omzet	7,2%	6,6%	6,3%	

Bron: Rabobank

Tussen de tuinbouwbranches bestaat een grote pluriformiteit aan teelten, productiemethoden en mate van specialisatie en integratie in de keten. Dit gaat eveneens op voor de individuele bedrijven binnen een branche. Het gevolg is een grote verscheidenheid in

opbrengsten/kostenverhouding en spreiding in bedrijfsresultaat. De ondernemerskwaliteiten en de inrichting van het tuinbouwbedrijf bepalen voor een groot deel de winstgevendheid. Bij de brutowinstmarge wordt de verhouding tussen omzet en inkoop tot uitdrukking gebracht. De brutowinstmarge geeft een indicatie over de toegevoegde waarde die binnen een onderneming wordt gerealiseerd. Hierbij zien we dat deze in het Groene Hart enkele procenten lager ligt dan in Nederland.

Overigens maakt de agrarische sector veel gebruik van (seizoens)arbeidskrachten. Daarom is het lastig om een volledig beeld van het arbeidsvolume en het verloop in de tijd in deze sector te geven.

Bedrijfseconomische uitdagingen voor de subsectoren

Uit de Europese kostprijsvergelijking blijkt dat de kostprijs van de Nederlandse melkveehouderij voor 60 procent bestaat uit vaste kosten waardoor het moeilijker is om in te kunnen spelen op wisselende marktomstandigheden. Het beheersen en mogelijk verlagen van deze kostenpost is één van de belangrijkste uitdagingen voor de melkveehouders, ook in het Groene Hart.

Voor de boomteelt geldt dat om een sterke, stabiele internationale positie te realiseren het rendement op bedrijfsniveau moeten worden verhoogd. Daarmee zijn schaalvergroting, innovatie en marketinginspanningen te realiseren.

De ontwikkeling van het prijsniveau van de groenteteelt in 2008, 2009 en voor sommige producten ook nog 2010 en met als dieptepunt 2011 (EHEC crisis) zorgden voor lage rendementen en hierdoor intering op de vaak al beperkte buffers. Voor een aantal ondernemingen was in 2011 de buffer op en moesten ze hun bedrijfsvoering staken. De ontwikkelingsmogelijkheden zijn hierdoor voor veel bedrijven vooralsnog beperkt.⁴⁵

De vraag is echter hoe rendabel in de als 'Nationaal Landschap' aangewezen gebieden (zoals het Groene Hart) in de toekomst nog voedsel kan worden geproduceerd. Immers enerzijds is het EU-landbouwbeleid drastisch aan het veranderen (afbouw van subsidies) en anderzijds is de landbouw in de nationale landschappen vaak wat minder concurrerend dan elders in Nederland.⁴⁶

Verbrede landbouw

In het Groene Hart houdt circa een kwart van de agrarische bedrijven zich met één of meer verbredingsactiviteiten bezig.⁴⁷ Dat is bijna het dubbele van het landelijk gemiddelde. In de gebieden van het Groene Hart met overwegend melkveehouderij houdt circa 30 procent van de bedrijven zich bezig met verbreding. In Boskoop/Rijneveld ligt dat aandeel op slechts 8 procent. Dat is logisch gezien het feit dat maar weinig boomteeltbedrijven zich bezighouden met verbreding. In het Groene Hart zijn ook relatief veel bedrijven die meerdere verbredingsactiviteiten uitoefenen (40 procent ten opzichte van 29 procent landelijk). Bedrijven met verbredingsactiviteiten in het Groene Hart doen voor bijna de helft aan agrarisch natuur- en landschapsbeheer.⁴⁸ Voor een belangrijk deel is dat nestbescherming van weidevogels. Op enige afstand volgen de activiteiten huisverkoop van producten, loonwerk, stalling en recreatie, die ieder op circa 10 procent van de

---

⁴⁵ Bron: Branche Informatie Rabobank.

⁴⁶ Bron: LEI (2009). Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster.

⁴⁷ Volgens de Landbouwtelling in 2007.

⁴⁸ De financiering van agrarisch natuurbeheer staat ter discussie bij de rijksoverheid.

verbrede bedrijven worden uitgeoefend. Opwekking van duurzame energie en recreatie hebben in het Groene Hart duidelijk minder deelnemers dan in overig Nederland. Vergeleken met het landelijk beeld is de bewerking van landbouwproducten in het Groene Hart relatief belangrijker.⁴⁹

Tabel 12: Verbrede landbouw in Nederland

Sector	Totaal omzet in mln. Euro		
	2007	2009	2011
Zorgboerderijen	45	63	80
Agrarische kinderopvang	4	14	20
Boerderijverkoop			
<i>Met winkel</i>	70	87	98
<i>Andere afzetkanalen</i>	19	41	49
Agrarisch natuurbeheer	90	79	86
Recreatie & toerisme			
<i>Verblijfsrecreatie</i>	42	56	80
<i>Dagrecreatie</i>	50	65	76
Educatie	1,5	1,7	2,2
*) Totaal	322	407	491

*) Het totaal aantal multifunctionele bedrijven is niet de som van de aantallen per sector. Meerdere bedrijven hebben activiteiten in twee of meer sectoren. Daarnaast kunnen bedrijven per sector onder meerdere categorieën vallen (zie de sectoren boerderijverkoop en recreatie)⁵⁰.

Indien we kijken naar de verdere ontwikkelingsmogelijkheden voor verbredingsactiviteiten, dan is volgens onderzoek⁵¹ sprake van een fors marktpotentieel. Op basis van de uitgevoerde analyse wordt het potentieel geschat **op circa € 3 miljard** (Nederland). Dit potentieel wordt overigens in belangrijke mate beïnvloed door de schattingen voor streekeigen producten en korte ketens. Vooral de mogelijke afzet via supermarkten en via horeca en catering is in potentie hoog.

Het marktpotentieel wordt onder andere beïnvloed door omgevingsfactoren waarop slechts in beperkte mate invloed kan worden uitgeoefend. Een voorbeeld hiervan is hoe de markt zich zal ontwikkelen en hoe de concurrentie daarop inspeelt. Op korte termijn speelt de economische conjunctuur een belangrijke rol, maar op langere termijn gaat het vooral om demografische ontwikkelingen en veranderingen in het gedrag van de consument. Daarnaast hangt de mate waarin landbouwbedrijven van het aanwezige marktpotentieel kunnen profiteren onder andere af van de toegankelijkheid van die markt. In relatie tot de afzet van streekeigen producten (en korte ketens) is het feit dat de retail uiteindelijk zelf bepaalt wat er in de schappen komt te liggen een belangrijk knelpunt. De supermarktbranche wordt bepaald door zes inkooporganisaties en het is moeilijk om daar tussen te komen. Ook uit de workshop bleek dat men heeft geprobeerd om streekeigen

⁴⁹ LEI (2009). Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster.

⁵⁰ Bron: LEI: Kijk op Multifunctionele Landbouw, Omzet en omvang.

⁵¹ Bron: ECORYS, Aequator Groen & Ruimte, Verwey-Jonker Instituut (2009). Verkenning potentiële marktvoorwaarden verbredingsactiviteiten landbouw.

producten via de grotere spelers op de markt te brengen, maar dat dit niet is gelukt vanwege de houding van de inkoopmanagers.

In de zorgsector stelt de financiering eisen aan de mate waarin potentiële cliënten gebruik kunnen maken van het aanbod van zorgboerderijen. Naar de toekomst zorgt de wijziging in de AWBZ voor allerlei onzekerheden. Ook in fysieke zin hoeven aanbod en vraag niet altijd op elkaar aan te sluiten. Denk in dit geval bijvoorbeeld aan agrarische kinderopvang waarbij bereikbaarheid en nabijheid van de markt (gezinnen met kinderen) cruciaal is.

Box 8: Verbrede landbouw

Steeds meer boeren starten met een tweede tak naast de boerderij. Dit komt vooral door de veranderingen in de landbouw. Ondernemers maken keuzes voor specialisatie, schaalvergroting of verbreding. Vooral kleinere bedrijven kunnen door de lagere opbrengstprijzen geen gezinsinkomen meer halen uit de boerderij. Een steeds groter wordende groep agrarische ondernemers gaat op zoek naar een vorm van neveninkomen. **Een neventak kan nooit als 'laatste strohalm'** voor de voortzetting van het agrarisch bedrijf worden gezien. Om op een gezonde wijze een neventak op te kunnen zetten, zal de primaire tak goed moeten renderen. Anderzijds is het ook mogelijk door afbouw van de primaire tak een ander bedrijf op te zetten, waarbij beschikbare middelen uit de afbouw worden ingezet. Naast de financiële motieven spelen persoonlijke ambities en maatschappelijke betrokkenheid ook vaak een rol.

De termen verbreding en multifunctionele landbouw worden vaak door elkaar gebruikt. Verbrede landbouw wordt in de regel gebruikt voor activiteiten welke op het agrarisch bedrijf plaats vinden. Multifunctionele landbouw wordt gebruikt op het niveau van de gehele maatschappij. Aangezien we hier spreken over activiteiten welke op bedrijfsniveau worden toegepast, wordt hier de term verbrede landbouw gebruikt.

De nevenactiviteiten kunnen genoemd worden onder verschillende categorieën: recreatie, zorg, kinderopvang, educatie, natuurbeheer, de verkoop van (streek)-producten in boerderijwinkels of bio-energie. Door verbreding van de activiteiten kan de boer zijn inkomen vanuit het boerenbedrijf aanvullen. Het is zelfs mogelijk om van de neventak de hoofdkomstenbron te maken.

Uit onderzoek blijkt dat kinderopvang (€ 70.000) veruit de hoogste omzet genereert en natuurbeheer (€ 3.000) het laagst. Er is hierbij geen rekening gehouden met de uren die in de verbrede tak worden geïnvesteerd. In 2010 had bijna een kwart van de land- en tuinbouwbedrijven (totaal 72.305 bedrijven) één of meerdere vormen van verbreding. In 2005 was het aandeel 23 procent, maar daarna daalde dit tot 15 procent in 2008. Vooral agrotourisme, zorglandbouw en loonwerk voor derden komen steeds vaker voor op agrarische bedrijven (CBS 2011).

Bron: Rabobank

3.5 Trends en ontwikkelingen in de agrarische sector

We hebben gezien dat de landbouw een relatief klein aandeel vormt van de economie van het Groene Hart (maar ook in Nederland). Daarnaast is er al jaren sprake van een afname van het aantal banen in de landbouw en van schaalvergroting. Ondanks een forse omzetting van landbouwgrond naar andere functies, zal de landbouw naar verwachting in 2040 nog 85 tot 90 procent van het huidige landbouwareaal in gebruik hebben.⁵²

Om het voortbestaan van agrarische ondernemingen veilig te stellen, dient het inkomen op peil te blijven. Europese regelgeving dwingt de boeren tot schaalvergroting en verbreding van de bedrijfsvoering. Het huidige Gemeenschappelijk Landbouwbeleid is in 2008 geëvalueerd. De belangrijkste punten zijn:

- meer marktwerking waardoor Europese agrarische ondernemers beter de concurrentie op de wereldmarkt aankunnen;
- verruimen van het melkquotum (maximaal toegestane melkproductie);
- meer aandacht voor het plattelandsbeleid;
- verduurzaming van de landbouwproductie.

Medio 2012 wordt door de Europese ministers van Landbouw druk onderhandeld over de nieuwe voorstellen van de Europese Commissie over het landbouwbeleid van 2014 tot 2020. Nederland wil boeren belonen voor maatschappelijke prestaties die zij leveren. Dat kan bijvoorbeeld agrarisch natuurbeheer zijn of investeringen in duurzame stallen. De Europese Commissie stelt voor om 30 procent van de toekomstige betalingen aan boeren te koppelen aan eisen voor vergroening van de productie. Staatssecretaris Bleker vindt dit positief, maar is het niet eens met de concrete invulling die de Europese Commissie kiest. Zo levert een verplichte wisseling van de teelt van gewassen op het land geen voordeel op voor de biodiversiteit, maar wel veel administratieve lasten. Dat geldt ook voor verbod om grasland te vernieuwen. De voorstellen moeten in zijn ogen meer gericht worden op innovatie, ondernemerschap en vergroening. De onderhandelingen over de Commissievoorstellen zullen naar verwachting tenminste tot 2013 duren.⁵³

Melkveehouderij

Van oudsher hebben Nederlandse zuivelproducten een goede naam in de hele wereld. De concurrentiekracht van de melkveehouderij en de zuivelindustrie is sterk. De afschaffing van de melkquotering in 2015 kan niet los worden gezien van de liberalisering van de EU-zuivelmarkt. De liberalisatie van het landbouwbeleid leidt tot minder prijsondersteuning en afschaffing van de melkquotering. De melkproductie kan hierdoor in het Groene Hart toenemen. Milieu en ruimte, maar ook kapitaal zullen steeds meer de groeiomogelijkheden van het individuele bedrijf bepalen.

Na afschaffing van de melkquotering zal de concurrentiekracht van de totale zuivelketen verder in belang toenemen. Om de efficiency en de slagkracht verder te vergroten, is de komende jaren een verdere concentratie en internationalisatie van de zuivelindustrie wenselijk.

---

⁵² Bron: Arcadis, LEI (2010). Bouwstenen voor de Agenda Landbouw van Zuid-Holland.

⁵³ Bron: www.rijksoverheid.nl

Het imago van de melkveehouderij is goed. De koe in de wei is voor de sector het belangrijkste visitekaartje, zeker in het Groene Hart. Maatschappelijke verankering is en blijft een aandachtspunt voor een toekomstige melkveehouderij. Ook in de workshop die **met agrariërs is gehouden, benoemden zij 'het betrekken van mijn omgeving bij mijn bedrijf'** als een belangrijk aandachtspunt. Een voorbeeld hiervan is het organiseren van een burendag. Dit vanuit de gedachte dat als je als boer laat zien wat je doet, je meer draagvlak bij de omwonenden kunt creëren voor de ontwikkelingen in je bedrijf. De maatschappelijke aandacht voor dierwelzijn, diergezondheid en antibioticagebruik is toegenomen en vormt een belangrijke randvoorwaarde voor continuering van de melkveehouderij.

Daarnaast gelden er doelstellingen van het verlagen van mineralenoverschotten, het sluiten van de mineralenkringloop, verlaging van ammoniakemissie en uitstoot van broeikasgassen. De sector heeft de grote uitdaging om hier de komende jaren goed op in te spelen zodat de overheid geen andere beperkende factoren hoeft in te voeren. De bovengenoemde duurzaamheidsaspecten gaan een zwaardere rol spelen, hetzij door het Europese beleid, hetzij door eisen van ketenpartners (verwerkende bedrijven en retail). Daar liggen kansen voor de landbouw in het Groene Hart.⁵⁴

Boomteelt

Met een export van **€ 456 miljoen** is Nederland het belangrijkste exportland binnen de Europese Unie. De verscheidenheid binnen de boomkwekerijsector is zeer groot. Dit geldt niet alleen voor de sector maar ook voor de afzonderlijke gewasgroepen. Er wordt een zeer groot assortiment geteeld, met name bij de sierteelt, deels in de vollegrond en deels in containers (potten).

De voorlopige cijfers van het CBS laten zien dat het areaal boomkwekerij in 2011 met 2 procent is toegenomen. Het aantal boomkwekerijen is in 2011 iets afgenomen. Voor Boskoop geldt dat er ruimtelijke beperkingen zijn (smalle percelen) waardoor de groei van bedrijven onmogelijk is geworden. Binnen de boomkwekerij neemt de specialisatie tussen vollegrond en/of containerteelt verder toe. Daarbij neemt het areaal onder glas toe. Tevens neemt de schaalvergroting van de bedrijven verder toe.

Onderlinge concurrentie van aanbieders op dezelfde markt en de ondoorzichtigheid van vraag en aanbod blijven. De overheids- en consumentenmarkt met de bouwmarkten laten een groeiende vraag zien. De afzet van sierteeltproducten gaat steeds meer via de veilingen en/of bemiddelingsbureaus. Handelaren in snijbloemen en met name potplanten nemen ook sierboomkwekerijproducten in hun pakket mee. Dit is de laatste jaren flink gegroeid en deze groei zet door. Het aantal cash- en carries als verkooppunt is de laatste jaren aanzienlijk toegenomen. De producten van de verschillende gewasgroepen vinden hier hun weg naar voornamelijk hoveniers en tuincentra.

Grond en arbeid zijn in Nederland relatief duur. Door schaalvergroting en mechanisering en automatisering wordt geprobeerd de kostprijs te verlagen. Er is een tendens naar grotere, gespecialiseerde bedrijven. Het verkrijgen van voldoende kritische massa wordt steeds belangrijker en is een voorwaarde om een interessante ketenpartner te zijn. Dit

---

⁵⁴ Bron: LEI (2009). Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster. Bron: Branche Informatie Rabobank.

kan door samenwerking tussen producenten, maar de sector kenmerkt zich nog steeds door een relatieve geslotenheid.

Toch beginnen er verticale en horizontale samenwerkingsverbanden met vermeerderaars, veredelaars, flowerproviders en collega-boomkwekers te ontstaan. Dit verstevigt de positie ten opzichte van afnemers omdat deze daardoor de beschikking hebben over een breed en aantrekkelijk (sierteelt)pakket.⁵⁵

Glastuinbouw

De internationale concurrentiekracht van de Nederlandse glastuinbouw is sterk. Dit is vooral te danken aan de glastuinbouwcomplexen, de zogenoemde Greenports.⁵⁶ Binnen het Groene Hart liggen (delen van) Greenports: Greenport Boskoop en Greenport Aalsmeer. Uit de interviews en workshop met betrokkenen uit het Groene Hart, blijkt dat voor de glastuinbouw dit het gebied van de onmogelijkheden is. Veel inwoners in het Groene Hart zijn van mening dat de glastuinbouw niet in het landschap past. Deze bedrijven zouden meer aan de rand van het gebied moeten zitten, nabij de handel en de strategische dagvoorraad. Keuzes maken en perspectief bieden aan de sector zou een eerste stap op de goede weg zijn.

Internationalisatie en samenwerking zijn het komende decennium kenmerkend voor de sector. In de visie van Greenports 2040 heeft 50 procent van de bedrijven een vestiging over de grens. Dit dwingt telers te kiezen voor een keten. Er zullen horizontale en verticale samenwerkingsverbanden moeten ontstaan. De eerste zijn gericht op het realiseren van voldoende grote volumes, de tweede op het garanderen van een voedselpakket van hoge kwaliteit, dat duurzaam is geproduceerd.

Van belang hierbij zijn investeringen in technologische innovatie en research en nieuwe marketingconcepten, gericht op het vernieuwen van het assortiment, het organiseren van toegevoegde waarde en verbetering van de smaak.

De innovatiekracht (technisch en teelttechnisch) van de Nederlandse tuinbouw is groot en geeft de sector een voorsprong op de concurrentie. Zaak is om deze voorsprong te behouden. Een zwak punt is de te sterke productgerichtheid in plaats van marktgerichtheid.

Het langetermijn perspectief voor de Nederlandse tuinbouw is positief. De vraag naar groente op Europees niveau is groot en nog steeds groeiend (3-5 procent per jaar). De Europese markt heeft veel welvarende consumenten. Wel is er steeds meer vraag naar lokaal geproduceerde producten (local for local). De omzet van groente en fruit bij supermarkten neemt nog steeds toe en blijft een interessante productcategorie door de relatief hoge bruto marges (een AGF hoek in de supermarkt levert nog steeds het hoogste rendement per vierkante meter op).

De afgelopen periode is voor veel ondernemers teleurstellend verlopen door de sterk gestegen kosten enerzijds en de tegenvallende opbrengstprijzen anderzijds. Wij verwachten echter dat de veerkracht voldoende groot is om weer gesterkt uit deze periode te komen. Wel zal de komende jaren sprake zijn van een consolidatie van de sector. Door

---

⁵⁵ Bron: Branche Informatie Rabobank.

⁵⁶ Clustering van primaire productie, import en gerelateerde diensten en producten zoals onderwijs, onderzoek, zaadbedrijven, toeleveranciers en handelaren.

natuurlijk verloop (gemiddeld 6 procent van het aantal bedrijven stopt per jaar) en de daling van het aantal nieuwbouwprojecten, zal het totale areaal de komende jaren een lichte krimp laten zien. Dit in combinatie met bedrijven die als gevolg van de huidige slechte prijsvorming gedwongen worden hun bedrijf te staken en herschikking van de afzetstructuur die naar verwachting zal bijdragen aan prijsherstel.

3.6 Samenvattende SWOT-analyse

In de onderstaande SWOT-analyse worden de belangrijkste bevindingen voor dit thema samengevat. De kansen zijn bewust in actieve vorm met werkwoordsvormen geformuleerd, waardoor ze als eerste aanzet voor verdere uitwerking kunnen fungeren.

Sterkten	Zwakten
<ul style="list-style-type: none"> - De natuurlijke omstandigheden maken het gebied uitermate geschikt voor landbouw. - Aanwezigheid van Greenports Boskoop en Aalsmeer in het gebied, alsmede de nabijgelegen Greenport Westland-Oostland. - Divers gebied: glas, melkveehouderij, sierteelt, fruit, maar wel met eigen subgebied. - Bepalend voor landschap, ook in de toekomst. - Vitale en ondernemende sector. - Duurzame landbouw die anticipeert op beperkte ruimte. - De prijzen voor agrarische grond in het Groene Hart vertonen een gelijke tred met vergelijkbare regio's elders in Nederland. - Gesitueerd in de Randstad en in nabijheid van belangrijke (internationale) vervoersknooppunten. 	<ul style="list-style-type: none"> - Melkveehouderij moet het van schaalomvang hebben. Ruimtelijk vaak moeilijk inpasbaar (bereikbaarheid). Natte gebieden zijn lastig. - Schaalvergroting: aantal bedrijven neemt snel af, er moet voor de blijvers ruimte zijn om te groeien. - De beperking van de lange en smalle percelen en de slechte verkaveling maakt efficiënte(re) bedrijfsvoering niet mogelijk. - De beperkte infrastructuur (smalle wegen) in het buitengebied is een beperking voor de ontwikkeling van de productielandbouw en de verbrede landbouw (recreatie). - Voor glastuinbouw gebied van de onmogelijkheden. Bedrijven zouden meer aan de rand moeten zitten. Nabij handel en veiling voor de strategische dagvoorraad. - Agrarische sector vergrijsst. - Afnemend aandeel van de landbouw in de totale werkgelegenheid.
Kansen	Bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> - Stel geld beschikbaar voor herstructurering van oude glasgebieden. Bied perspectief voor bedrijven. - Verbind grote steden en landelijk gebied beter met elkaar. Ook in emotionele/belevings sfeer. Voedsel en gezondheid/zorg verbinden stad en platteland. - Ontwikkel streekproducten en vermarkt deze (gezond, herkenbaar, authentiek) (in grote steden). - Haal verbreding uit de hobbysfeer, hoewel het niet bij alle bedrijven en ondernemers past. 	<ul style="list-style-type: none"> - Lastige fysieke omstandigheden. (bodemdaling + stikstofproblematiek) - Verscherpte natuurregels, EHS en Natura 2000. - Ruimtelijke beperkingen in Boskoop. - Dreigende verrommeling en verpaarding van het landelijk gebied. - Wie betaalt voor het onderhoud van het landelijk gebied als (kleine) boeren het niet meer kunnen opbrengen? - Nieuw Europees landbouwbeleid. Minder prijsondersteuning en afschaffen van melkquotum. - Druk op agrarische sector kan leiden tot

<ul style="list-style-type: none"> - Verduurzaam de productie. - Stimuleer economische verwevenheid agrarische sector en andere sectoren. Samenwerking! - Ontwikkel de kennisinfrastructuur (ook regionaal) op het gebied van landbouw en voeding. - Stimuleer groei van omvang van bedrijven in de land- en tuinbouw en investeer in de structuur en uitrusting van het bedrijf om de concurrentiekracht van individuele bedrijven in stand te houden. 	<p>druk op de kwaliteiten van het landelijke gebied (agrarische sector als vormgever en onderhouder van het landelijk gebied).</p> <ul style="list-style-type: none"> - Bij onvoldoende instroom van jongeren neemt de vitaliteit van de land- en tuinbouwsector af. - Als ondernemers niet (optimaal) blijven op gebied van nieuwe eisen m.b.t. ondernemerschap, ketenrelaties, inrichting van het bedrijf, infrastructuur, verwerving of de verspreiding en benutting van kennis die voortvloeit uit de ontwikkeling van nieuwe bedrijfsconcepten, verzwakt de concurrentiepositie van bedrijven.
---	---

4. Toerisme en recreatie

4.1 Inleiding

De toeristisch-recreatieve sector heeft een belangrijke maatschappelijke, ruimtelijke en economische functie. Mensen besteden hun vrijetijd graag buiten de deur, in de natuur en bij voorzieningen en zijn bereid om daaraan ook geld uit te geven. Veel vormen van toeristisch-recreatieve tijdsbesteding zijn geënt op ruimtelijke (natuurlijke) en cultuurhistorische waarden, die ook in het Groene Hart volop aanwezig zijn. Zeker waar het gaat om de natuurlijke waarden kan de sector worden gezien als de hefboom die het mogelijk maakt om economische waarde toe te voegen aan natuurlijke kwaliteiten, wat ruimte biedt voor ondernemerschap en regionaal-economische vitaliteit. Iets wat voor het Groene Hart ook relevant is.

In algemene zin wordt de sector een perspectiefvolle toekomst toebedeeld. Wereldwijd is het toerisme in 2011 met 4,6 procent gestegen naar 982 miljoen internationale aankomsten.⁵⁷ Daarmee is het een van de sterkst groeiende sectoren, ondanks de wereldwijde laagconjunctuur. Achterliggende verklaringen zijn dat toeristisch-recreatieve tijdsbesteding steeds meer als een eerste levensbehoefte wordt gezien (met name in het Westerse deel van de wereld), mensen steeds ouder worden en actief blijven, en (mondiaal gezien) steeds grotere groepen ook in opkomende economieën in staat zijn om toeristisch-recreatief te consumeren.

Dit toekomstbeeld is soms wat diffuus doordat in de praktijk verschillende begrippen worden gehanteerd (c.q. verschillende sectoren tot de sector worden gerekend), er sprake is van verschillende deelmarkten (zakelijk-toeristisch-recreatief reizen), binnen de markt sprake is van verschuivingen en substituties (lange en korte vakanties, binnen- en buitenland et cetera) en op de korte termijn conjunctuur, koopkracht en consumentenvertrouwen van invloed zijn. Daarom begint dit hoofdstuk met enkele definities en kwantificeringen van de markt.

4.2 Vrijetijdsbesteding, toerisme en vakantie: begrippen en omvang

Toerisme is reizen met recreatieve of zakelijke doeleinden. Toeristen zijn mensen "die reizen naar plaatsen buiten hun gebruikelijk milieu, die niet meer dan één jaar voor vrije tijd, zaken en andere doeleinden blijven en die niet beloond worden voor hun activiteit **ter plaatse.**" Dit is de definitie van 'toerist' door de **World Tourism Organization**, de VN-organisatie voor toerisme en de bevordering ervan.⁵⁸

Er bestaan in de praktijk verschillende definities voor toerisme, recreatie en vrijetijdsbesteding, vaak afhankelijk van beschikbare bronnen. Ook in deze rapportage worden soms (afhankelijk van beschikbare bronnen) verschillende definities gebruikt.

---

⁵⁷ Bron: NBTC (2012). Toerisme in perspectief

⁵⁸ Bron: Wikipedia.

De 'smalle' definitie gaat uit van verblijfs- en dagrecreatie, maaltijd- en drankverstreking. Deze vindt overwegend plaats in horeca- en recreatiebedrijven.

De 'brede' definitie ontstaat door er sport en cultuur aan toe te voegen.

Detailhandelsbezoek ('funshoppen') zou daar ook nog bij geteld kunnen worden, zij het dat eenduidige cijfers daarover vaak ontbreken. Als de focus ligt op het nog bredere economisch belang van de sector, worden vaak ook bestedingen aan duurzame recreatiegoederen (uitrusting) meegeteld.

De bovenstaande definities gaan uit van bedrijven (voorzieningen) die als zodanig **gelabeld kunnen worden. Een 'grijs' gebied wordt gevormd door ondernemingen of activiteiten** die zich niet primair of volledig bedrijfsmatig op de toeristisch-recreatieve consument richten. In het eerste geval kan gedacht worden aan agrarische ondernemers die zich tevens op de toerisme en recreatie consument richten. Dat is in het Groene Hart zeker aan de orde (zie ook in het hoofdstuk agrarisch). Voorbeelden uit de tweede hoek zijn particulieren, die vaak een bescheiden, maar door de consument in toenemende mate gewaardeerd aanbod hebben. Bed & Breakfasts zijn daarvan een voorbeeld. Deze zijn doorgaans ook niet in de (aanbod)statistieken zichtbaar, totdat ze een zodanige schaal hebben bereikt dat ze als onderneming worden beschouwd.

Op hoofdlijnen onderscheiden we inkomend toerisme (bestedingen van buitenlanders in Nederland), binnenlands toerisme (bestedingen van Nederlanders in eigen land) en uitgaand toerisme (bestedingen van Nederlanders in het buitenland), met in 2010 7,4, respectievelijk 20,0 en 4,1 miljard euro bestedingen.⁵⁹ Van de 27,4 miljard euro binnenlandse bestedingen (in het kader van deze vraagstelling de meest relevante), heeft 4,2 miljard euro een zakelijk motief.

Het inkomend toerisme van Nederland toont in de loop van de tijd een wisselend beeld, mede onder invloed van de economische recessie en incidentele factoren als de invoering van de vliegtaks en evenementen, zoals het Rembrandtjaar. In 2011 was sprake van een groei van bijna 4 procent. Het aantal gasten steeg daarmee naar bijna 11,3 miljoen; een nieuw record. De belangrijkste herkomstlanden zijn Duitsland (2,8 miljoen gasten), Groot-Brittannië (1,6 miljoen) en België (1,3 miljoen). Relatief sterke groeiers waren Spanje en Italië en de zogenoemde BRIC-landen (Brazilië, Rusland, India, China). Belangrijke verklaringen voor de groei in 2011 waren het economisch herstel in Europa in het eerste halfjaar van 2011 (verslechtering, i.c. de eurocrisis, ontstond pas in de tweede helft van het jaar), meer vliegverbindingen naar Schiphol en regionale luchthavens en de al eerder genoemde sterke groei vanuit de BRIC-landen.

Het inkomend toerisme richt zich zeer sterk op de vier grote steden (waarvan voor meer dan 80 procent Amsterdam) en de Noordzee-badplaatsen. Deze zijn gezamenlijk goed voor bijna 60 procent van het aantal gasten. Het Groene Hart wordt niet expliciet in de statistieken als verblijfsregio genoemd, maar de Hollandse en Utrechtse meren komen het meest in de buurt en waren met 50.000 gasten goed voor iets minder dan 5 procent

---

⁵⁹ Bron: NBTC (2011). Kerncijfers vrijetijdseconomie.

van het landelijke totaal. Daarom zullen we in de volgende paragrafen vooral op het binnenlandse toerisme (Nederlanders in Nederland) concentreren.

Nederlanders maakten in 2011 17,7 miljoen vakanties.⁶⁰ Het merendeel hiervan (13,1 miljoen vakanties) is kort van aard (2-7 dagen). Gelderland, Limburg en Brabant zijn de top drie provincies waar de meeste vakanties plaatsvinden. Utrecht bungelt samen met Groningen onderaan de lijst. De Hollandse en Utrechtse meren (het gebied dat het meest overeenkomt met het Groene Hart) waren goed voor 134.000 vakanties van Nederlanders, ongeveer 8 procent van het totaal. De meeste vakanties werden doorgebracht in een bungalow of op een camping.⁶¹

We kunnen tevens een onderscheid maken tussen vakantie en vrijetijd. De vrijetijdsmarkt wordt als volgt afgebakend: **'Alle (dag)recreatieve activiteiten die worden ondernomen buiten de eigen woning en waarbij men minimaal 1 uur (inclusief reistijd) van huis is'.** In de periode 2010/2011 hebben ruim 15,4 miljoen Nederlanders tenminste één vrijetijdsactiviteit buitenshuis van meer dan een uur ondernomen. In de top 5 van meest ondernomen vrijetijdsactiviteiten staan wandelen, winkelen in de binnenstad, fietstochten, uit eten en winkelen in stadsdeelcentrum of wijkcentrum. Voor wat betreft de te ondernemen culturele activiteiten prijkt een bezoek aan de bioscoop en museum bovenaan de lijst.⁶²

4.3 Trends en ontwikkelingen

Aantal bezoekers en gemiddelde besteding nemen af

Na een kortstondige groei in 2011 is de stemming versomberd en moet ook de toeristisch-recreatieve sector met een aarzelende consument rekening houden. De Nederlandse consument gaat in koopkracht achteruit, het beeld voor de (belangrijke) Duitse consument is minder somber, maar staat wel onder druk en de juist sterk gegroeide Zuid-Europese markt (Spanje, Italië) ondervindt de gevolgen van de draconische bezuinigingen daar. De goedkopere euro kan daarentegen positieve invloed hebben voor bezoekers uit niet-eurolanden, waaronder de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. De zakelijke markt wordt door de recessie prijsbewuster, let op de kosten en heeft in toenemende mate alternatieven voor reizen (bijvoorbeeld video-conferencing). De bezoekfrequentie en de gemiddelde besteding nemen dan ook af. Onder deze omstandigheden staat niet alleen de vraagontwikkeling, maar ook de prijsvorming onder druk. Uit onderzoek van NBTC-NIPO Research naar de vakantie-intenties van Nederlanders voor 2012 blijkt dat het percentage Nederlanders dat in 2012 op vakantie wil gelijk is aan 2011. Het aantal keer dat men op vakantie wil staat wel onder druk.

Voor 2012 verwacht NBTC-NIPO Research een stabilisatie van het aantal binnenlandse vakanties en een lichte daling van het aantal buitenlandse. **'Eigen land' kan wellicht wat**

---

⁶⁰ Verblijf buiten de eigen woning in binnenland voor ontspanning of plezier met ten minste één overnachting.

⁶¹ Bron: NBTC-NIPO Research (2012). ContinuVakantieOnderzoek.

⁶² Bron: NBTC-NIPO Research. ContinuVrijeTijdsOnderzoek 2010-2011. Bron: NBTC en Gastvrij Nederland(2011). Kerncijfers 2011. Gastvrijheidseconomie.

profiteren van het feit dat Nederlanders dichterbij willen blijven. Tegelijkertijd is Nederland sterk afhankelijk van korte (veelal extra) vakanties en juist daarop zal met name beknipt worden.

Niet voor alle bedrijven hetzelfde perspectief

Voor de langere termijn heeft de sector volop toekomstperspectief en groeimogelijkheden. Maar dit geldt niet voor alle bedrijven. Zo zal door schaalvergroting en professionalisering het aantal (kleinere) horecabedrijven verder afnemen, tenzij zij een uniek en onderscheidend product kunnen bieden. Naast de conjunctuur spelen ook structurele problemen en te lage rendementen. De hotellerie kan op termijn profiteren van de toename van buitenlandse gasten. De verblijfsrecreatie zal de effecten merken van de klimaatverschuivingen en wisselvallige zomers. Dagattracties hebben te maken met flinke prijsconcurrentie. In de wellnessbranche dreigt overaanbod en dat vraagt een professionaliseringsslag van ondernemers. Ook bij golfbanen is er op bepaalde plaatsen al sprake van een verdringingsmarkt en ook dat vraagt strategische keuzes van ondernemers.⁶³

---

⁶³ Bron: Branche Informatie Rabobank

Box 9: Trends en ontwikkelingen in de subsectoren

Hotels

- De crisis in de Zuid-Europese landen Griekenland en Spanje is slecht voor de Nederlandse hotellerie. Hotels aldaar vragen aanzienlijk minder voor een hotelkamer waardoor met name Amerikanen eerder kiezen voor een bezoek aan Zuid-Europa dan aan Nederland.
- Ketenvorming en schaalvergroting.
- Gasten maken volop gebruik van social media (ervaringen delen) en internet (zoeken en boeken).
- Inspelen op authenticiteit en beleving.
- Het aantal Bed & Breakfasts is de laatste 5 jaar verdubbeld. De concurrentie neemt dus toe. B&B's onderscheiden zich door aandacht, authenticiteit, verbinding met hun omgeving en gastvrijheid.
- De toeristische markt groeit vooral door de toename van de 55+ markt.
- Naast de behoefte aan een gestandaardiseerd hotelproduct heeft de consument, wellicht als reactie hierop, eveneens behoefte aan originele hotelconcepten.

Vakantiecentra

Als gevolg van de crisis wordt voor de dichterbij gelegen bestemmingen een toename van het aantal vakantiegangers verwacht. Desondanks is er een dreigende overcapaciteit.

- Meer aandacht voor duurzaamheid.
- Meerdere (kortere) vakanties per jaar en vaker last minute.
- Consument zoekt comfort, luxe, voorzieningen, beleving en authenticiteit.
- Integratie dag- en verblijfsrecreatie.
- Seizoensverlenging door vakantiespreiding en groeiend aantal senioren.
- De economische crisis stimuleert het binnenlandse toerisme en bevordert daarmee de bezettingsgraad. De bestedingen per bezoeker staan echter onder druk.
- Bungalowparken profiteren van de trend dat consumenten hogere eisen stellen aan luxe en comfort. Campings echter hebben juist hinder van deze trend.
- De markt voor toeristisch kamperen staat al jaren onder druk en het aantal overnachtingen op campings loopt gestaag terug.
- De vraag naar minicampings (kamperen bij de boer) neemt jaarlijks licht toe en ook natuurkampeerterreinen mogen zich al enkele jaren verheugen op meer belangstelling.
- Camping-eigenaren ervaren concurrentie van boerencampings. Gemeenten mogen zelf bepalen in welke mate ze kamperen bij de boer toestaan.

Dagrecreatie

- Schaalvergroting en internationalisering.
- Toenemende aandacht voor zakelijke markt.
- Nederlanders ondernemen steeds meer dagtochten en combineren op een dag meerdere activiteiten.
- De consument zoekt steeds vaker naar kortingen en acties en houdt de hand op de knip.
- Druk van prijsacties, hevige concurrentie, meer aanbod en minder vraag.

Jachthavens en watersport

Voor jachthavens is het tijd voor de omslag van ligplaats naar vakantieplek.

- Verlenging van het vaarseizoen, maar de lengte van bootvakanties wordt korter.
- Toenemende behoefte aan luxe en gemak van de faciliteiten.
- Toename aantal buitenlandse watersporters, vooral Duitsers.
- Door het aanleggen van extra voorzieningen en het bieden van meer luxe en gemak kunnen jachthavens zich onderscheiden.
- De natuurrichtlijnen vastgelegd in Natura 2000 zorgen voor onduidelijkheid in de recreatiesector.

Bron: Branche Informatie Rabobank.

4.4 Aanbodanalyse

In deze paragraaf brengen we het toeristisch-recreatief aanbod van het Groene Hart in kaart. We kijken daarbij vooral naar de voorzieningen, maar ook naar natuurlijke waarden.

Tabel 13: Toeristisch-recreatief aanbod

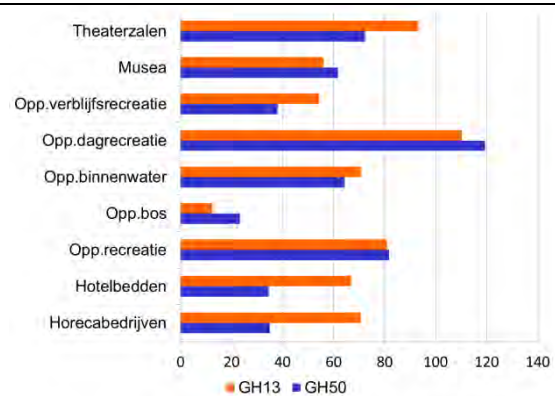
Toeristisch-recreatief aanbod op hoofdlijnen	GH13	GH50
Hectare recreatieterrein	2.350	7.361
wv. Verblijfsrecreatie	340	746
wv. Dagrecreatie	345	1.155
Hectaren binnenwater (ook voor recreatie)	7.650	21.582
Horecabedrijven	940	2.687
met m2 verkoopoppervlakte	78.000	425.000
met aantal bedden	2.170	7.180
Theaterzalen	9	29
Musea	22	680
Archeologische waarde (NI=1)	0,19	0,64
Cultuurhistorische waarde (NI=1)	1,54	2,22
Monumentale waarde (NI=1)	1,32	1,12

Bron: ABF (diverse jaren)

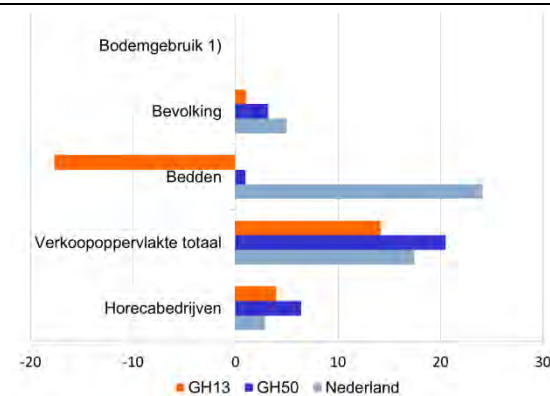
Om een vergelijking met de Nederlandse situatie te kunnen maken en de resultaten in een helder perspectief te plaatsen, geven we in figuur 4.1 geen absolute weer, maar

enkele indexwaarden per hoofd van de bevolking waarbij gemiddeld Nederland op 100 is gesteld.

Figuur 4.1: T&R-aanbod per capita, NI = 100

Figuur 4.2: ontwikkeling aanbod 2000-2011

Bron: ABF Research, bewerking Rabobank

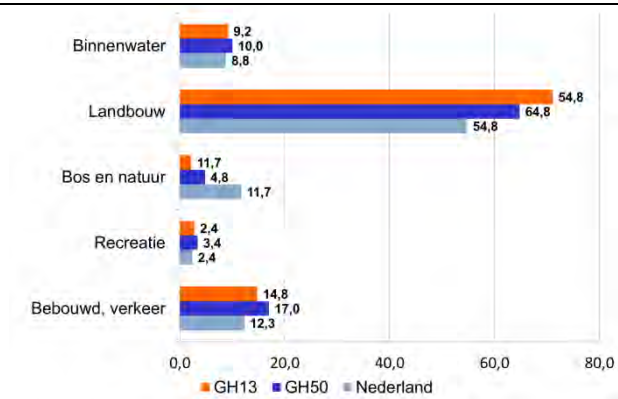
Bron: ABF Research, bewerking Rabobank
Nb: 1) zie Figuur 4.3. met details

De uitkomsten wijzen op een relatief bescheiden aanbod, waarbij GH13 in het algemeen iets hoger scoort dan GH50. Voor wat betreft de 'stenen' (voorzieningen) is dit verklaarbaar, omdat deze vaak in stedelijke centra zijn geconcentreerd. Bij de natuurwaarden (oppervlakte) zien we een iets genuanceerder beeld, waarbij de verschillen minder groot zijn. De meeste natuurwaarden liggen echter onder de waarde 100, dat wil zeggen dat gerelateerd aan de bevolkingsomvang het aanbod wat achterblijft. Dat is opvallend, omdat daar (bezien vanuit het perspectief van de toeristisch-recreatieve sector in het gebied) toch een van de punten van onderscheid ligt. Vooral de ruimte voor verblijfsrecreatie blijft sterk achter.

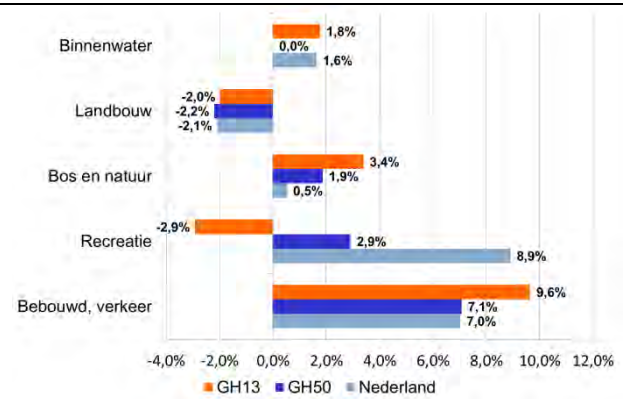
Figuur 4.2 laat voor enkele aspecten de aanbodontwikkeling in de periode 2000 – 2011 zien. Tevens is de ontwikkeling van de bevolking in deze periode meegenomen. Dit levert een genuanceerd beeld op. Er is sprake van een bovengemiddelde groei van het aantal horecabedrijven in GH50 en ook in GH13 (zij het in iets mindere mate). Dat zien we echter niet terug in de logiescapaciteit (aantal bedden), waar een sterke daling van het aantal bedden in GH13 heeft voorgedaan. Deze daling heeft zich in de meeste gemeenten voorgedaan, maar een ruime halvering van ruim 300 bedden in de gemeente Stichtse Vecht hakt er behoorlijk in.

Qua aanbod van cultuurhistorische en monumentale waarden (gestandaardiseerd, Nederland = 1, zie tabel 13), scoren zowel GH13 als GH50 bovengemiddeld, mede dankzij de historische steden en de hoge molendichtheid.

De ondervertegenwoordiging van de recreatie oppervlakte roept de vraag op welk type ruimtegebruik dan wel oververtegenwoordigd is. We zoomen hier iets meer in op het ruimtegebruik, omdat dat raakt aan een van de kernkwaliteiten van het Groene Hart, ook tegen de achtergrond van toerisme en recreatie.

Figuur 4.3: Ruimtegebruik (2008)⁶⁴

Bron: CBS Bodemstatistiek

Figuur 4.4: Ontwikkeling ruimtegebruik 2000 - 2008

Bron: CBS Bodemstatistiek

In vergelijking met gemiddeld Nederland heeft het Groene Hart relatief veel landbouwgrond en bebouwd gebied in gebruik. Daar staat een gering aandeel bos en natuur tegenover. De oppervlakte dat in gebruik is voor recreatie ligt in het Groene Hart iets boven het landelijke gemiddelde, maar als we bos en natuur hier bijtellen, is het totaal benedengemiddeld. Opvallend is de relatief hoge bebouwings- en verkeersdichtheid van met name GH50, maar ook – zij het met minder groot verschil – in GH13. De stedelijke invloed is hierin goed zichtbaar.

Box 10: Vrijtijdslandschappen

De ANWB heeft onderzoek laten doen naar het concept van vrijtijdslandschappen op particuliere grond. De gedachte daarachter is dat het agrarische landschap rond de grote steden de stedelijke recreatiedruk kan opvangen wanneer boeren en ondernemers als particulier recreatiebeheerders in het gat springen dat ontstaat nu de rijksoverheid het stimuleren van recreatiegebieden niet meer tot haar kerntaken rekent.

Het concept bestaat uit drie onderdelen:

- Een grondeigenaar en ondernemer, in de meeste gevallen een agrariër, richt vrijwillig een of meerdere percelen van zijn grond zo in dat deze geschikt is voor openbare recreatie.
- De overheid stimuleert deze ontwikkeling in financiële zin door de kosten te vergoeden die gemaakt worden om de openbare recreatiefunctie aan te bieden.
- Landschappen in de directe omgeving van de stad transformeren kavelsgewijs tot een afwisselend en aantrekkelijk landschap. Dat biedt de recreant nieuwe doelen en routes door het landschap.

Het concept heeft nog geen antwoord op alle vragen. De ruimtelijke invulling vraagt nadere onderbouwing. Ook is verder onderzoek naar de financiële en planologische aspecten nodig.

Bron: ANWB (2011). Vrijtijdslandschappen op particuliere grond.

⁶⁴ 2008 is meest recente bekende cijfer

Figuur 4.4 laat de ontwikkeling van het ruimtegebruik in de periode 2000-2008 zien. Hierbij zien we dat de tijdlijn nogal wat verschuivingen vertoont. We zien zowel landelijk als in het Groene Hart een geleidelijke krimp van het landbouwareaal. Doordat dit het dominante ruimtegebruik is, is het effect uiteindelijk substantieel. Daartegenover staat een toename van het areaal bos en natuur, met name bij GH13, vanwege de ontwikkeling van het Bentwoud. Opvallend is de daling van de oppervlakte die beschikbaar is voor recreatie in GH13. Dit wordt deels veroorzaakt door meer bos en natuur, wat vanuit toeristisch perspectief enige compensatie biedt. Het betreft geen hele grote beweging, maar deze tegengestelde richting is toch wel opvallend, zeker gezien het feit dat Nederland juist een groei van de recreatie oppervlakte heeft gekend.

Bovenstaande cijfers laten zien dat vooral de landbouw het visuele visitekaartje is van het Groene Hart. Door partijen die zich bezighouden met de marketing van het Groene Hart⁶⁵ worden de ruimte en de natuur als een van de kernwaarden van het Groene Hart genoemd. De realiteit dwingt ertoe om ook de agrarische sector (en haar functie als voedselvoorzieners) daartoe te rekenen, wat inhoudelijk gezien een verbreding kan betekenen.

Box 11: Belangrijkste dagattracties van het Groene Hart

Jaarlijks maakt het Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen de top 50 van belangrijkste dagattracties, op basis van het aantal bezoekers. In de landelijke top 50 van 2010 staan twee attracties in het Groene Hart: Vogelpark Avifauna (321.000 bezoekers, plaats 46) en Archeon (295.000 bezoekers, plaats 49), beiden gelegen in Alphen aan den Rijn.

Meer gedetailleerde cijfers van het Zuid-Hollands Bureau voor Toerisme over 2011 noemen verder zwembad De Kuil Bodegraven (173.000 bezoekers) als goed bezochte dagattractie.

Bron: NBTC (2011). Ranglijst op basis van het aantal bezoeken per dagattractie in 2010. Bron: ZHBT (2012). Bezoekcijfers 2011.

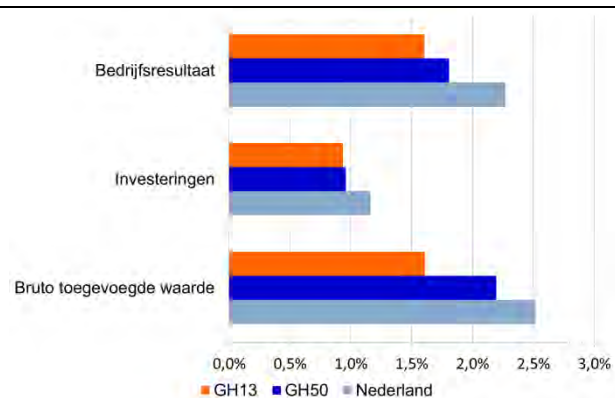
4.5 Werkgelegenheid en economie

De economische betekenis van toerisme en recreatie in Nederland wordt geraamd op bijna 36 miljard euro. Hiermee heeft de sector een aandeel van bijna 3 procent in het bruto nationaal product. Nederlanders gaven 2,8 miljard euro uit aan vakanties in het binnenland. Er werken ruim 525.000 mensen in de horeca en vrijetijdssector. Dit is circa 6,5 procent van het totaal aantal banen. Hoewel de economische betekenis in termen van bruto toegevoegde waarde, investeringen en bedrijfsresultaat beperkt is in vergelijking met andere sectoren, is de sector wel belangrijk. Niet alleen kwantitatief in termen van bestedingen en werkgelegenheid, maar ook kwalitatief. De sector groeit, biedt werk aan mensen met relatief lage opleidingsniveaus en daarnaast is de sector ook belangrijk voor een aantrekkelijk woon- en leefmilieu en het vestigingsklimaat (om mensen en bedrijven aan te trekken en vast te houden).

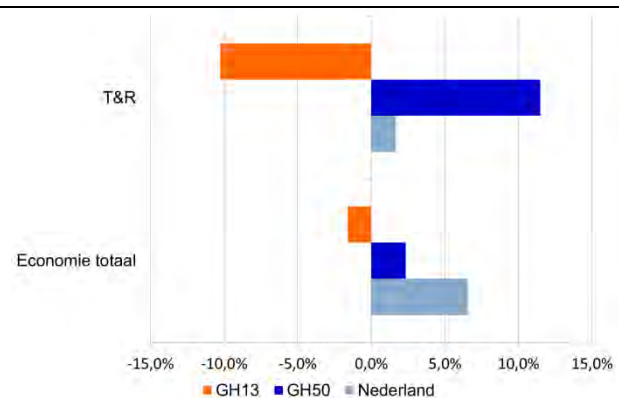
⁶⁵ Zie ook paragraaf 4.7

Bovendien geeft toerisme spin-off naar andere sectoren. Zo komen de bestedingen (en daarmee de werkgelegenheid) niet alleen bij verblijfstoeristische bedrijven (met name de logiesector) terecht, maar ook in de detailhandel en vervoer en toeleverende en dienstverlenende sectoren. Figuur 4.5 toont de bijdrage van de sector aan de totale bruto toegevoegde waarde de investeringen en het bedrijfsresultaat⁶⁶, voor GH13, GH50 en geheel Nederland over 2011.

Figuur 4.5: Bijdrage T&R aan de economie (2011)

Figuur 4.6: Groei toegevoegde waarde 2007-2011

Bron: Rabobank

Bron: Rabobank

Uit de bovenstaande figuren kunnen op hoofdlijnen de volgende conclusies worden getrokken.

Bij figuur 4.5:

- Als we naar de meest recente cijfers (2011) voor het Groene Hart als geheel (GH50) kijken, dan liggen de bijdragen vanuit T&R iets onder het landelijke gemiddelde; de bijdrage vanuit de sector aan de regionale economie van GH13 ligt echter aanzienlijk lager.
- De bijdrage van de sector aan het bedrijfsresultaat (GH50) en met name de investeringen ligt lager dan bij de toegevoegde waarde. Vooral de investeringen blijven achter, maar dit is meer een sectoraal dan een regionaal vraagstuk. Sectorbreed werd in GH50 per euro toegevoegde waarde 23 cent geïnvesteerd, voor T&R bedroeg dit 13 cent. Vanuit de toeristisch-recreatieve sector gereedeneerd zijn de verschillen veel kleiner: landelijk bedroeg de investeringsratio (investerings als aandeel van de toegevoegde waarde) 9,2 procent, GH50 9,0 procent en GH13 13,1 procent.

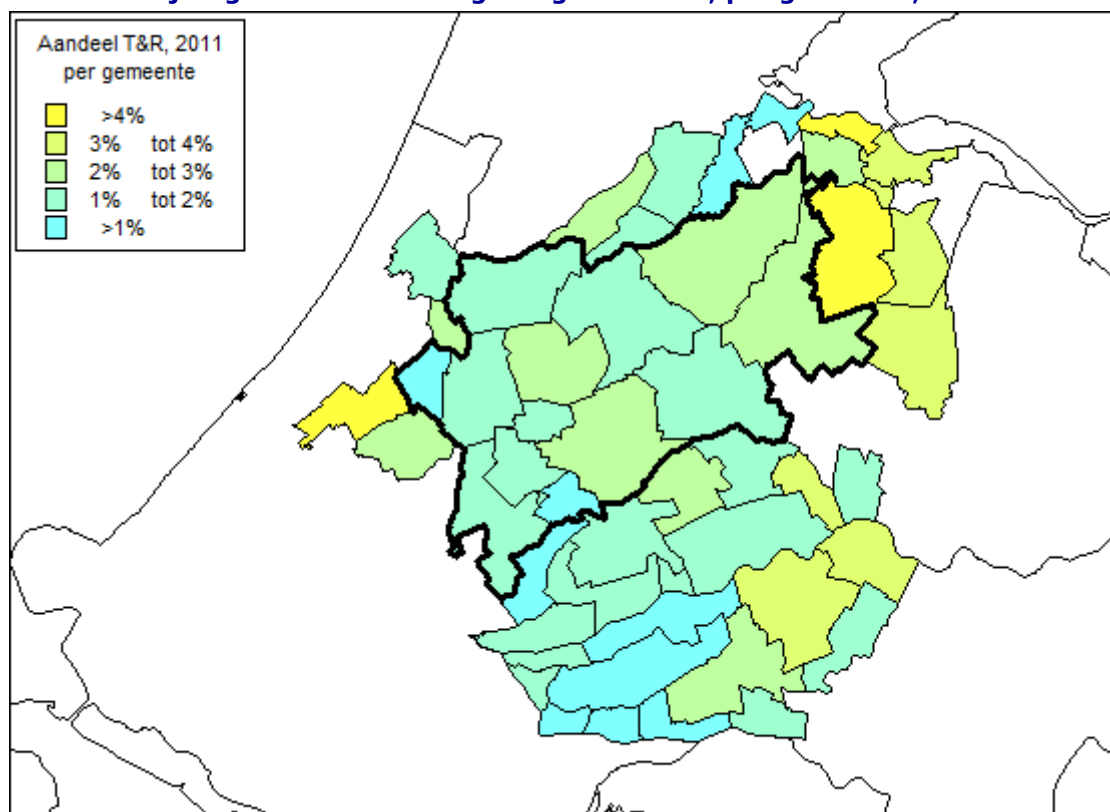
Bij figuur 4.6:

- In de periode 2007-2011 is de totale economie van GH50 minder sterk gegroeid dan landelijk het geval is geweest (2,3 procent versus 6,6 procent). De economie van GH13 kromp echter licht (-1,6 procent).
- Als we specifiek naar de T&R-sector kijken, dan ligt het beeld aanzienlijk genuanceerder. Landelijk was er nauwelijks sprake van groei (waardoor de sector het dus aanmerkelijk slechter deed dan het totaal), de verschillen tussen GH50 (groei met 11,5 procent) en GH13 (krimp met 10,2 procent) zijn nog aanmerkelijk scherper.

⁶⁶ Zie voor een verdieping op werkgelegenheid de figuren 4.7 en 4.8

Aanvullend toont kaart 15 op gemeenteniveau de bijdrage van T&R aan de lokale economie. Per gemeente bestaan grote verschillen, met Wijdemeren, Muiden en Leidschen-dam-Voorburg als koplopers. Voor het centrale gedeelte van het Groene Hart (uitgezonderd de meer stedelijke gemeenten zoals Alphen aan den Rijn en Bodegraven-Reeuwijk) is de sector van relatief bescheiden economische betekenis.

Kaart 15: Bijdrage T&R aan de toegevoegde waarde, per gemeente, 2011

Bron: Rabobank

De onderstaande factsheet toont de kerngegevens van de toeristisch-recreatieve sector, in GH13 en GH50 en vergeleken met de landelijke cijfers. Een dergelijk overzicht werd al eerder voor de agrarische sector getoond. Niet alleen tussen branches, maar ook binnen branches zijn er grote verschillen in structuurgegevens en resultaten. De bedrijven in GH13 zijn in het algemeen kleinschaliger dan landelijk, maar voor het Groene Hart als geheel geldt het omgekeerde. Dit vertaalt zich ook in verschillen in arbeidsproductiviteit: in grotere bedrijven is in het algemeen een hogere arbeidsproductiviteit realiseerbaar.

De horeca- en recreatiesector is een trend- en conjunctuurgevoelige sector. Dit betekent dat de inrichting en aankleding van de locatie vaak aangepast moet worden aan de nieuwste trends. Dit brengt hoge kosten met zich mee. De vaste kosten in de horeca zijn hoog door de uitgaven aan de locatie en de personeelskosten. Dergelijke hoge vaste kosten maakt de onderneming uitermate gevoelig voor schommelingen in de omzet. Daarom is het belangrijk dat er voldoende eigen vermogen aanwezig is om als buffer te functioneren.

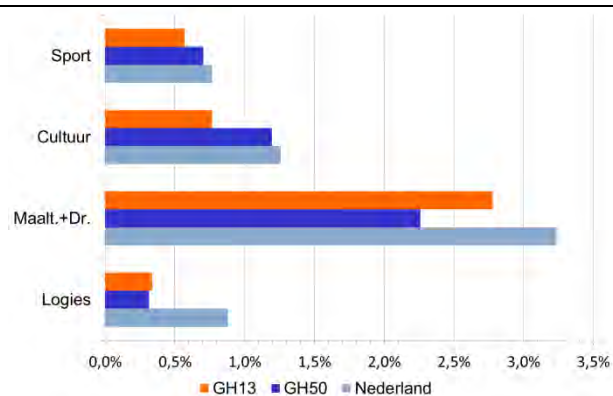

Factsheet economische betekenis/presteren T&R sector

	T&R		Aandeel Nederland	
	GH13	GH50	GH13	GH50
Absoluten				
Omzet (1.000)	502.880	2.499.432	1,6%	7,8%
Bruto Winst (1.000)	352.827	1.886.797	1,5%	7,8%
Loonkosten (1.000)	135.190	759.130	1,4%	8,1%
Totaal kosten (1.000)	328.898	1.789.502	1,4%	7,8%
Resultaat (1.000)	27.393	111.088	1,6%	6,4%
Investeringsen (1.000)	27.374	100.683	2,0%	7,4%
Arbeidsvolume werkn.	3.971	17.836	1,7%	7,6%
Arbeidsvolume zelfst.	1.688	4.972	2,2%	6,4%
Arbeidsvolume totaal	5.659	22.808	1,8%	7,3%
Aantal vestigingen	183	449	3,1%	7,5%
Bevolking totaal	491.765	1.529.465	3,0%	9,2%
Beroepsbevolking totaal	230.532	708.955	2,9%	9,1%
	GH13	GH50	Nederland	
Arbeidsproductiviteit	37	54	47	
Investeringsratio	13,1	9,71	9,2	
Bruto Winst /omzet	70,2%	75,5%	75,2%	
Loonkosten/omzet	26,9%	30,4%	29,2%	
Totaal kosten/omzet	65,4%	71,6%	71,0%	
Resultaat/omzet	5,4%	4,4%	5,4%	
Omzet/vestiging (1.000)	2748	5567	5383	

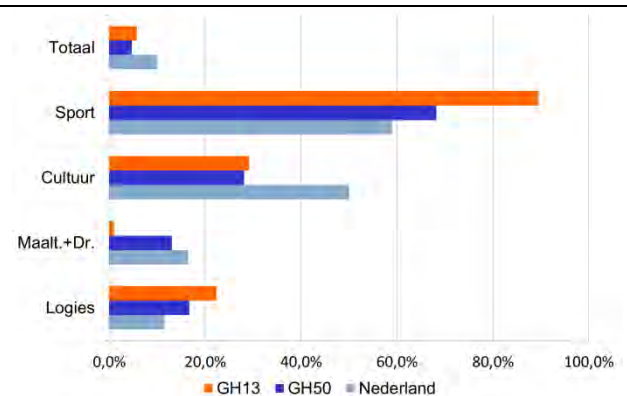
Bron: Rabobank

Figuur 4.7: Bijdrage T&R aan totale werkgelegenheid (2011)

Bron: LISA Vestigingenregister, bewerking Rabobank

Figuur 4.8: Ontwikkeling werkgelegenheid 2000-2011

Bron: LISA Vestigingenregister, bewerking Rabobank

De toerisme en recreatiesector⁶⁷ in het Groene Hart (GH50) biedt circa 36.900 banen en dit bedraagt 5,4 procent van de totale werkgelegenheid. Landelijk is dit 7,1 procent. In het Groene Hart is het aandeel van de sector in de totale werkgelegenheid dus van kleiner belang dan landelijk het geval is. Zowel in het Groene Hart als landelijk zijn de meeste banen te vinden in de maaltijd- en drankensector. Hieronder vallen de

⁶⁷ Totaal van de sectoren zoals opgenomen in figuur 4.7

restaurants, cafetaria's, kantines en cafés. Wanneer we kijken naar de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de T&R sector dan zien we dat het aantal banen in de sport en logies in GH13 sterker is toegenomen dan in GH50 en in Nederland. Opvallend is dat de groei van het aantal banen in de maaltijd- en dranksector in GH13 juist ver achterblijft bij GH50 en Nederland.

4.6 Consument

Kennis van de consument en zijn gedrag en voorkeuren is niet alleen voor ondernemers van belang, maar ook voor het Groene Hart dat zich nadrukkelijk op de recreatieve consument richt. In deze paragraaf belichten we de (potentiële) consument vanuit verschillende invalshoeken en bronnen. Een handicap daarbij is, dat in de gangbare indeling van **bestemmingsregio's** (zoals onder andere door het CBS gehanteerd) het Groene Hart zelf niet als bestemmingsgebied wordt onderscheiden, de Hollandse en Utrechtse meren komen nog het meest in de buurt. Deze staan met 134.000 Nederlandse vakanties onderaan de lijst, op grote afstand van bijvoorbeeld de Noordzee-badplaatsen (2,1 miljoen) en de Veluwe (1,9 miljoen).⁶⁸ Er zijn echter diverse alternatieve bronnen beschikbaar.

Herkomst en bezoekmotief Groene Hart

De hotelvraag in het Groene Hart komt voor meer dan de helft (58 procent) voor rekening van Nederlanders. Van de ruim 530.800 hotelovernachtingen in het Groene Hart in 2008 had circa één derde betrekking op toeristische overnachtingen en circa tweederde op zakelijke overnachtingen. Dit had vooral betrekking op individuele overnachtingen, slechts een kleine groep overnacht in groepen.

In 2010 vonden ruim 1,2 miljoen overnachtingen plaats in het Groene Hart, waarvan circa 44 procent in hotels, 30 procent op campings en 17 procent in bungalows en appartementen. Groepsaccommodaties en Bed & Breakfast accommodaties hebben slechts een relatief beperkt aandeel in de overnachtingen.

Verblijfstoeristen komen met name naar het Groene Hart om te fietsen en voor de steden in de omgeving. Ook wandelen, bezoek aan attracties en bezienswaardigheden in het Groene Hart en de omgeving scoren hoog. Het aandeel buitenlandse verblijfs gasten in het Groene Hart is circa 45 procent en bijna een derde komt van buiten de Randstad en het Groene Hart. Bijna 20 procent komt uit de Randstad en een klein aandeel (5 procent) uit het Groene Hart zelf.

Ruim 60 procent van de gasten komt voor een kort verblijf naar het Groene Hart (maximaal 3 nachten). **Met name bij hotels en B&B's is hier sprake van.** Op campings en in bungalows en appartementen verblijven de meeste gasten langer (meer dan 4 nachten). Bungalows kennen gemiddeld de langste verblijfsduur en hotels de kortste. De groepsamenstelling van toeristische verblijfs gasten bestaat met name uit stellen ouder dan 50 jaar zonder kinderen (36 procent), gezinnen met kinderen (23 procent) en stellen jonger dan 50 zonder kinderen (16 procent).⁶⁹

---

⁶⁸ Bron: NBTC en Gastvrij Nederland(2011). Kerncijfers 2011. Gastvrijheidseconomie.

⁶⁹ Bron: ZKA Consultants & Planners (2011). Monitor Toerisme Groene Hart 2010.

Box 12: Oorzaken achteruitgang T&R in provincie Zuid-Holland

In onderliggende beleidsstukken van de Provincie Zuid-Holland wordt melding gemaakt van (marktaandeel)verlies van de provincie op het gebied van toerisme en recreatie. Tevens benoemt men daarbij een aantal elementen die vaak als oorzaak naar voren lijken te komen. Vanuit de andere provincies zijn er geen vergelijkbare analyses gemaakt, maar verondersteld mag worden dat de problematiek en de onderliggende mogelijke oorzaken niet veel anders zullen liggen.

Als mogelijke oorzaken noemt de provincie Zuid-Holland:

- door onvoldoende productontwikkeling is de prijs-kwaliteitverhouding in **vergelijking met concurrerende regio's in de laatste jaren verslechterd; dit** betreft zowel prijs en kwaliteit in verblijf, vermaak en vervoer;
- infrastructuur (OV, wegen, parkeergelegenheid) om het compacte aanbod voor recreant en toerist effectief te vermarkten is in de hele provincie een opgave;
- de promotie van de merken in Zuid-Holland is gefragmenteerd, daarom wordt het aanbod naar zowel de recreant als de (dag)toerist niet effectief neergezet;
- de recreant stelt steeds hogere normen, maar heeft steeds vaker te maken met voorzieningen van een teleurstellende (service)kwaliteit;
- bestemmingen zijn nog onvoldoende gedifferentieerd, daardoor wordt een deel van de recreatie en toerismemarkt ervoor niet benut;
- de ontwikkeling van voorzieningen (horeca, verblijf en anders) blijft kwantitatief achter bij de vraag ernaar. Mensen kunnen wel fietsen en wandelen, maar er zijn voor hen onvoldoende bestemmingen;
- de zwakke relatie tussen de (Zuidhollandse) kust en het achterland;
- de toenemende voorkeur van de Duitse toerist voor de Oostzeekust.

Bron: Provincie Zuid-Holland: Het tij gekeerd! Op weg naar een provinciale visie op recreatie en vrijetijd in Zuid-Holland.

Herkomst vrijetijdsbestedingen in het Groene Hart

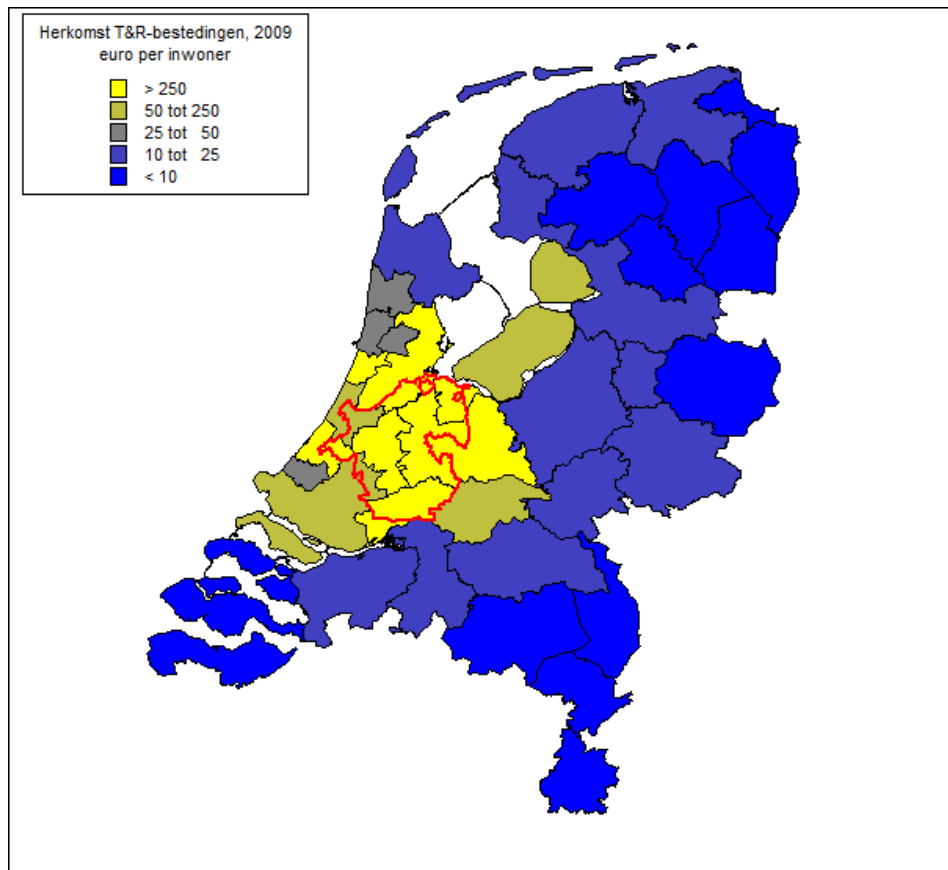
Met behulp van de Rabobank Koopstromenmonitor⁷⁰ kan meer gedetailleerd inzicht worden gekregen in de herkomst en bestedingen van de Nederlandse toeristisch-recreatieve bezoekers aan het Groene Hart. De Koopstromenmonitor meet zowel de bestedingen aan de consumentenkant (waar besteedt de consument zijn geld?) als aan de bedrijvenkant (waar komen de consumenten vandaan?). In deze analyse concentreren we ons tot de bedrijvenkant: waar komen de Nederlandse consumenten van de vrijetijds-industrie van het Groene Hart vandaan? Als uitzondering daarop kijken we naar de consumentenkant, maar dan alleen voor de grotere omliggende steden: waar besteden zij hun T&R-euro?

Als eerste kijken we naar de herkomst voor het GH50. Dat patroon is in kaart 16 weergegeven. Omwille van de overzichtelijkheid geven we dat op regionaal niveau weer: de **herkomst vanuit 40 Nederlandse regio's naar het Groene Hart als geheel (GH50)**. Het

⁷⁰ Zie bijlage II voor een toelichting op het instrument; cijfers 2009

Groene Hart is uiteraard onderdeel van de regio's: zes regio's hebben een deel van het Groene Hart binnen hun grenzen. De rode contour in de kaart is de begrenzing van het dit gebied.

Kaart 16: Herkomst Nederlandse consumentenbestedingen in het Groene Hart

Bron: Rabobank

Om te corrigeren voor de omvang van regio's, is de kaart gebaseerd op de gemiddelde besteding per inwoner. Per saldo blijken verreweg de meeste consumenteneuro's afkomstig uit het Groene Hart zelf, of nabijgelegen regio's, waaronder Utrecht, Groot-Amsterdam en de Agglomeratie Den Haag e.o. Naarmate sprake is van een grotere afstand, neemt de betekenis van de regio als leverancier van consumenten snel af.

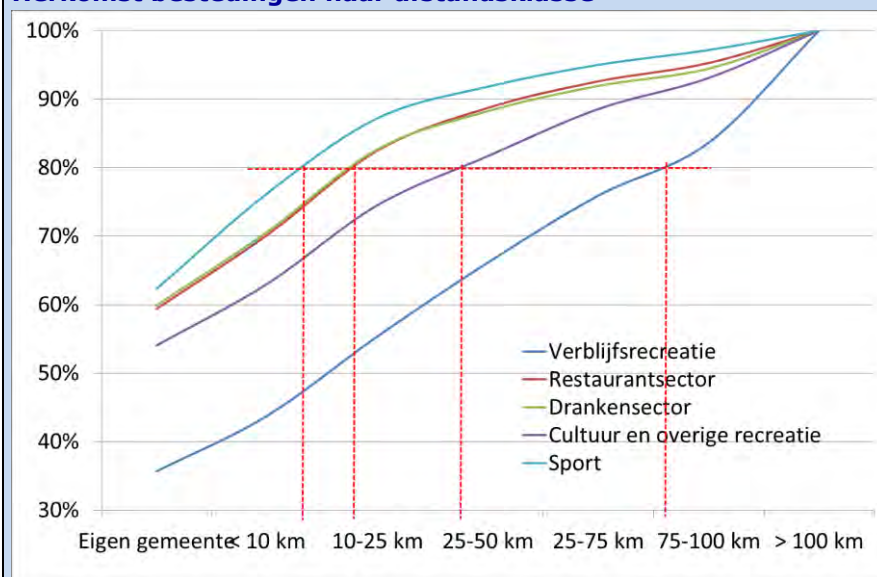
Een belangrijk element in de positionering van het Groene Hart als toeristisch-recreatieve bestemming, is de nabijheid van een zeer omvangrijke markt, met name in de omliggende grote steden. Niet voor niets wordt het Groene Hart wel eens de binnentuin van de Randstad genoemd ('Central Park'). Tegen deze achtergrond is het interessant om te bezien, welke bijdrage consumenten uit de omliggende grote steden leveren aan de (Nederlandse) bestedingen in het Groene Hart.

Box 13: Lokale markt vrijetijdsindustrie belangrijk

De voorgaande uitkomsten lijken in lijn met het algemene bestaande beeld, dat uit een Rabobank-studie naar voren is gekomen.

- De eigen gemeente is een zeer belangrijke **'leverancier' van consumenten** voor de lokale vrijetijdsindustrie. Gemeten in bestedingen is 56 procent afkomstig uit de eigen gemeente. De betekenis van de lokale consument neemt toe naarmate de gemeente groter is, hetgeen verklaarbaar is uit een **grotere variëteit van het aanbod en 'zwaartekrachteffecten'** die optreden als sprake is van een (ruimtelijke) aanbodconcentratie.
- De vrijetijdsconsument heeft voor zijn bestedingen dientengevolge een beperkte actieradius. Circa 80 procent van de bestedingen voor sport-beoefening (zie horizontale stippellijn in de grafiek) vindt plaats binnen een straal van 10 kilometer (verticale stippellijn) binnen de eigen woonplaats (inclusief de eigen woonplaats), voor maaltijd- en drankconsumptie ligt deze grens op 15 kilometer, voor cultuur en overige recreatie op 35 kilometer. Voor logiesverstrekking ligt deze grens op 75 kilometer, wat gezien de aard van het product geen verbazing zal wekken.

Herkomst bestedingen naar afstandsklasse

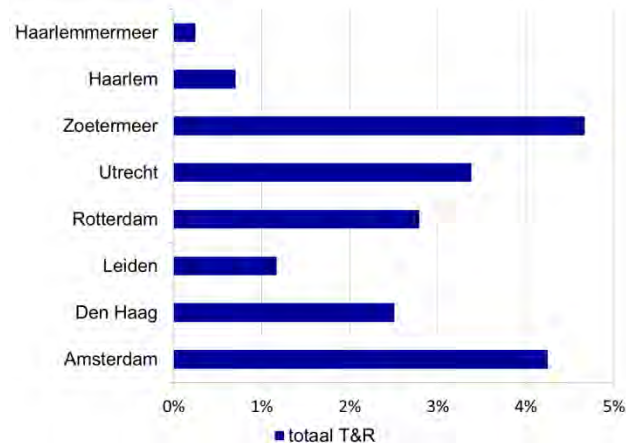

Bron: Rabobank

Als eerste tonen we in figuur 4.9 de bijdrage van de consumentenbestedingen uit de grote steden aan de omzet van de toeristisch-recreatieve sector in GH13. We kiezen deze beperktere ruimtelijke schaal (en niet het Groene Hart als geheel) omdat drie van de acht grote steden zelf ook onderdeel zijn van het Groene Hart, waardoor een hoge bijdrage waarschijnlijk is.⁷¹ Figuur 4.9 is op basis van aandeel, dus niet gecorrigeerd naar aantal inwoners, zoals bij kaart 16 het geval is.

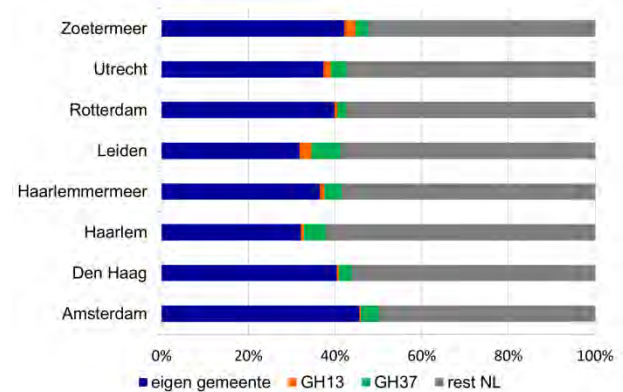
⁷¹ Zie ook tekstbox 13

Figuur 4.9: Bijdrage omliggende grote steden aan T&R omzet GH13

Bron: Rabobank

Figuur 4.10: Bestemming T&R consumenteneuro grote steden

Bron: Rabobank

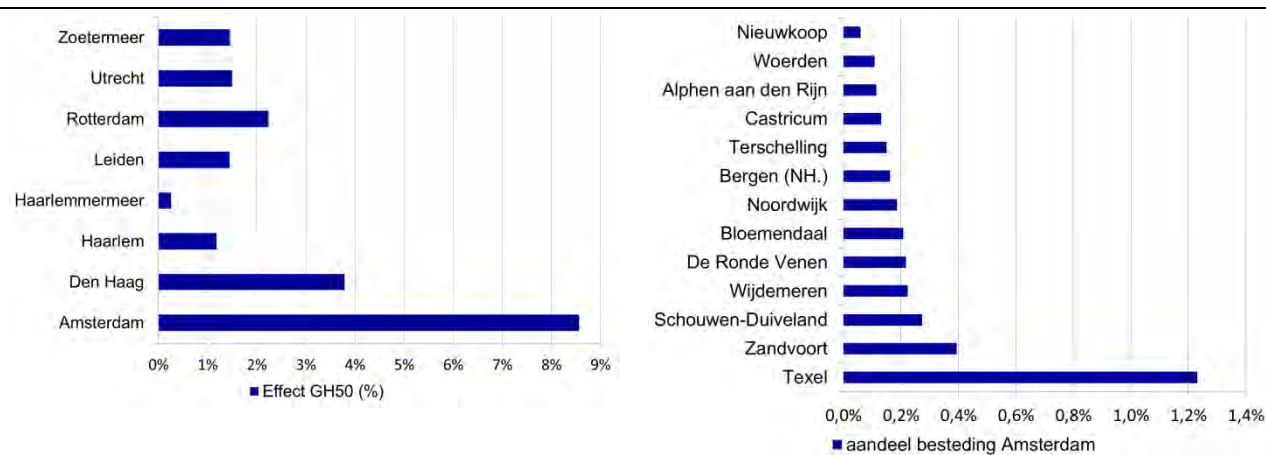
Uit figuur 4.9 blijkt dat Zoetermeer een hoge bijdrage heeft aan de T&R omzet van GH13, gevolgd door Amsterdam. De relatief hoge bijdrage van Zoetermeer heeft vooral betrekking op het eten, drinken en cultuur, en minder op de verblijfsrecreatie. Dit kunnen we verklaren aan de hand van de relatief geringe afstand van Zoetermeer ten opzichte van bijvoorbeeld Alphen aan den Rijn en Gouda. Maar waarschijnlijk ook door het feit dat het een minder oude (binnen)stad heeft die in algemene zin (dus afgezien van specifieke voorzieningen zoals Snowworld en Dutch Water Dreams) op het vlak van T&R een minder aansprekend aanbod heeft. De afstand van Amsterdam naar GH13 is weliswaar groter, maar de omvang van deze stad geeft een zwaarder gewicht aan de bijdrage van de omzet. In zijn totaliteit zijn de weergegeven grote steden goed voor bijna 20 procent van de (Nederlandse) T&R omzet van GH13.

We hebben in het voorgaande de focus vooral gelegd op de herkomst van consumenten, dus geredeneerd vanuit de T&R bedrijven in het Groene Hart. Voor de grote steden kunnen we het ook omkeren door te inventariseren waar hun inwoners hun binnenlandse T&R-euro uitgeven (figuur 4.10). Deze figuur toont op de eerste plaats het grote belang voor de eigen lokale markt. Maar nog opvallender is dat slechts een zeer bescheiden deel van hun T&R koopkracht in GH50 neerslaat. Gemiddeld is dat 4,2 procent met als uitschieters Leiden (9,5 procent) aan de ene kant van het spectrum en Rotterdam met 2,7 procent aan de andere kant.

Het beschikbare materiaal geeft ook voeding voor enkele tentatieve benaderingen en berekeningen. In theorie kunnen we berekenen welk effect een verdubbeling van de bestedingen vanuit de grote steden zou hebben op de totale (binnenlandse) T&R omzet van GH50. Het grootste effect lijkt in Amsterdam te zitten, op grote afstand gevolgd door Den Haag. Een verdubbeling van de bestedingen vanuit Amsterdam zou tot een toename van ruim 8 procent van de binnenlandse T&R-omzet van het Groene Hart kunnen leiden (figuur 4.11). Voorwaarde daarbij is wel, dat de markt niet verzadigd is. Figuur 4.12 toont het aandeel van de Amsterdamse bestedingen dat in de belangrijkste Groene Hart

gemeenten (en v.w.b. toerisme en recreatie concurrerende gemeenten) terecht komt. De getoonde Groene Hart gemeenten blijken een klein Amsterdams marktaandeel te bezitten, met de gemeente Wijdmeren (o.a. Loosdrecht, Ankeveen, Kortenhoef) als grootste, gevolgd door De Ronde Venen. Dit duidt dus niet op een verzadigde markt.

Figuur 4.11: Effect verdubbeling bestedingen vanuit grote steden   **Figuur 4.12: Bestemmingsgemeenten T&R-uitgaven Amsterdam**

Bron: Rabobank

Bron: Rabobank

4.7 Merk en marketing Groene Hart

Merk en marketing van het Groene Hart

In het Groene Hart worden diverse gedrukte en online communicatiemiddelen gebruikt om het gebied te promoten.⁷² Bij een promotiecampagne voor een stad of gebied is een pakkende slogan essentieel. Uit de promotiecampagnes voor Amsterdam en Groningen blijkt dat een website een zeer belangrijk communicatiemiddel is. Om een promotiecampagne goed te laten werken en aantrekkelijk te houden voor de doelgroep, heeft deze zo nu en dan nieuwe impulsen nodig. Daarbij komt dat bepaalde campagnes maar een beperkte geldigheidsduur hebben.⁷³

Uit onderstaand overzicht blijkt dat er vele organisaties betrokken zijn bij de promotie van- en het aanbieden van toeristische activiteiten en voorzieningen in het Groene Hart. Daarnaast zijn er op lokaal niveau nog vele initiatieven die dezelfde doeleinden nastreven als de grotere regionale initiatieven. Dit zorgt voor versnippering van het toeristische merk en product in het Groene Hart. En leidt ertoe dat door de veelheid aan organisaties en websites de doelgroepen niet worden bereikt (men ziet door de bomen het bos niet meer).

Een greep uit de promotie/toerisme organisaties in het Groene Hart

⁷² Bijvoorbeeld: Het Groene Hart heeft nu haar eigen Groene Hart Layar-app. Via de smartphone van de recreant/toerist kan deze app de locatie bepalen en informatie over de omgeving verstrekken. Met de Groene Hart Layar-app worden uitjes, evenementen en bezienswaardigheden in een straal van maximaal 10 kilometer getoond op de mobiele telefoon. Hierbij is er de mogelijkheid om het complete toeristische aanbod op thema te filteren. Bron: www.zuid-holland.com.

⁷³ Bron: Janke Broeksma (2010). Communicatiemix over vrijetijdsbesteding voor de verschillende doelgroepen.

Vele organisaties zijn actief in het Groene Hart:

- Stuurgroep Groene Hart (bestaat uit de drie provinciebestuurders)
- Programmabureau Groene Hart
- Merk & Marketing Groene Hart
- Stichting Groene Hart (particulier initiatief dat 100 procent draait op vrijwilligers, gericht op behoud van het groen en de cultuur- natuur en landschapswaarden)
- Groene Hart, Kloppend Hart is een toeristisch-**recreatief samenwerkingsverband van de VVV's, vijftien** agrarische natuurverenigingen, ANWB, LTO en Recron. Dit netwerk zorgt voor de marketing van het plattelandstoerisme in het Groene Hart. Groene Hart, Kloppend Hart heeft verschillende keurmerken die de kwaliteit van leden en producten bewaken. Het bekendste is het Groene Hart Streekproduct-kenmerk, dat waarborgt dat een product met ingrediënten uit het Groene Hart gemaakt is.
- Groene Hart Pact (ANWB, LTO Noord, staatsbosbeheer, vereniging natuurmonumenten, NEPROM, milieufederaties). Hieronder valt: Stichting Groene Hart Kloppend Hart (richt zich op de promotie van streekproducten middels Groene Hart Coöperatie)
- De Groene Hart Landwinkels zijn een samenwerkingsverband van boeren. Ze bieden een breed assortiment ambachtelijke producten aan.
- Het Groene Hart Bureau voor Toerisme is inmiddels failliet.

Daarnaast is er nog een veelheid aan websites met informatie over het Groene Hart:

www.groenehartlogies.nl

www.groenehart.nl

www.groene-hart.nl

www.groenehartmagazine.nl

www.groenehartvertellingen.nl

www.kwaliteitsatlas.nl

www.qhkh.nl/streekprod.htm

www.groenehartatelier.nl

www.groenehartstreekproducten.nl

www.groenehartmarktwagen.nl

www.toekomstgroenehart.nl

www.groenehart.info

www.groenehartkloppendhart.nl

Wie kent het Groene Hart en wat is het?

In 2009 startte een communicatiecampagne van diverse betrokken partijen over het Groene Hart. Deze campagne beoogt het imago van het Groene Hart te versterken bij de ondernemers en inwoners in het Groene Hart en de bewoners van de omringende grote steden: Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht. Bovendien wil de campagne de kennis over het gebied en de betrokkenheid van het publiek vergroten.

In het algemeen zien we een positieve houding van zowel inwoners van het Groene Hart, stedelingen als bedrijven ten opzichte van het Groene Hart. Mensen uit Amsterdam, Rotterdam en Utrecht voelen zich wel minder betrokken bij het Groene Hart dan inwoners van Den Haag. Zij gaan liever naar de stadsparken.

De bekendheid van het Groene Hart is bij bedrijven hoger dan bij inwoners en stedelingen. Het Groene Hart wordt vooral geassocieerd met natuur, groen en weilanden.

Daarentegen associeert men het Groene Hart veel minder met watersport, toegankelijk, veel te beleven, streekproducten en vitaal.

Box 14: Nationaal Regenboogevenement

Het Nationaal Regenboogevenement is een belangrijk sportief en toeristisch-recreatief water**evenement van het Groene Hart. Ook wel 'het skûtsjesilen van de Randstad' genoemd, maar dan met Regenbogen, oer-Hollandse zeilboten.** Gedurende vijf dagen zijn er diverse races op het water en vele activiteiten op de wal. Vijftien Regenboogboten, vijf Hollandse en Utrechtse plassen, vijftien gemeenten en lokale bedrijven vormen de hoofdingrediënten van het evenement.

Bron: www.nationaalregenboogevenement.nl

Het Groene Hart wordt door de inwoners van het Groene Hart en de stedelingen vooral gevonden voor fietsen, wandelen en recreatief winkelen. De bedrijven zijn over het algemeen gezien neutraal tot positief gestemd met betrekking tot ondernemen in het Groene Hart. Ook zou men het Groene Hart aanbevelen bij vrienden en kennissen, waarbij dit vooral betrekking heeft op het **'recreëren'** in het gebied.

De gebieden rondom Alphen aan den Rijn, Woerden, Vinkeveense Plassen, Gouda en Montfoort worden door inwoners, stedelingen en bedrijven het meest herkend als gebieden van het Groene Hart. De gebieden rondom de Loosdrechtse Plassen, Weesp en onder de Lek (gemeenten Alblasterdam, Giessenlanden en Graafstroom) worden juist het minst herkend als het Groene Hart. De A2 tussen Utrecht en Amsterdam en de Lek lijken hiermee de geografische grenzen van het Groene Hart aan te duiden.⁷⁴

Doelgroepen en gebruikers van het Groene hart

Er kunnen drie relevante doelgroepen worden benoemd in het Groene Hart. Elke doelgroep heeft zijn eigen voorkeur voor een communicatiemiddel om geïnformeerd te worden over hun vrijetijdsbesteding in het Groene Hart.

De drie relevante doelgroepen zijn:

1. Gezinnen met jonge kinderen. Zij willen graag via een website met keuzemogelijkheden informatie over vrijetijdsbesteding op kunnen zoeken.
2. Bewoners van het Groene Hart en omliggende steden tussen de 40 en 50 jaar. Zij willen informatie over hun vrijetijdsbesteding in het Groene Hart lezen in magazines en op een specifieke website voor het Groene Hart terugvinden.
3. Bewoners van het Groene Hart en omliggende steden tussen de 20 en 30 jaar. Met de huidige mobiele telefoons met internetverbinding van deze doelgroep willen ze informatie over vrijetijdsbesteding in het Groene Hart opzoeken. Daarnaast maken ze gebruik van sociale netwerken.

In de toekomst spelen mobiele communicatiemiddelen (smartphones, tablets) een steeds belangrijkere rol in de informatie-uitwisseling over vrijetijdsbesteding.⁷⁵

⁷⁴ Bron: Het Opiniehuis (2011). Wie kent het Groene Hart? Bron: Janke Broeksma (2010). Communicatiemix over vrijetijdsbesteding voor de verschillende doelgroepen.

⁷⁵ Bron: Janke Broeksma (2010). Communicatiemix over vrijetijdsbesteding voor de verschillende doelgroepen.

Box 15: Toeristisch-recreatieve Overstappunten (TOP's)

Een TOP is een punt waar recreanten de auto kunnen parkeren om vervolgens een fiets- of wandelroute op te pakken. Een TOP is altijd goed bereikbaar per auto en beschikt over voldoende parkeergelegenheid. Ook is er horeca in de buurt.

In 2012 zijn vier nieuwe Toeristische Overstappunten (TOP's) in het Groene Hart geopend. De TOP's staan in Sassenheim, Alblasserdam, Oud-Alblas, bij de Rottemeren, Kamerik, Mijdrecht en de Vinkeveense Plassen. De TOP's maken het Groene Hart beleefbaar en bereikbaar, met name voor de stedelingen.

4.8 Toerisme als beleidsthema in het Groene Hart

Algemeen

De hoofdlijnen van het beleid zijn vastgelegd in de drie Provinciale Structuurvisies. Voor deze paragraaf hebben we ons op het provinciale beleid gericht, omdat aangenomen mag worden dat het beleid van gemeenten daarvan is afgeleid.

De beleidskerndoelstellingen van de provincies zijn van belang voor de toeristisch-recreatieve sector omdat ze (ook letterlijk) de ruimte voor de sector bepalen en de sector zelf ook een bijdrage kan leveren aan het beleid.

We vatten ze nog even samen:

- behoud, herstel en ontwikkeling van de landschappelijke diversiteit;
- behoud, herstel en ontwikkeling van de waardevolle en unieke (veen)weidegebieden;
- In meer algemene zin: behoud van openheid van het gebied en de rust en stilte die in bepaalde delen heerst.

Deze paragraaf schetst het beleid dat specifiek van toepassing is op de toeristisch-recreatieve sector. Dat staat uiteraard niet los van andere ruimtegebruikers en economische functies, wat betekent dat er dus diverse raakvlakken zijn. In algemene zin wordt erkend dat de sector mede bepalend is voor de economische concurrentiekracht van de gehele regio (provincie) en de aantrekkelijkheid van het gebied (ook als potentiële vestigingsplaats voor mensen en bedrijven, de woon- en werkmilieus). Daarnaast is de sector een van de middelen om de toegevoegde waarde van andere sectoren te ontsluiten en te vergroten. Dit geldt voor de economische waarde van natuur, rust en water, en het deel van de agrarische productie dat direct door de primaire sector aan de eindconsument wordt geleverd. Voor de dorpen ondersteunen toeristisch-recreatieve bestedingen het draagvlak onder de lokale economie en voorzieningen.

Doordat de sector in belangrijke mate haar waarde ontleent aan gebiedsspecifieke kwaliteiten, is er een belangrijke verwevenheid met andere economische sectoren, die ieder

weer hun eigen beleidsvelden kennen.⁷⁶ Bijvoorbeeld in de agrarische sector, omdat een duurzame landbouw fungeert als drager onder de ruimtelijke kernkwaliteiten die ook weer relevant zijn voor de toeristisch-recreatieve sector. Bovendien is voor de agrarische sector ook sprake van een gebiedsgericht ruimtelijk-economisch beleid waarbij de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) als leidraad dient. Dit komt terug in natuur- en faunabeheer (w.o. weidevogels) en waterbeheersing. De EHS is ook voor de toeristisch-recreatieve sector belangrijk omdat de sector daaraan haar bijzondere waarde ontleent. Tegelijkertijd zien we dat de EHS en de sector (zowel agrarisch als toeristisch-recreatief) elkaar wel eens in de weg zitten.

Vooraf water-, klimaat- en bodemvraagstukken hebben invloed op toekomstig ruimtegebruik in het landelijk gebied. De relaties tussen landbouw, natuur, landschap en de vrijetijdsector zullen daardoor veranderen. Het omgaan met verzilting, remmen van bodemdaling, verbetering van waterkwaliteit en het compenseren van dreigende zoetwatertekorten zijn belangrijke opgaven. Ook de demografische veranderingen in delen van het landelijk gebied (ontgroening, vergrijzing, stagnatie) vragen om nieuwe toekomstperspectieven voor vele dorpen, waarbij de toeristisch-recreatieve sector actief of passief betrokken is.

Beleidsuitgangspunten en –kaders

Het (provinciale) beleid voor de toeristisch-recreatieve sector is gestoeld op vele onderliggende documenten en studies. De sector heeft een gunstige uitgangspositie. In de provincie Utrecht zijn de toeristisch-recreatieve bestedingen in de periode tot 2008 sneller gegroeid dan elders in Nederland. Het marktaandeel van de provincie Utrecht in de Nederlandse toeristische bestedingen is ruim 8 procent. De totale omzet bedraagt **circa € 2,3 miljard per jaar en is goed voor 5,7 procent van de werkgelegenheid in de provincie.**

In Noord-Holland zijn recreatie en toerisme uiteraard ook belangrijk voor een aantrekkelijk leefklimaat voor bewoners en bezoekers. Daarbij leveren deze sectoren een belangrijke bijdrage aan de economie en werkgelegenheid in Noord-Holland (8 procent werkgelegenheid in 2008). Hierbij moet worden aangetekend dat binnen de provincie grote verschillen bestaan. De stad Amsterdam met haar directe omgeving (het **'metropolitane landschap'**) is een grote trekker en de Noordzeekust is ook een belangrijke bestemming. De bijdrage vanuit het Groene Hart zijn daarom geringer. Opvallend zijn de constatering in de Zuid-Hollandse stukken.⁷⁷ Door onvoldoende productontwikkeling zou de prijs-kwaliteitverhouding in vergelijking met concurrerende regio's in de laatste jaren verslechterd zijn. Dit betreft zowel prijs- als kwaliteitsaspecten in toeristisch-recreatieve verblijfs-, vermaak- en vervoersectoren. Vergelijkbare opmerkingen zijn niet direct in de beleidstukken van beide andere provincies te lezen, maar aangenomen mag worden dat de situatie daar niet wezenlijk anders is.

Zoals gezegd, is het behouden en benutten van de potenties van het Groene Hart als **'recreatief-toeristisch bijzonder aantrekkelijk gebied'** de rode draad in het overheids-

---

⁷⁶ Zie voor zover relevant ook de hoofdstukken agrarisch en kleine steden en dorpen in deze rapportage.

⁷⁷ Provincie Zuid-Holland: Op weg naar een provinciale visie op recreatie en vrijetijd in Zuid-Holland.

beleid. Duurzaamheid is inmiddels een stevige drager onder het (provinciale) beleid en voor de economische ontwikkeling van de provincies in 2020 een vanzelfsprekendheid geworden. Dit komt met name terug in duurzaam ruimtebeleid, bouwen, vervoer en het verantwoord gebruik van de groene ruimte, inclusief het landschap tussen de steden en de stedelijke netwerken met hun verschillende functies.

Duurzaamheid leidt ook tot klimaatbestendigheid, veiligheid (water) en biodiversiteit. Een goed locatiebeleid met afgestemd gebruik van ondergrond en bovengrondse functies versterkt duurzaamheid. Dat betekent niet dat geen ontwikkelingen mogelijk zijn, maar het streven is om zoveel mogelijk binnen bestaand gebied te ontwikkelen. Dat dwingt tot een kwaliteitsslag bij de ontwikkeling, exploitatie en beheer en onderhoud van recreatieterreinen, zowel publiek als privaat. Binnen die contouren moet voldoende gedifferentieerde ruimte aanwezig zijn voor aansprekende en kwalitatief aantrekkelijke recreatieve en toeristische voorzieningen.

Duurzaamheid is tevens een onderdeel in de bedrijfsvoering van individuele ondernemingen. Omdat daar ook de hoofdverantwoordelijkheid ligt, komt dit aspect minder prominent terug in het provinciale beleid. In algemene zin onderschrijft men, dat een moderne toeristisch-recreatieve sector past binnen het streven om meer accent te leggen op de duurzaamheidseconomie. Een economie die qua ontwikkeling vooral is gericht op vitaliteit en innovatie, aansluitend bij de economische kracht van de regio (zorg-, kennis- en creatieve economie en duurzaamheidseconomie).

Beoogde resultaten en doelstellingen

Het geformuleerde beleid zou moeten leiden tot de volgende resultaten.

- Toeristisch-recreatieve terreinen en voorzieningen moeten een tegenhanger bieden voor de toenemende verdichting van steden en dorpen en ook dichtbijgelegen recreatiemogelijkheden voor eigen bevolking.
- Herkenbare en beleefbare cultuurhistorie is onderdeel van het toeristisch-recreatief product, maar ook rust en ruimte voorzien in recreatiebehoefte.
- De juiste ontwikkelingen op de juiste schaal en op de juiste plekken. Onderscheid tussen rustige en meer intensieve zones en differentiatie naar in- en extensieve functies.
- Meer samenhang in en tussen recreatieve structuren en ruimtelijke verbindingen tussen bestaande recreatiegebieden en verschillende vormen van toerisme/recreatie.
- Verbetering van het recreatietoernet (diepten, bruggen, waterverbindingen), ontwikkelen van meer mogelijkheden voor watergerelateerde vrijetijdsbesteding, inclusief de kleine watersport en de recreatietoernet.
- Nieuw evenwicht tussen functies (wonen, werken, economie; blauw, groen, rood), eventuele blokkades (ook vanuit de EHS) opheffen.
- Recreatief medegebruik van de EHS (aanvullend op de natuurfuncties) is mogelijk, maar de actuele en potentiële waarden van voorzieningen binnen de EHS worden aan elkaar gelijk gesteld. Gestuurd wordt op saldering van dag- en verblijfsrecreatie, wat betekent dat groei of afname bij de een gevolgen heeft voor de ander.

- Permanente bewoning van campings en complexen van recreatiewoningen blijft uitgesloten omdat daarmee de hefboom van de sector om natuurwaarden te vermarkten, wordt beperkt.
- Uitbreiding van bedrijfsmatig geëxploiteerde complexen is mogelijk onder de strikte voorwaarde dat de kernkwaliteiten in het landelijk gebied niet worden aangetast en er sprake is van een duidelijk voordeel voor de omgeving.
- De beste kansen voor nieuwe ruimtevragende bovenlokale recreatievoorzieningen liggen in de nabijheid van stedelijk gebied.
- Werken aan samenhangende, complete en toegankelijke netwerken (steden-buitengebied, natuur- en recreatiegebieden). Focus op ontbrekende schakels en volwaardige recreatieknooppunten (zie ook tekstbox **over TOP's**) waar meerdere functies worden gecombineerd. Nieuwe solitaire toeristisch-recreatieve vestigingen blijven onder bepaalde voorwaarden mogelijk.
- Recreatietransferia kunnen ook een bijdrage leveren aan zonerings tussen het intensieve recreatiegebruik en extensieve recreatie.
- Extra zorg voor het behoud van de landschappelijke karakteristiek en cultuurhistorische waarden (netwerk van smalle wegen, linten, kades en weteringen).
- Om de realisatie van recreatieve voorzieningen te stimuleren, kan het ontwikkelingsinstrument rood voor recreatiegroen in deze zones worden ingezet.
- Voor het exploitabel houden van bovenlokale dagrecreatieterreinen kan het nodig zijn voorzieningen toe te staan die inkomsten kunnen genereren.

Voor het (provinciale) uitvoeringsproces zijn de volgende punten van belang:

- De provincie zal geen functies aanwijzen, maar een ontwikkelingsrichting en aanwijzing geven voor een combinatie van functies. Daarbij hanteert men signaleringsgrenzen, waarbinnen gemeenten zelf kunnen invullen.
- Er komt een verschuiving van toetsingsplanologie naar ontwikkelingsplanologie met als uitgangspunten: lokaal wat kan, regionaal wat moet.
- Gestuurd wordt op een gebiedsgerichte aanpak, waarbij partijen gezamenlijk op zoek gaan naar kwaliteitswinst, bijvoorbeeld door uitruil van bestemmingen.
- Er wordt een Kwaliteitsteam Groene Hart door de drie provincies ingesteld. Dit team stimuleert gemeenten en particuliere organisaties om in het Groene Hart projecten met ruimtelijke kwaliteit te ontwikkelen.

4.9 Samenvattende SWOT-analyse

In de onderstaande SWOT-analyse worden de belangrijkste bevindingen voor dit thema samengevat. De kansen zijn bewust in actieve vorm met werkwoordsvormen geformuleerd, waardoor ze als eerste aanzet voor verdere uitwerking kunnen fungeren.

Sterkten	Zwakten
<ul style="list-style-type: none"> - Hoge natuurlijke waarden, groen en blauw, steden, cultuurhistorie, kleinschalige elementen zoals molens, landgoederen, kerken, 'typische Hollandse Waarden'. - Wereldberoemde streekproducten en enkele internationale trekkers, aan de rand van het gebied. - Centrale ligging in een omvangrijke en volle Randstad; duidelijke contrasten door scherpe begrenzingen (functies, ruimtelijke ordening). - Grote betrokkenheid actoren (inwoners, ondernemers, bestuurders) bij de eigen streek, gemoedelijke sfeer. 	<ul style="list-style-type: none"> - Versnippering: ruimtelijk, product, beleid en promotie. - Zwakke interne ontsluiting. - Beperkte mentale verbinding tussen omliggende grote steden en Groene Hart, onbekend maakt onbemind. - Bescheiden aanbod verblijfsrecreatie en elkweer-voorzieningen. - Weinig grote trekkers (traffic). - Geen statusbestemming voor jongeren. - Geringe verdien capaciteit (toegevoegde waarde) van het product. - Beperkte (financiële, private en publieke) middelen voor investeringen en product vernieuwing. - (Deels) beperkte mogelijkheden op zondag. - Beperkt 'belevenis-gebied' met weinig variatie en innovatie in toeristisch-recreatief aanbod.

Kansen	Bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> - Investeer in integrale gebieds-/sectorontwikkeling en kwaliteitssprong, kwaliteitsimpuls; betekenis i.p.v. belevenis. - Zet in op waterrecreatie: een omvangrijke en aantrekkelijke markt (vraag en aanbod). - Stimuleer verblijfsrecreatie (langer verblijf, hogere bestedingen). - Stimuleer opkomst kleinschalige particuliere initiatieven (B&B et cetera). - Verbind recreatie en toerisme met andere activiteiten: agrarisch, zorg, funshoppen; werk samen, maak arrangementen. - Zoek de aansluiting binnen de Randstad en de steden; complementair i.p.v. concur- 	<ul style="list-style-type: none"> - Aanhoudende 'rode' druk, oude bedrijventerreinen (incl. glas). - Geringe investeringsruimte, zowel publiek als privaat. - Aanhoudende en toenemende concurrentie van andere bestemmingen en producten. - Inzet prijs als concurrentiemiddel in een stagnerende markt; consument verwacht meer voor minder. - Bezuinigingen op Holland-promotie / cultuur en geen integraal T&R-beleid. - Dreigende disbalans productontwikkeling en promotie. - Cynisme en weerbarstig geheugen,

<p>rerend; kwaliteit van leven en voeding; historische relatie steden en platteland.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Maak het Groene Hart een aantrekkelijk alternatief voor (verre, dure) buitenlandse vakanties (dalende koopkracht en duurzaamheidsbesef). - Haak aan op demografische trends (vergrijzing, zorgvraag). - Werk aan de branding van het T&R-product (niet saai en oubollig, maar beleving en betekenis). - Deel ervaringen en marketing met behulp van sociale media. - Houd de marges op streekproducten in het gebied zelf door aanpassingen handelsketens. - Versoepel regelgeving ten aanzien van initiatieven en activiteiten. - Ondersteun ondernemerschap, samenwerking (publiek, privaat) en kennisontwikkeling. 	<p>faillissement Groene Hart Bureau Toerisme; ingesleten patronen/ rolverdelingen.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Doodknuffelen vanuit beleid (zonder concrete acties), ongefundeerd optimisme en opportunisme bij ondernemers en organisaties. - Bezuinigingen overheid (incl. gemeenten) en (gedwongen) aandacht voor andere vraagstukken.
--	--

Bijlage I: Verbrede landbouw

Ongeveer één op de tien bedrijven haalt meer dan de helft van de totale bruto omzet uit verbredingsactiviteiten. Bij ongeveer een derde van de bedrijven ligt dit percentage tussen de 10 en 50 procent, terwijl bij ruim de helft van de bedrijven minder dan 10 procent van de omzet uit verbreding komt. Dit beeld is sinds 2008 nauwelijks veranderd. Hieronder volgt een opsomming van de belangrijkste verbrede takken die we herkennen in de landbouw.

Recreatie

Groene recreatie en agrotourisme omvat alle activiteiten en vormen van verblijfstoerisme en dagrecreatie bij de boer. Mensen hebben de mogelijkheid tot wandelen of fietsen op speciaal uitgezette routes en er zijn mogelijkheden om te overnachten op een boerderij, in een pension of op een boerderijcamping. Ook zijn er boeren die dagarrangementen aanbieden zoals boerengolf of kinderfeestjes. Op een aantal boerderijen is het mogelijk om rondgeleid te worden en uitleg te krijgen over het bedrijf. Vanwege de diversiteit in deze sector is de omzetrage vrij breed.

Zorgboerderijen

De laatste jaren is de ontwikkeling van zorgboerderijen in een stroomversnelling gekomen. Dit komt aan de ene kant doordat er in de zorg steeds meer behoefte bestaat aan zorg op maat en 'vermaatschappelijking' van zorg. Aan de andere kant is ook de landbouw op zoek naar nieuwe mogelijkheden. De zorgboerderij sluit hier uitstekend op aan; het voorziet in de behoefte van zorgvragers en het biedt nieuwe kansen voor boer en platteland. Door toenemende druk op ziektekosten, zal de overheid op bestaande regelingen gaan bezuinigen. Kansen liggen hier vooral op het gebied van verzekerde zorg, particuliere zorg en informele zorg.

Kinderopvang

Ouders willen hun kinderen graag in een optimale situatie laten opgroeien. Opvang van kinderen op een agrarisch bedrijf geeft de mogelijkheid aan kinderen om buiten te spelen en meer te bewegen, iets waarvoor extra aandacht voor. Daarnaast spreekt de verbondenheid met de natuur en omgaan met dieren veel mensen aan. Kinderopvang biedt dan ook kansen voor ondernemers. Het realiseren van een volwaardig en professioneel kinderdagverblijf op een boerderij is niet eenvoudig. De opvang moet voldoen aan veel regels, zoals de Wetgeving Ruimtelijke Ordening en Milieu en veiligheidseisen. Daarnaast is het dagelijks reilen en zeilen in de kinderopvang ook aan regels gebonden. Rabobank heeft een samenwerking met het Waarborgfonds Kinderopvang.

Natuurbeheer (alhoewel de meeste boeren dit vanzelfsprekend vinden om te doen en dit geen onderdeel vinden van verbrede landbouw)

Agrariërs tonen veel belangstelling om deel te nemen aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN), en ook de recente wijzigingen in het natuurbeleid (de omslag van verwerving naar beheer) betekenen extra aandacht voor de rol van agrariërs bij de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur. Agrarisch natuurbeheer is een van de

vormen waarmee de Nederlandse overheid de Ecologische Hoofdstructuur, een samenhangend stelsel van natuur en bosgebieden, wil realiseren. In het kader van de herpositionering van de gelden beschikbaar uit het Europees landbouwbeleid is er de komende jaren een toenemende belangstelling voor het ontwikkelen van natuur door particulieren, waaronder agrariërs.

Boerderijwinkels

Er zijn diverse mogelijkheden om een extra inkomen uit de producten van het eigen bedrijf te halen. Zo zijn diverse boeren zelf begonnen met de verkoop van producten van eigen boerderij aan particulieren. In deze producten is een grote variëteit merkbaar; van zelfgemaakt ijs en kaas naar vlees- en groentepakketten. Vooral in de biologische sector komt een boerderijwinkel vaak voor.

Bio-energie

Nu het gebruik van biobrandstoffen en bio-energie een steeds hogere vlucht begint te nemen door de recente ontwikkelingen, geeft dit voor de agrarische sector nieuwe mogelijkheden en afzetkanalen door de teelt van energiegewassen voor de productie van biobrandstoffen en duurzame energie. Ook het zelf produceren van energie kan een optie zijn voor veel boeren.

Bron: Rabobank

Bijlage II: Rabobank Koopstromenmonitor

De gemeten pintransacties van Rabobank-klanten vormen de basis voor de Koopstromen-Monitor. Deze geven voor de gevestigde consumentensectoren (detailhandel en vrijetijdsindustrie) de belangrijkste informatie over het ruimtelijk koopgedrag van consumenten. Naast de pintransacties kijken we ook naar de incassotransacties, waarmee consumenten een omvangrijk deel van de aankopen van met name duurzame goederen betalen. Tevens maken we op basis van metingen van geldopnames bij geldautomaten en afstortingen van contant geld door bedrijven een schatting van de chartale koopstromen. Met het totaal van pintransacties, incassotransacties en chartale transacties is **het grootste deel van de betaaltvormen met betrekking tot 'toonbankbestedingen'** afgedekt en zijn de koopstroomcijfers uit de monitor gebaseerd op een vrijwel volledige dekking van het betalingsverkeer in Nederland.

Privacy is hierbij gegarandeerd. Onder geen enkele voorwaarde zijn individuele klantgegevens herkenbaar of herleidbaar.

Om eventueel optredende vertekening ten opzichte van de Nederlandse populatie huishoudens en bedrijven tegen te gaan, zijn de uitkomsten gecorrigeerd aan de hand van aanvullende databronnen zoals het handelsregister van de KvK, de statistiek besteedbaar inkomen van Nederlandse huishoudens en de productiestatistieken van het CBS.

Enkele voordelen van deze methode op een rij:

- De onderliggende brondata zijn hard. Het betreffen immers feitelijke aankopen en bestedingsbedragen. Miljoenen transacties liggen aan de koopstromen ten grondslag.
- De meting betreft een periode van een heel kalenderjaar en kent dus geen seizoensinvloeden.
- De gegevens reiken verder dan de detailhandel. Ook koopstromen in de vrijetijdssector worden gemeten.
- Koopstromen worden gemeten vanuit de branche waartoe de winkel behoort en niet vanuit artikelgroepen.
- De meting gebeurt voor heel Nederland waardoor eenvoudig regionale vergelijkingen kunnen worden gemaakt.
- De koopstromen worden jaarlijks geactualiseerd waardoor ontwikkelingen en conjunctuureffecten eenvoudig in beeld kunnen worden gebracht.

Online bestedingen komen niet aan de orde omdat de KoopstromenMonitor zich richt op de fysieke detailhandel en niet op webwinkels.

Bijlage III: Steden en dorpen

Woonplaats	Gemeente	Provincie	Kerngrootte	Bevolking 2011	Banen 2011
Aarlanderveen	Alphen aan den Rijn	Zuid-Holland	klein dorp	1.180	296
Alphen aan den Rijn	Alphen aan den Rijn	Zuid-Holland	grote stad	69.585	28.284
Zwammerdam	Alphen aan den Rijn	Zuid-Holland	klein dorp	1.920	1.917
Bodegraven	Bodegraven-Reeuwijk	Zuid-Holland	kleine stad	17.670	8.180
Driebruggen	Bodegraven-Reeuwijk	Zuid-Holland	klein dorp	1.810	526
Nieuwerbrug	Bodegraven-Reeuwijk	Zuid-Holland	klein dorp	1.750	502
Reeuwijk	Bodegraven-Reeuwijk	Zuid-Holland	groot dorp	9.810	4.348
Waarder	Bodegraven-Reeuwijk	Zuid-Holland	klein dorp	1.690	251
Boskoop	Boskoop	Zuid-Holland	kleine stad	15.045	3.734
Abcoude	De Ronde Venen	Utrecht	groot dorp	7.430	1.912
Amstelhoek	De Ronde Venen	Utrecht	klein dorp	975	263
Baambrugge	De Ronde Venen	Utrecht	klein dorp	1.360	422
De Hoef	De Ronde Venen	Utrecht	klein dorp	900	216
Mijdrecht	De Ronde Venen	Utrecht	kleine stad	16.535	9.860
Vinkeveen	De Ronde Venen	Utrecht	groot dorp	8.490	2.599
Waverveen	De Ronde Venen	Utrecht	klein dorp	785	235
Wilnis	De Ronde Venen	Utrecht	groot dorp	6.515	1.264
Gouda	Gouda	Zuid-Holland	grote stad	71.050	32.900
Hoogmade	Kaag en Braassem	Zuid-Holland	klein dorp	1.735	174
Kaag	Kaag en Braassem	Zuid-Holland	klein dorp	480	349
Leimuiden	Kaag en Braassem	Zuid-Holland	groot dorp	4.275	1.017
Nieuwe Wetering	Kaag en Braassem	Zuid-Holland	klein dorp	645	150
Oud Ade	Kaag en Braassem	Zuid-Holland	klein dorp	780	280
Oude Wetering	Kaag en Braassem	Zuid-Holland	groot dorp	4.040	646
Rijnsaterwoude	Kaag en Braassem	Zuid-Holland	klein dorp	1.240	128
Rijpwetering	Kaag en Braassem	Zuid-Holland	klein dorp	1.575	243
Roelofarendsveen	Kaag en Braassem	Zuid-Holland	groot dorp	7.400	3.156
Woubrugge	Kaag en Braassem	Zuid-Holland	groot dorp	3.560	634
Nieuwkoop	Nieuwkoop	Zuid-Holland	groot dorp	8.605	2.879
Nieuwveen	Nieuwkoop	Zuid-Holland	groot dorp	3.800	1.841
Noorden	Nieuwkoop	Zuid-Holland	klein dorp	1.825	395
Ter Aar	Nieuwkoop	Zuid-Holland	groot dorp	8.950	2.495
Vrouwenakker	Nieuwkoop	Zuid-Holland	klein dorp	100	22
Woerdense Verlaat	Nieuwkoop	Zuid-Holland	klein dorp	830	209
Zevenhoven	Nieuwkoop	Zuid-Holland	groot dorp	2.855	378
Benthuizen	Rijnwoude	Zuid-Holland	groot dorp	3.310	949
Hazerswoude Dorp	Rijnwoude	Zuid-Holland	groot dorp	5.650	2.440
Hazerswoude Rijndijk	Rijnwoude	Zuid-Holland	groot dorp	5.300	1.613
Koudekerk aan den Rijn	Rijnwoude	Zuid-Holland	groot dorp	4.200	1.138
Breukelen	Stichtse Vecht	Utrecht	kleine stad	10.580	6.324
Kockengen	Stichtse Vecht	Utrecht	groot dorp	3.320	826
Loenen aan de Vecht	Stichtse Vecht	Utrecht	groot dorp	4.270	1.114
Loenersloot	Stichtse Vecht	Utrecht	klein dorp	500	121

Maarssen	Stichtse Vecht	Utrecht	kleine stad	37.440	13.645
Nieuwer ter Aa	Stichtse Vecht	Utrecht	klein dorp	725	163
Nieuwersluis	Stichtse Vecht	Utrecht	klein dorp	465	385
Nigtevecht	Stichtse Vecht	Utrecht	klein dorp	1.570	304
Oud Zuilen	Stichtse Vecht	Utrecht	klein dorp	565	117
Tienhoven	Stichtse Vecht	Utrecht	klein dorp	1.175	301
Vreeland	Stichtse Vecht	Utrecht	klein dorp	1.765	565
Waddinxveen	Waddinxveen	Zuid-Holland	kleine stad	25.340	10.919
Harmelen	Woerden	Utrecht	groot dorp	8.355	3.047
Kamerik	Woerden	Utrecht	groot dorp	3.790	918
Woerden	Woerden	Utrecht	grote stad	35.255	22.776
Zegveld	Woerden	Utrecht	groot dorp	2.340	708
Gelderswoude	Zoeterwoude	Zuid-Holland	klein dorp	80	13
Zoeterwoude	Zoeterwoude	Zuid-Holland	groot dorp	8.050	7.149
Moerkapelle	Zuidplas	Zuid-Holland	groot dorp	3.915	1.661
Moordrecht	Zuidplas	Zuid-Holland	groot dorp	8.165	2.749
Nieuwerkerk ad IJssel	Zuidplas	Zuid-Holland	kleine stad	21.800	6.203
Zevenhuizen	Zuidplas	Zuid-Holland	groot dorp	6.635	2.064

Bijlage IV: Geraadpleegde bronnen

- ABF (2010). Midtermmeting Monitor Sociaal-Economische Vitaliteit Platteland.
- ABF (2011). Vastgoedmonitor.
- ANWB (2009). Het Groene Hart mooi dichtbij. ANWB-visie op de recreatieve inrichting van het Groene Hart.
- ANWB (2011). Vrijtijdlandschappen op particuliere grond. ANWB visie ruimtelijke bouwstenen en kansen voor uitvoering.
- Arcadis, LEI (2010). Bouwstenen voor de Agenda Landbouw van de Provincie Zuid-Holland.
- Blaauwberg (2012). Economische analyse Bodegraven-Reeuwijk. Basis voor een economische agenda voor de gemeente Bodegraven-Reeuwijk.
- Broeksma, Janke (2010). Communicatiemix over vrijetijdsbesteding voor de verschillende doelgroepen in het Groene Hart.
- Ecorys, Aequator Groen & Ruimte, Verwey-Jonker Instituut (2009). Verkenning potentiële marktvaart verbredingsactiviteiten landbouw.
- ETIN Adviseurs (2006). Naar een economisch actieplan voor het Groene Hart.
- Groene Hart, Kloppend hart (2006). Marketing Communicatie Plan.
- Groene Hart, Kloppend hart (2011). Monitor Toerisme Groene Hart 2010. Eindmeting economische betekenis verblijfstoerisme in het Groene Hart.
- Het Opiniehuis (2011). Wie kent het Groene Hart?
- Hospers, Gert-Jan (2012) Krimpdorpen in een global village. Geografie, 21, 5: 24-27
- Kamer van Koophandel (2012). Visiedocument Ondernemers Platform de Hollandse Plassen. Cluster van Economie en Recreatie in het Groene Hart.
- KPMG (2011). Hospitality Benchmark 2011. Cijfers maken het duidelijk!
- Kwaliteitsteam Groene Hart (2012). Manifest: Bruidsschat voor het Groene Hart. Fundament voor een nieuwe koers.
- LAGroup en ZUS (2010). Zuid-Holland 2040 leisure times. Opinie over de ontwikkeling van recreatie en vrije tijd in Zuid-Holland.
- LEI (2009). Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster.
- LEI (2009). Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact. Achtergronddocument.
- LEI (2009). Landbouw in het Groene Hart: vitaal en perspectiefrijk.
- LEI (2010). Kijk op Multifunctionele landbouw, Omzet en omvang.
- LEI (2011). Landbouw Economisch Bericht 2011.
- LEI (2011). Lessen voor succesvol investeren in landschap.
- LVKK (2010). Beleidsvisie 2011-2015. Andere overheid, andere burger, samen aan de slag.
- LVKK (2011). Elan en Expertise. Civil society in praktijk.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties (2006) Agenda voor een vitaal platteland – Meerjarenprogramma vitaal platteland 2007-2013.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties (2011). Aanbieding Visienota Tweede Kamer.
- Ministerie van EL&I (2012). Kamerbrief decentralisatie natuurbeleid 11-5-2012.

- Ministerie van VROM (2005). Vitaal platteland, vitale kleine kernen. Evaluatie in het kader van de Nota Ruimte.
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (2010). Reactie op het advies van **de RLG: "Kansen voor een krimpplatteland"**.
- MKB Leidschendam-Voorburg (2012). Zienswijze concept Structuurvisie Ruimte voor Wensen 2040, herijking 2012.
- NBTC (2011). Kerncijfers vrijetijdseconomie.
- NBTC (2011). Ranglijst op basis van het aantal bezoeken per dagattractie in 2010.
- NBTC (2012). Toerisme in perspectief.
- NBTC en Gastvrij Nederland (2011). Kerncijfers 2011. Gastvrijheidseconomie.
- NBTC-NIPO Research (2012). ContinuVakantieOnderzoek.
- NBTC-NIPO Research (2012). ContinuVrijeTijdsOnderzoek.
- NRIT (2011). Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2010/2011
- PAL Zuid-Holland (2011). Advies koepelvisie recreatie en toerisme.
- Programmabureau Groene Hart (2005). De balans van het Groene Hart.
- Provincie Noord-Holland (2011). Structuurvisie Noord-Holland. Kwaliteit door veelzijdigheid.
- Provincie Utrecht (2012). Provinciale Ruimtelijke Structuurvisie 2013-2028.
- Provincie Utrecht (2011). Focus op Kennis en Creativiteit. Economische Visie provincie Utrecht 2020.
- Provincie Utrecht (2011). Kwaliteitsgids Utrechtse landschappen. Gebiedskatern Groene Hart.
- Provincie Utrecht (2011). Kwaliteitsgids Utrechtse landschappen. Koepelkatern: beleid, landing en doorwerking van landschapskwaliteit.
- Provincie Utrecht (2011). Vitaal platteland. Leefbaarheid en sociaal-economische vitalisering van het platteland in de Randstad.
- Provincie Zuid-Holland (2006). Tussen groei en krimp in het Groene Hart.
- Provincie Zuid-Holland (2011). Het tij gekeerd. Op weg naar een provinciale visie op recreatie en vrijetijd in Zuid-Holland.
- Provincie Zuid-Holland (2011). Leefstijlatlas dagrecreatie provincie Zuid-Holland.
- Provincie Zuid-Holland (2012). Provinciale Structuurvisie. Visie op Zuid-Holland.
- Provincie Zuid-Holland (2012). Uitvoeringsimpuls voor recreatie en toerisme: de markt op.
- Rabobank Nederland (2012). BIR (Branche Informatie Rabobank).
- Rabobank Nederland (2011). Regionaal-economische thermometer.
- Rabobank Nederland (2011). Koopstromenmonitor 2009.
- Servicenet Nationale Landschappen (2012). Het Groene Hart: Gastvrij voor ondernemers. Aanzet projectplan Broedplaats Groene Hart.
- Stuurgroep Groene Hart (2007). Het Groene Hart icoon van Nederland. Uitvoeringsprogramma 2007-2013.
- Woerdens Beraad (2011). Jaarverslag Woerdens beraad. Krachtenbundeling van alle Groene Hartgemeenten.
- ZKA Consultants & Planners (2011). Monitor Toerisme Groene Hart 2010.
- ZHBT (2012). Bezoekcijfers 2011.
- ZHBT (2012). Bezoekcijfers Zuid-Holland 2011.

- ZHBT (2011). Toeristische trendrapportage Zuid-Holland 2011. Werkgelegenheid R&T sector.
- ZHBT (2011). Toeristische trendrapportage Zuid-Holland 2011. Binnenlandse vakanties.

Colofon

Titel:

Een kloppend Groene Hart, een krachtig Groene Hart!

Auteurs:

Willem van der Velden
Cynthia Briesen
Thijmen Röfekamp

Publicatiedatum:

1 Oktober 2012

In opdracht van:

Rabobank, Kamer van Koophandel en gemeenten

Contactinformatie:

communicatie@rijnstreek.rabobank.nl

www.krachtvanhetgroenehart.nl en
www.rabobank.com/economie

© Rabobank Nederland, 2012

De in deze publicatie gepresenteerde cijfers zijn gebaseerd op gegevens uit door ons betrouwbaar geachte in- en externe bronnen. Deze gegevens zijn op zorgvuldige wijze in onze analyses verwerkt. Rabobank Nederland aanvaardt echter geen enkele aansprakelijkheid voor het geval dat de in deze publicatie neergelegde gegevens of prognoses onjuistheden bevatten. Het betreft algemene informatie die aan veranderingen onderhevig is.

Aan de verstrekte informatie kunnen geen rechten worden ontleend. Resultaten uit het verleden bieden geen garantie voor de toekomst. Rabobank aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor de inhoud hiervan of voor informatie die op of via de site wordt verstrekt. De afnemer van de informatie is verantwoordelijk voor de keuze en elk gebruik van de informatie

Rabobank deelt graag haar kennis en visie met anderen. Overname uit dit rapport wordt daarom aangemoedigd. Let daarbij wel op zorgvuldigheid en een goede bronvermelding.